

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZİ

**İZMİR İNGİLİZ KONSOLOSLUĞU VE SİYASİ
FAALİYETLERİ (1878-1914)**
İngiliz Konsolosluk Raporlarında

Funda ADITATAR

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Kenan KIRKPINAR

2011

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “*İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)*” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğuunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğuunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24/02/2011

Funda ADITATAR

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün 24/02/2011 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora öğrencisi Funda Adıtatar'ın "*İzmir İngiliz Konsoloslğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)*" konulu tezini incelemiş ve aday/...../2011 tarihinde, saat 'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayalı tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek olduğuna oy ile karar verildi.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

ÜYE

ÜYE

T.C.
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	396163
Yazar Adı / Soyadı	FUNDA ADITTATAR
Uyruğu / T.C.Kimlik No	T.C. 22214410512
Telefon / Cep Telefonu	(232) 7507850 532 3530692
e-Posta	fundaaditatar@iyte.edu.tr
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	İZMİR İNGİLİZ KONSOLOSLUĞU VE SİYASİ FAALİYETLER (1878-1914) İngiliz Konsolosluk Raporlarından
Tezin Tercümesi	The Izmir British Consulate and Its Political Activities (1878-1914) From British Consulate Reports
Konu Başlıkları	Tarih Uluslararası İlişkiler
Üniversite	Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Bölüm	
Anabilim Dalı	Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm	
Tez Türü	Doktora
Yılı	2011
Sayfa	280
Tez Danışmanları	Yrd. Doç. Dr. KENAN KIRKPINAR
Dizin Terimleri	İngiliz politikası=British policy Osmanlı Devleti=Ottoman State İzmir= Konsolosluk görevlileri=Consulate officials
Önerilen Dizin Terimleri	
Yayımlama İzi	☒ Tezimin yayımlanmasına izin veriyorum ☐ Ertelemesini istiyorum

a. Yukarıda başlığı yazılı olan tezinin, ilgilienlerin incelemesine sunulmak üzere Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından arşivlenmesi, kağıt, mikroform veya elektronik formatta, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimize ilgili fikri mülkiyet haklarımız saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) ve erteleme talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

15.03.2011

İmza:.....

Yazdır

ÖN SÖZ

Dünya tarihinin ve medeniyetinin en eski şehirlerinden biri olan İzmir’de ikamet eden bir tarih araştırmacısı olarak doktora tezimizde, bu şehrin tarihinden bir kesitin ele alınmasını görev addettik. İzmir’in on yedinci yüzyıldan yirminci yüzyıla uzanan görkemli dönemi, özellikle de on dokuzuncu yüzyıldaki önemli gelişmeler dikkat çekicidir. Bu görkemli dönemde; İzmir şehrinin hemen her yerinde ve her meselesinde İngiliz varlığının etkisi, bizi “İzmir İngiliz Konsoloslugu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)” konusunu incelenmeye sevk etti. Bu tezle, İngiltere hükümetinin resmî ve de bölgede güçlü temsilcisi olan konsoloslarının raporlarından hareketle, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı-İngiliz İlişkileri temelinde, İzmir ve Batı Anadolu’da İngiliz resmî siyasetinin ve bu siyasetin sonuçlarının anlaşılması hedeflenmiştir.

Bu tez konusunun seçiminde İngilizce bilgimin yeterliliği konusunda tam destek vererek kendime güven duymamı sağlayan, derin bilgi ve değerlendirmeleriyle daima yol gösteren, ancak, 2009 Martında aramızdan ayrılan İngiliz Filoloğu, Karşılaştırmalı Edebiyatçı merhume Doç. Dr. Deniz Şengel’i özlem ve şükranla yâd ediyorum. Tezde incelenecek dönem ve kapsam, danışmanım Yrd. Doç. Dr. Kenan Kırkpınar’ın değerli yönlendirmeleriyle belirlendi, kendilerine teşekkürü bir borç bilirim. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yönetimi, başta Müdür Doç. Dr. Kemal Arı olmak üzere yol gösterici, güven telkin edici destekleriyle daima yardımcı oldular, kendilerine şükranlarımı arz ederim. İngiliz Konsolosluk Hizmetleri konusunda değerli araştırma ve eserleri olan, İzmir’de ikamet etmesini şahsım adına bir talih olarak değerlendirdiğim Prof. Dr. Uygur Kocabaş, büyük bir hoşgörüyü zaman ayırarak yerinde uyarı ve değerlendirmeleriyle katkısını esirgemedi, kendilerine teşekkürlerimi arz ederim.

Bu tezin tamamlanması, sadece Londra’da *The National Archives*’da mevcut konsolosluk raporlarının elde edilmesiyle gerçekleşebilecekti. Karşılaştığımız bu büyük zorluğu, bankadan çekilen tüketici kredisine rağmen, ancak, Londra’da yaşayan yüce gönüllü iki Türk’ün yardım ve desteğiyle aşabildik. Hiçbir ücret talep etmeden Londra’daki evinin anahtarını teslim eden Alev Singi Hanımefendi’yi ve Londra’da her türlü misafirperverliği, yardımı, desteği esirgemeyen Ahmet İstim

Beyefendi'yi ömrüm oldukça minnet ve şükranla anacağım. Öğretim görevlisi olarak çalıştığım İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü (İYTE) yönetimi, görevimi aksatmadan doktora programını tamamlamamda daima destek oldu. Sabık Rektörümüz Prof. Dr. Zafer İlken, Londra yolculuğu için İYTE Vakfı aracılığıyla maddi yardımda bulundu, kendilerine şükranlarımı arz ederim. *The National Archives*'daki orijinal belgeler kadar önemli olan İngiliz hükümetinin basılı eserleri olan, *Parliamentary Papers*'ın, internet aracılığıyla indirilebileceği, ancak bunun kütüphaneler aracılığıyla mümkün olacağını öğrendiğimde, İYTE Kütüphanesi Daire Başkanı Gültekin Gürdal derhal sorunu çözdü ve belgeleri temin ettik. Ayrıca, ihtiyaç duyduğum kitap ve makalelerin temin edilmesinde İYTE Kütüphanesinin değerli hizmetlerinden daima istifade ettim. Daire Başkanı Gültekin Gürdal'a ve tüm İYTE Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki araştırma için gittiğim İstanbul'da kardeşim Emrah Adıatar evinde konuk etti, misafirperverlikte sınır tanımadı, sevgi ve şükranla anıyorum. Emekli Albay Dr. Nejdet Karaköse, tezin bir bölümünde yer alan *Askeri İstihbarat* konusunun yazımında askeri tarih ve terminoloji bilgisiyle değerli katkılarını esirgemedi. İYTE Mimarlık Fakültesi hocalarından Dr. Çiğdem Tarhan, haritaların hazırlanmasında katkıda bulundu. Haritaları, *Coğrafi Bilgi Sistemi* tabanlı olarak, sayısal verilerde ArcMAP yazılımının orijinal verisetleri kullanarak hazırladı. Yazılı ve resimli ifade edilen konsolosluk sorumluluk sahalarını sayısal ortamda net bir şekilde okunabilir duruma getirdi. İYTE Türk Dili Dersleri Öğretim Görevlisi Yasemin Özcan Gönülal, değerli zamanını ayırarak, tezi okudu, acemi İngilizce çevirilerimden kaynaklanan çokça dilbilgisi hatalarımı sabırla düzeltti, her üçüne de teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tez çalışmasına başladığımda öngörülemeyen birtakım maddi ve manevi sorunlar karşıma çıktı. Tüm bu sorunlar, yukarıda isimlerini zikredebildiğim ama burada isimsiz kahramanlar olarak ifade edebileceğim arkadaşlarımın ve ailemin desteğiyle aşıldı, hepsine teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez çalışmamızın İzmir ve genel tarih araştırmalarına küçük de olsa bir katkıda bulunmasını; tarafımıza ait olan hataların düzeltilmesini, eksikliklerin giderilmesini ümit ederiz.

31 Ocak 2011, Urla.

Funda ADITATAR

ÖZET

İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)

Bu tez, tarih disiplini içerisinde, Yakınçağ araştırmaları çerçevesinde yer alan bir çalışmadır. Yakınçağ bağlamında siyasi, iktisadi ve sosyal alanların kesiştiği noktada; on altıncı yüzyıl itibariyle gelişme gösteren Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin, yeni bir ivme ve boyut kazandığı on dokuzuncu yüzyılda doruk noktasına ulaşmasının ardından, aynı yüzyılın sonlarında gerilemeye başlamasının, Batı Anadolu'daki yansımalarının İzmir İngiliz Konsolosluğu çerçevesinde incelenmesidir. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası kabul edilen Berlin Antlaşmasının imzalandığı 1878 ile Birinci Dünya Savaşının başladığı 1914 yılları, araştırmanın odak noktasıdır. Dönüşümün tam anlamıyla kavranabilmesi için on altıncı yüzyılda başlayan süreçle Konsolosluğun kuruluş ve yapılanması ayrıntısıyla tanımlanmaktadır. Tezin yaklaşımı siyasi tarih çerçevesinde belirlenmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda, İngiliz Konsolosluk hizmetlerinde iki farklı konsolos temsilciliği mevcut idi. Avrupa ve Amerika'daki konsolos temsilcilikleri devletler arası karşılıklı tanınma temeline dayanmaktaydı. Konsolosun işlevi; ticareti korumak ve geliştirmek, ticaret hukukunu uygulamak, yabancı ülkedeki uyruklarının başkanlığını yapmak ve genel olarak devletini temsil etmektir. Buna karşılık, Levant ve Uzak Doğu hizmetlerinde konsolosun rolü; Batılı ve yerel devlet arasındaki eşitsizliğe dayanan, öncelikli olarak siyasi ve hükmedici nitelikte idi. 1825 yılında Kumpanya lağvedildikten sonra İngiliz Hükümeti, konsolos temsilciliği sistemini devraldı. Konsoloslar, ayrıcalıklı konumlarıyla, ticari olmaktan ziyade siyasi rolleri olan temsilciler oldular. Osmanlı merkez otoritesinin zayıflamasıyla, yerel otoritelerle yapılan pazarlıkların siyasi rolü daha önemli hale geldi. Böylece, Levant hizmetlerindeki konsoloslar, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğunda çok güçlü olan yerel ajanları haline geldiler. Bu gelişmelerle iktisadi, ticari yönleri ağır basan İzmir Konsolosluğunda, bu dönemde siyasi faaliyetler öne çıktı.

Anahtar Kelimeler: İzmir, İngiliz Konsolosluğu, Osmanlı-İngiliz ilişkileri, Batı Anadolu.

ABSTRACT

The Izmir British Consulate and Its Political Activities (1878-1914)

This research concentrates on the second half of the nineteenth century, on a period of social, economic and political junction of the Ottoman-British relationships, for both of whom this was a period of rapid transformations. The focal points of the research are represented by years from the Berlin Settlement in 1878, which signifies the turning point for the Ottoman-British relationships, until the First World War outbreak in 1914. More specifically, the aim of our study is to explore effects of the rapid changes in the relations of Ottomans and British in Smyrna and Western Anatolia, in a frame work of Izmir British Consulate's politic activities.

In the nineteenth century there were two distinct types of consular representations at the British consular service. In Europe and America the consular representations were based upon reciprocal recognition of state sovereignty. The consul's function was to protect and promote trade, to administer shipping laws, to act as a head of the resident community, and general, to represent his government. In contrast, in the Levant and Far East, the consul's role, based on inequality between the western and the local state, primarily was political and magisterial. The consuls were representatives with privileged political status, and their role was political, rather than the commercial one. With continued decline of the Ottoman authority, the political role of negotiating with provincial authorities becomes more important. So the Levant consuls happen to be the local agents of Britain's great power role in the Ottoman Empire.

Key Words: Izmir, British Consulate, Ottoman-British Relations, Western Anatolia.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	i
TUTANAK	ii
ÖN SÖZ	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
EK ve HARİTA LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ, İZMİR ve BATI ANADOLU'DA İNGİLİZLER.....	11
I.1. Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1592-1914).....	11
I.1. 1. Levant Kumpanyası ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Gelişimi: 1592-1825	11
I.1. 2. Osmanlı-İngiliz İlişkileri: 1838-1878	18
I. 1. 3. Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-İngiliz İlişkileri: 1878-1914.	36
I. 2. Batı Anadolu'da bir İngiliz Üssü: İzmir	47
I. 2. 1. İzmir'in Yükselişi ve Levant Kumpanyası	47
I. 2. 2. On Dokuzuncu Yüzyılda İzmir ve İzmir'de İngilizler	56
İKİNCİ BÖLÜM: İNGİLİZ KONSOLOSLUK HİZMETLERİ VE İZMİR İNGİLİZ KONSOLOSLUĞU	68
II. 1. 1.Tarihi Gelişimiyle Konsolosluk Kurumu ve İngiliz Konsolosluk Hizmetleri.....	68
II. 1. 2. İngiliz Konsolosluk Hizmetlerinde Bölgesel ve İşlevsel Farklılıklar	78

II. 2. 1. Levant Konsolosluk Hizmetleri.....	81
II. 2. 2. Konsolosların Görev ve Yetkileri.....	89
II. 2. 3. İzmir İngiliz Konsolosluk Hizmetleri.....	97
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İZMİR İNGİLİZ KONSOLOSLUĞUNUN SİYASİ FAALİYETLERİ	101
III. 1. İngiliz Levant Konsolosluk Hizmetlerinin Siyasî Faaliyet Alanı	101
III. 2. İzmir İngiliz Konsolosluğunun Siyasi Faaliyetleri	117
III. 2. 1. Askeri İstihbarat.....	112
III. 2. 2. Tarih ve Arkeoloji Çalışmaları	142
III. 2. 3. Köle Ticareti ve Köleliğin Engellenmesi	146
III. 2. 4. Ulaşım ve Demiryolu	163
III. 2. 5. Eğitim Kurumları ve Rum Evangelik Okulu	174
III. 2. 6. Ermeni Meselesi.....	184
III. 2. 7. Siyasi Mahkûmlar	197
III. 2. 8. Valiler ve Diğer Yerel İdareciler.....	208
III. 2. 9. Gayrimüslim Tebaa ve Mahmilik	218
SONUÇ	235
EK: İzmir İngiliz Başkonsolosluğu Bölgesini tanımlayan belge	239
KAYNAKÇA.....	256

KISALTMALAR

İngilizce Belgelerde Bulunan:

- TNA : The National Archives, London (Ulusal Arşiv, Londra).
- FO : Foreign Office (İngiltere Dışişleri Bakanlığı).
- A.C. : Army Corps (Kolordu).
- A.D.C. : Aide-de-camp (yaver).
- a.m. : ante meridiem (öğleden önce).
- Arty : Artillery (Topçu).
- B.M.A. : British Military Attaché (İngiliz Askeri Ateşesi).
- B.M.I. : British Military Intelligence (İngiliz Askeri İstihbaratı).
- CAB. : Cabinet (İngiliz Kabinesi Arşivi).
- C.B. : Companion of the Bath (İngiliz asalet unvanı).
- C.G.S. : Chief of General Staff (Genel Kurmay Başkanı).
- C.I.G.S. : Chief of the Imperial General Staff (İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı/İngiltere Genel Kurmay Başkanı).
- C.-in-C. : Commander-in-Chief (Başkumandan).
- C.M.G. : Companion of the order of St Michael and St George (İngiliz asalet unvanı).
- C.P. : Cabinet Papers (İngiliz Kabinesi belgesi).
- C. P O. : Chief Political Officer (Şef Siyasi Subay).
- C.U.P. : Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Komitesi).
- D.B.F.P. : *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First series...* (İngiliz Dış Politikası Üzerine Belgeler, 1919-1939, Birinci seri..).
- Div. : Division (Tümen).
- D.M.I. : Director of Military Intelligence (İngiliz Askeri İstihbarat Teşkilatı Müdürü).
- D.N.I. : Director of Naval Intelligence (İngiliz Bahriye İstihbarat Teşkilatı Müdürü).

- D.S.O. : Distinguished Service Order (Üstün Hizmet Nişanı).
- E.... : *Eastern* (İngiltere Dışişleri Bakanlığı *Doğu İşleri* Dairesinin arşiv rumuzu). (E) den sonra gelen rakamlar belgenin arşiv kayıt numarası).
- e.g. : Latince *exempli gratia*'nın kısaltılmışı (Örneğin), Latince *ejusdem generis*'in kısaltılmışı (Benzer, gibi).
- F.A. : Field Artillery (Sahra Topçusu).
- G.C.B. : Grand Cross Bath. (İngiliz asalet nişanı).
- G.C.M.G. : Grand Cross St Michael and St George (İngiliz asalet nişanı).
- G.C.S.I. : Grand Commander Star of India (İngiliz asalet nişanı).
- G.H.Q. : General Headquarters (Genel Karargah).
- G.O.C. : General Officer Commanding (Ordu Kumandanı).
- G.O.C-in-C : General Officer Commander-in-Chief (Başkomutan).
- H.A. : Heavy Artillery (Ağır Topçu).
- H.C. : High Commission / High Commissioner (Yüksek Komiserlik, Yüksek Komiser).
- H.C. : House of Commons (Avam Kamarası).
- H.L. : House of Lords (Lordlar Kamarası).
- H.M. : His Majesty (Zatı Şahane, Haşmetli, İngiliz Kral(lığı)).
- H.G.M. : His Majesty's Government (İngiltere Hükümeti).
- H.I.M. : His Imperial Majesty (Zatı Şahane, Haşmetli).
- H.M.S. : His Majesty's Ship (İngiliz Gemisi).
- i.e.* : Latince *id est*'in kısaltılmışı (Yani, şöyle ki, demek ki).
- inst. : instant (bu ay, içinde bulunan ay).
- K.C. : Knight Commander (İngiliz asalet unvanı).
- K.C.B. : Knight Commander of the order of the Bath (İngiliz asalet unvanı).
- K.G. : Knight of the order of the Garter (İngiliz asalet unvanı).
- L.T. : Local Time (Yerel saat).
- Livre Turque (Türk Lirası).

M.A.	: Military Attaché (Askeri ateşe).
M.	: Monsieur (Bay).
M.C.	: Military Cross (Askeri Haç nişanı).
M.I.	: Military Intelligence (Askeri İstihbarat).
Misc.	: Miscellaneous (çeşitli).
M.P.	: Member of Parliament (Parlamento üyesi, milletvekili).
Mr.	: Mister (Bay).
N.	: North (Kuzey).
N.N.W.	: North-North West (Kuzey-Kuzey Batı).
N.W.	: North- West (Kuzey Batı).
O.C.	: Officer Commanding (Kumandan Subay).
O.E.T.	: Occupied Enemy Territory (İşgal altındaki düşman toprağı).
O.E.T.A.	: Occupied Enemy Territory Administration (İşgal altındaki düşman toprağı yönetimi).
O.M.	: Order of Merit (Liyakat nişanı).
p.	: page (Sayfa)
P.D.	: Peace Delegation (Barış Delegasyonu).
p.m.	: post meridiem (öğleden sonra).
P.R.O.	: Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivleri).
P.W.	: Prisoners of War (Savaş tutsakları).
R.E.	: Royal Engineers
Regt.	: Regiment
Rt. Hon.	: Right Honorable (Sayın).
R.N.	: Royal Navy (İngiliz Bahriyesi).
R.N.V.R.	: Royal Navy Volunteer Reserve (Krallık Donanması Gönüllü İhtiyat Subayı).
S.	: Signed (İmza).
Sd.	: Signed (İmza).

- Sgd. : Signed (İmza).
- Sé. : Signé (İmza).
- sic : Aslında olduğu gibi, aslında yanlış.
- S.N.O. : Senior Naval Officer (Kıdemli Deniz Subayı).
- S.S. : Steam Ship Vapur)
- S.S.W. : South-South West (Güney-Güney Batı)
- S.W. : South West (Güney Batı).
- U.and P. Party: İttihat ve Terakki Partisi.
- viz : Latince *videlicet* sözcüğünün kısaltılmışı (şöyle ki).
- Vol. : Volume (cilt).
- W.O. : War Office (İngiltere Harbiye Bakanlığı).
- W.T. : Wireless Telegraph (Telsiz telgraf).

Osmanlı Belgelerinde Bulunan:

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
A.MKT. MHM.	: Sadaret Mektubî-i Muhimme Kalemî Evrakı
DH. TMIK. M.	: Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Evrakı
DH. MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Y.EE..KP	: Yıldız Kamil Paşa Evrakı

Hicri Aylar

M	Muharrem
S	Safer
Ra	Rabiülevvel
R	Rabiülahir
Ca	Cemaziyelevvel
C	Cemaziyelahir
B	Receb
Ş	Şaban
N	Ramazan
L	Şevval
ZA	Zilkade
Z	Zilhicce

EK

EK I. İzmir İngiliz Başkonsolosluğu Bölgesini tanımlayan belge

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: 1871 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsolosluk Birimleri¹

Harita 2: 1881 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsolosluk Birimleri²

Harita 3: 1900 Yılı Levant Konsolosluk Hizmetleri³

Harita 4: İzmir İngiliz Başkonsolosluğu Bölgesi (1878-1914)

¹ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorlu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İstanbul 2004, s. 90.

² Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 143.

³ D.C.M. Platt, **The Cinderella Service British Consuls since 1825**, Connecticut, 1971, s. 128.

GİRİŞ

Bu doktora tezi, tarih disiplini içerisinde, Yakınçağ araştırmaları çerçevesinde yer alan siyasi tarih çalışmasıdır. Yakınçağ bağlamında iktisadi, siyasi ve sosyal alanların kesiştiği noktada; on altıncı yüzyıl itibariyle gelişme gösteren Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin, yeni bir ivme ve boyut kazandığı on dokuzuncu yüzyıl boyunca doruk noktasına ulaşmasının ardından, aynı yüzyılın sonlarında gerilemeye başlamasının, Batı Anadolu'daki¹ yansımalarının İzmir İngiliz Başkonsolosluğu çerçevesinde incelenmesini hedeflemektedir. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen Berlin Antlaşması'nın imzalandığı 1878 ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç tarihi olan 1914 yılları, araştırmanın odak noktasıdır. Ancak dönüşümün tam anlamıyla kavranabilmesi için on altıncı yüzyıl itibariyle başlayan süreç ile Konsolosluğun kuruluş ve yapılanması da ayrıntısıyla tanımlanacaktır.

Osmanlı-İngiliz siyasi ve iktisadi ilişkilerinin göstermiş olduğu gelişmelerin oldukça önemli bir uzantısı, on yedinci yüzyıldan başlayarak İzmir ve Batı Anadolu'da yaşanmıştır. Dolayısıyla söz konusu tarihsel sürecin siyaset ve özellikle diplomasi alanına yansıyan verilerini irdelerken, İzmir'de İngilizlerin varlığı, tarihsel süreç içerisinde iktisadi, özellikle ticari ilişkiler kapsamında bir bütünlük içinde ele alınmasının gereğini ortaya çıkmaktadır.

İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun siyasi faaliyetlerini konu alan bu araştırma, Osmanlı İmparatorluğu ve Batı Anadolu üzerindeki İngiliz siyasetinin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Çünkü İzmir, sadece Levant'ın² en önemli liman şehri değil, aynı zamanda Batı Anadolu'nun giriş kapısıdır. İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu, *Levant Company*'nin [Levant Kumpanyası] etkin olduğu dönemden kalma, İstanbul'dan sonra Osmanlı topraklarındaki en önemli, eski ve büyük

¹ Batı Anadolu bölgesini, İzmir'deki İngiltere Başkonsolosluğunun diplomatik anlaşmalarla belirlenmiş çalışma bölgesi olarak tanımlıyoruz. On dokuzuncu yüzyılda bölgeye, Aydın vilayetinin tümü, Hüdavendigar vilayetinin güney ucu ve Konya vilayetinin güneybatı bölümleri dâhildir. Günümüz yönetim sınırlarına göre; İzmir, Aydın, Manisa, Uşak, Muğla, Burdur ve Denizli illerinin tümü ile Antalya, Isparta, Afyonkarahisar, Balıkesir ve Kütahya illerinin bazı bölümleri yer almaktadır.

² Levant, tarihi süreç içinde Doğu Akdeniz liman ve bölgesini belirten terim.

konsolosluklardandı. İzmir İngiliz Başkonsolosluğuna; Ayvalık, Antalya, Sisam, Rodos, Sakız, Midilli Adaları, Kuşadası ve Çeşme olmak üzere sekiz konsolos yardımcılığı; Aydın, Tire, Urla, Manisa, Kasaba ve Akhisar'da bulunan altı konsolosluk temsilciliği bağlı bulunmaktaydı. İzmir, on yedinci yüzyılın başından itibaren düzenli konsolos atanan ve İngiliz tüccarının sürekli yerleşip yaşadığı bir şehirdi.

On dokuzuncu yüzyılda, İngiliz Konsolosluk hizmetlerinde iki farklı konsolos temsilciliği mevcuttu. Avrupa ve Amerika'daki konsolos temsilcilikleri devletlerarası karşılıklı tanınma temeline dayanmaktaydı. Konsolosun işlevi; ticareti korumak ve geliştirmek, ticaret hukukunu uygulamak, yabancı ülkedeki uyruklarının başkanlığını yapmak ve genel olarak devletini temsil etmektir. Buna karşılık, Levant'ta ve Uzak Doğu'da konsolosun rolü; Batılı ve yerel devlet arasındaki eşitsizliğe dayanan, öncelikli olarak siyasi ve hükmedici nitelikte idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Padişahın verdiği imtiyazlar *Levant Kumpanyası* tarafından atanan konsoloslar tarafından uygulanmaktaydı. 1825 yılında Kumpanya lağvedildikten sonra İngiliz Hükümeti, konsolos temsilciliği sistemini devraldı. Konsoloslar, ayrıcalıklı konumlarıyla, ticari olmaktan ziyade siyasi rolleri olan temsilciler oldular. Osmanlı merkez otoritesinin zayıflamasıyla, yerel otoritelerle yapılan pazarlıkların siyasi rolü daha önemli hale geldi. Böylece, Levant'taki konsoloslar, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda çok güçlü olan yerel ajanları haline geldiler³.

İncelenen dönemde İngiltere'nin, dünyadaki ekonomik üstünlüğünü yitirmeye başladığı ve bu üstünlüğü Almanlara kaptırdığı 1870'lerden sonra, kontrolü altındaki bölgelerde siyasi üstünlük kurma mücadelesine giriştiği görülmektedir. Osmanlı'nın giderek ekonomik ve siyasi anlamda Alman nüfuzuna girmesine İngiltere, Osmanlı topraklarının bazılarında doğrudan askeri işgal (1881'de Mısır'ın işgali), bazılarında ulusal devletleri destekleme (Bulgaristan'a verdiği destek) veya kendi himayesinde devlet kurma (Anadolu'da Ermeni devleti kurma girişimi) yoluna gitti. Bu

³ Peter Byrd, "Regional and Functional Specialization in the British Consular Service", *Journal of Contemporary History*, 7:1/2 (1972:Ocak/Nisan), s.127.

gelişmelerle, konsolosların siyasi işlevleri hayati bir önem arz etti. İngiltere, mevcut konsolosluk hizmetlerini bu amaca yönelik daha etkin bir yapıya dönüşümünü gerçekleştirmek üzere, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra bir süreliğine, 1882 yılına dek, *military consul* [askeri konsolosluk] hizmetlerini hayata geçirdi. Askeri konsolosluk hizmetleri, bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar sürecek olan, İngiliz Levant konsolosluk hizmetlerinin, siyasi işlevleri öncelikli olan ve bu bakımdan *yeni* yapısını ortaya çıkardı. İngiliz Levant konsolosluk hizmetlerinin önemli bir birimi olan İzmir Konsolosluğunda da siyasi faaliyetler ön plana çıktı.

Bu noktadan hareketle, 1870'li yıllardan 1914 yılında Birinci Dünya Savaşına kadar süren dönemde yaşanan gelişmeler ve değişimler sonucunda oluşan yeni İngiliz siyasetinin⁴, İzmir ve Batı Anadolu bölgesinde nasıl aksettiği, araştırılması gereken önemli bir konudur. Araştırma öncelikle, 1878-1914 yılları arasında İzmir ve Batı Anadolu, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde güdülen İngiliz siyasetinin anlaşılmasını sağlamayı hedeflemektedir. Tarihi incelemelerin sebep-sonuç ilişkisi bağlamında yapıldığı gerçeğiyle; bu sorunun cevabının, bölgede, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında yaşanan olayları da aydınlatması beklenmektedir. Diğer taraftan bu değerlendirme, Birinci Dünya Savaşı öncesi İngiliz dış siyasetinin incelenmesine kayda değer bir katkıda bulunacaktır.

Araştırmada genel sonuca ulaşabilmek için üç ana hedef belirlenmiştir. İlk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda on altıncı yüzyılın sonlarında başlayarak büyüyüp gelişen İngiliz ticari ve siyasi ilgisinin on dokuzuncu yüzyılda kazandığı ivmeyi analiz etmek; ikinci olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığının karar vermesinde İzmir İngiliz Konsolosluğunun etkisini değerlendirme; son olarak da bu etkinin İngiliz siyaseti çerçevesinde, İzmir ve Batı Anadolu'daki yansımalarının takip edilmesidir.

⁴ Osmanlı İmparatorluğuna yönelik değişen İngiliz siyasetini konu alan başlıca çalışmalar için bkz. K. Bourne, **The Foreign Policy of Victorian England, 1830-1902**. Oxford 1970; H.W.V. Temperley, **The Victorian Age in Politics, War and Diplomacy**. Cambridge 1928; D. Beales, **From Castlough to Gladstone, 1815-1885**. Londra 1971; Joseph Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire**. Londra 1983.

İzmir İngiliz Konsolosluğuna ait belgeleri esas alarak yapılmış çalışmalar olmasına rağmen, İzmir İngiliz Konsolosluğu ve 1878-1914 yılları arasındaki siyasi faaliyetlerini konu alan bir çalışma mevcut değildir. Orhan Kurmuş, İzmir ve Batı Anadolu bölgesini konu aldığı Emperyalizmin Türkiye'ye Giriři⁵ adlı çalışmasında, İzmir İngiliz Konsolosluk raporlarını kaynak olarak kullanmıştır. Ancak araştırma tarih veya siyasi değil, ekonomi disiplini içinde değerlendirilmiştir. Kurmuş, 1850-1913 yılları arasındaki Batı Anadolu'daki İngiliz ilgisine dikkat çekerek, bunun emperyalist düzenin Türkiye'ye girişinin ilk aşaması olduğunu göstermiştir.

İngiliz konsoloslukları ve konsolosluk hizmetleri ile ilgili çalışmalar mevcutsa da İzmir İngiliz Konsolosluğu sadece kısmen konu edilmiştir. Uygur Kocabaşoğlu, Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)⁶ adlı kitabında İstanbul'daki Büyükelçilik ve bünyesindeki konsoloslukların kuruluş, yapılanma ve faaliyetlerine yer vermiştir. İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu sadece İstanbul Elçiliği veya Osmanlı İmparatorluğundaki genel faaliyetler kapsamında gönderme yapılan bir örnek durumunda kalmıştır. Diğer taraftan, İzmir'i konu alan çalışmalarda Osmanlı arşiv belgeleri dışında, yabancı ülkelerin arşiv belgelerine dayanan araştırmalar mevcutsa bu araştırmalar hem on yedinci ve on sekizinci yüzyıllara aittir hem de öncelikle İzmir'in iktisadi tarihine ışık tutmaktadır⁷.

⁵ Orhan Kormuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 3.Basım, Ankara 1982.

⁶ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İstanbul 2004.

⁷ Bkz. lker, Necmi. **The Rise of Izmir, 1688-1740**. Doktora tezi, University of Michigan 1974. Goffman, Daniel. **Izmir as a Commercial Center: The Impact of Western Trade on an Ottoman Port, 1570-1650**. Doktora tezi, University of Chicago, 1985. Frangakis-Syrett, Elena. **The Commerce of Izmir in the Eighteenth Century (1695-1820)**. Doktora tezi, London University, 1986. Daniel Goffman, **İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650**. ev. Ayšın Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul 1995; Daniel Goffman, **Osmanlı İmparatorluğunda İngilizler 1642-1660**, ev. Ayšın Başcı-Sender. İstanbul 2001; Nemci lke, **XVII.-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Őehri Tarihi I**. İzmir 1994. Elena Frangakis-Syrett. **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)**. ev. Çiđdem Dikmen. İzmir 2006.

Araştırmanın Kapsamı

Belirtildiği gibi bu tez, İzmir İngiliz Konsolosluğunun 1878-1914 yılları arasındaki siyasi faaliyetlerini konu alan; siyasi, iktisadi ve sosyal alanların kesiştiği noktada, tarih disiplini içinde yer alan bir çalışmadır. Araştırmada Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin tarihsel gelişimi ayrıntısı ile yer almaktadır. Ancak bu araştırma, salt iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri konu alan bir siyaset bilimi araştırması değildir. Ayrıca Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin başlamasına sebep olan ticari, dolayısıyla iktisadi ilişkiler de büyük bir değer taşımaktadır. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin neredeyse başlama noktasının İzmir olduğu bilgisiyle hareket edilirse; İzmir ve Batı Anadolu'daki gelişmelerin İzmir İngiliz Konsolosluğu çerçevesinde, siyasi ve diplomatik incelemesinin hemen her aşamasının; iktisadi, özellikle de ticaret ortamlarındaki keskin etkileşimleriyle dolu olduğu görülür. Her ne kadar siyasi ve iktisadi alanlarda bilgi ve araştırma sunulsa da bu tez, konusu gereği, tek başına ne Osmanlı-İngiliz siyaset tarihi çalışmalarını ne de iktisat tarihi üzerine odaklanmış değildir.

Tezin ana konusunu oluşturan İzmir İngiliz Konsolosluğunun, kuruluşundan başlayarak, yapılanma ve kurumsal gelişimi incelenmiştir. Ancak Kurumun tüm fonksiyonlarının incelenmesine aynı mesafede yaklaşılmamıştır. Konsolosluğun görevleri içinde ve ana kaynak olarak ele aldığımız yazışma ve raporlarda yer alan uyrukların hukuki sorunlarını çözme gibi adli konular, 1816'da kurulan İngiliz Bahriye Hastanesi ve uyrukların sağlık sorunları, konsolosluğun çalışanları, bütçe ve ikamet meseleleri tezin kapsamı dışında bırakılmıştır. Konsolosluğun siyasi faaliyetlerine etkisi görülmeyen ticari faaliyetler de tezin kapsamı dışında tutulmuştur.

Tezin "*Osmanlı-İngiliz İlişkileri, İzmir ve Batı Anadolu'da İngilizler*" başlıklı birinci bölümünde, başlangıcından on dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başlarına kadar süren Osmanlı-İngiliz ilişkileri, iktisadi ve siyasi yönleriyle üç alt döneme ayrılarak ele alınmıştır. Birinci ara başlıkta "*Levant Kumpanyası ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Gelişimi*", Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin başlaması ve

Levant Kumpanyasının, on dokuzuncu yüzyıla kadar olan gelişimi takip edilmiş, özellikle bu gelişmelerin İngiltere'nin Akdeniz ticaretindeki hırslı mücadelesinin iki ülke arasındaki ilişkilerde kapsadığı önem vurgulanmıştır. İkinci alt başlıkta “*Osmanlı-İngiliz İlişkileri: 1838-1878*” İngiliz İmparatorluk siyasetinin Sanayi Devrimi sonrası kazandığı ivme ile yeniden yapılanması ele alınarak bu değişimin Osmanlı-İngiliz ilişkilerine etkileri incelenmiştir. “*Berlin Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı-İngiliz İlişkileri: 1878-1914*” başlığında da araştırmamızın odağını oluşturan dönem siyasi ve iktisadi yönleriyle ayrıntısıyla ele alınmıştır. Konsolosluk belgelerinin değerlendirme tahlilinde aydınlatıcı olması istenmiştir. “*Batı Anadolu'da bir İngiliz Üssü: İzmir*” başlığında; bölgedeki İngiliz varlığı, iktisadi ve siyasi boyutuyla Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin çerçevesinde; “*İzmir'in Yükselişi ve Levant Kumpanyası*” ile “*On Dokuzuncu Yüzyılda İzmir ve İngilizler*” ara başlıklarında dönemsellik farklılıkları esas alınarak değerlendirildi. Konsolosluk on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi faaliyetlerinin nasıl bir tarihi zemine oturduğu gösterilmek istendi.

İkinci bölümde; “*İngiliz Konsolosluk Hizmetleri ve İzmir İngiliz Konsololuğu*” incelendi. “*Tarihi Gelişim ve İngiliz Konsolosluk Hizmetleri*” ana başlığı altında Konsolosluk kurumunun ortaya çıkışı ile tarihsel gelişimi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda konsoloslukların öneminden kısaca söz edildi. Ayrıntılı olarak, İngiliz Konsolosluk hizmetleri hakkında verilen bilgilerle, kurumun dünyadaki genel durumu, Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere arasındaki iktisadi ve siyasi ilişkilerine paralel gelişimi gösterildi. “*İngiliz Konsolosluk Hizmetlerinde Bölgesel ve Fonksiyonel Farklılıklar*” başlığında; genel konsolosluk hizmetleriyle Levant ve Uzak Doğu hizmetlerinde görülen farklılıklar ve bunların sebepleri incelendi. Burada, Britanya İmparatorluğu'nun sömürgeci yaklaşımı, Levant ve Uzak Doğu hizmetlerinin siyasi faaliyetlerinin önemi ortaya çıkardığı tespit edildi.

İkinci bölümün *Levant Konsolosluk Hizmetleri* ana başlığında; kurumun kuruluş ve yapılanma dönemi ile Levant Kumpanyasının feshedilmesi, Dışişleri Bakanlığına bağlandığı on dokuzuncu yüzyıldaki yeni yapılanması ve durumu, konsolosların görev ve sorumlulukları detaylı olarak ele alındı. *İzmir İngiliz*

Konsoloslugu (1878-1914) alt başlığında; siyasi faaliyetlerini incelemeyi hedef aldığımız İzmir İngiliz Başkonsolosluğu ve kendisine bağlı konsolos yardımcılıkları ile temsilcilikleri, görev ve yetki alanları belirlendi.

Son bölümü oluşturan üçüncü bölüm, tezin ana konusu olan, İzmir İngiliz Konsolosluğunun 1878-1914 yılları arasındaki siyasi faaliyetleri, konsolosluk raporlarına dayanılarak incelendi. “*İngiliz Levant Konsolosluk Hizmetlerinin Siyasi Faaliyet Alanı*” ana başlığında, konunun çerçevesini belirlemek amacıyla Konsolosluğun hangi faaliyetlerinin siyasi özellik taşıdığını özellikle dönemin iktisadi, siyasi koşulları ile resmî ifadeleri esas alınarak *siyasi faaliyet* kavramı ve içeriği tanımlandı. Bu tanımlamanın ardından İzmir İngiliz Konsolosluğunun 1878-1914 yılları arasındaki siyasi faaliyetleri, *Askerî İstihbarat* alt başlığında, İzmir’de ve bölgedeki Osmanlı ordusunun durumu, özellikle savaş zamanlarında ordunun hareketliliği, asker ve mühimmat miktarının rapor edilmesi, İzmir limanına gelen savaş gemilerinin hareketlerinin ayrıntılı raporları yer almaktadır. Ayrıca bu raporlarda, İngilizlerin bölgedeki çıkarları doğrultusunda, Hindistan’dan Akdeniz’e, Balkanlara ve Arap Yarımadasına uzanan ulaşım ağında İzmir’in bir üs olarak stratejik önemi ortaya çıkarılmaktadır. İkinci olarak, daha çok istihbarat özelliği gösteren ama aynı zamanda “Britanya İmparatorluğu”nun antik imparatorluklarla bağlantısını sağlamada ona itibar ve meşruiyet sağlayan “*Tarih ve Arkeoloji Çalışmaları*”nda konsolosluğun katkısı değerlendirildi. Dönemin İngiliz iç ve dış siyasetinin önemli konuları arasında yer alması bakımından önemli bir yeri olan “*Köle Ticaretinin ve Köleliğin Engellenmesi*” meselesi siyasi faaliyetler kapsamında yer almıştır. İzmir üzerinden yapılan köle ticareti, konsolosluğun yerel idarecilerin iç işlere müdahalesini sağlayacak bir araç olarak kullanıldığı ortaya çıkarıldı. “*Ulaşım ve Demiryolu*” bölgede artık uluslararası rekabetten dolayı zorlanan İngiltere’nin almaya çalıştığı tedbirlerde konsolosların belirleyici rolü gösterildi. “*Eğitim Kurumları ve Rum Evangelist Okulu*” bölümde; gayrimüslim tebaa üzerinde sağlanmak istenen nüfuz mücadelesinin ana araçlarından biri olan eğitimin, doğrudan İzmir İngiliz Başkonsolosluğu bünyesinde hizmet veren okullar aracılığıyla sürdürüldüğü gerçeğini ortaya çıkarıldı. “*Ermeni Meselesi*” başlığında, İngiltere’nin

Berlin Antlaşması'ndan sonra kendi davası haline getirdiği “Ermeni Meselesi”nde konsolosluğun, bölgede yaşayan Ermenilerin isyan hareketine yönelik gizli faaliyetleri ile siyasi tutukluların durumlarına müdahaleleriyle oynadığı rolü belirlendi. “*Siyasi Mahkûmlar*” başlığında, Konsolosluğun idari alanında yer alan Rodos Adasının, özellikle Osmanlı yönetiminin sürgün ve hapisane olarak işlev görmesi, konuyla ilgili bilgilerin sıkça İstanbul'daki Büyükelçiliğe bildirilmesine ve takibine sebep olan gelişmeler, iç işlerine müdahaleler konu alındı. Konsolosluğun valiler ve diğer yerel idareciler hakkında yaptığı değerlendirme ve istihbarat, “*Valiler ve Diğer Yerel İdareciler*” başlığında ele alındı. “*Gayrimüslim Tebaa ve Mahmilik Uygulaması*” başlığında, gayrimüslim tebaa üzerinde kurmaya çalıştığı nüfuz ve bunun araçlarından mahmilik uygulaması örnekleriyle gösterildi.

Araştırmanın Yöntemi:

Londra'da *The National Archives*'da (TNA) yer alan belgeler, İzmir'deki İngiliz Konsolosluğunun raporları ve konsolosluğun bir yandan İngiliz Dış İşleri Bakanlığı, diğer yandan İstanbul'daki Büyükelçilik ile yaptığı yazışmalar, araştırmanın dayandığı asıl kaynaklardır. Konsoloslardan Büyükelçiliğe gönderilen raporların FO (Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı]) ana kodu ve 195 numaralı defterlerde FO/195.0000.00 şeklinde yer almıştır. FO/195 ardından gelen dört haneli rakam, raporların gönderildiği yılı, iki haneli rakam da raporun gönderi sırasını ifade etmektedir.

Araştırmada; FO/195 defterlerinden 1240, 1241, 1307, 1378, 1417, 1454, 1488, 1518, 1547, 1586, 1620, 1656, 1693, 1732, 1770, 1808, 1850, 1896, 1899, 1925, 1946, 1986, 1990, 2026, 2030, 2060, 2065, 2090, 2112, 2134, 2158, 2169, 2184, 2209, 2235, 2266, 2299, 2300, 2331, 2360, 2383, 2396, 2453, 2458, 2460 olmak üzere toplam 45 adet defter incelendi. Bunlardan bazıları sent [gönderilen] başlığında, sadece İstanbul'daki Büyükelçiliğin İzmir'deki konsolosluğa gönderdiği

yazıları içeren defterlerdir. Büyük çoğunluğu, İzmir'deki konsolosluktan Büyükelçiliğe ulaşan *Smyrna Received* [İzmir Ulaşan] defterleri oluşturmaktadır.

FO/195 defterlerinden başka, FO/78 ana kodu altında 2850, 2875, 2992, 3019, 3137, 3159, 3314, 3340, 3416, 3423, 3533, 3539, 3642, 3651, 3775, 3782, 3910, 4011, 4018, 4019, 4120, 4122, 4214, 4221, 4289, 4368, 4430, 4492, 4496, 4552, 4556, 4638, 4643, 4687, 4734, 4739, 4833, 4835, 4940, 4987, 5009, 5070, 5135, 5137, 5206, 5283, 5350, 5417 numaralı defterler incelendi. Bu defterlerde, İzmir'den gönderilen raporlardan, Büyükelçilik tarafından bir ön değerlendirmeye tabi tutularak önemli görülenlerin *Diplomatic* [diplomatik], *Treaty* [ahitnameler], *Politic* [siyasi], *Consular* [konsolosluk] konularına göre tasniflerinin yapıp Londra'da Dışişleri Bakanlığına gönderilen raporlar yer almıştır. Ancak, FO/78 defterler her zaman bu başlıklar altında sınıflandırılmamışlardır. Yukarıda numaraları verilen defterlerin hepsi dijital kamerayla kopyalandı. 1908 ve sonrası raporlar daktiloda yazılmış olup, geri kalanın büyük oranda el yazısı olmasından dolayı yanlış bir okumaya yer vermemek için hepsinin transkripsiyonu, yani tıpkı yazımı yapıldı ve ardından konulara göre tasnifleri gerçekleştirildi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yapılan araştırmada elde edilen belgelerden, bir yandan genel anlamda Osmanlı yönetiminin konsoloslara bakış açısını değerlendirmek ve siyasi faaliyetlerini tespit etmek; diğer yandan İzmir İngiliz Konsolosluklarının konu aldığı meselelerin karşılaştırmalı bir tahlilini elde etmek için istifade edildi. Bu da araştırmanın sadece İngiliz kaynaklarına dayanan, tek taraflı ve daha da önemlisi *oryantalist* bakış açısına kapılma tehlikesinden uzaklaştırdı. Diğer taraftan bu tezin *resmî* veya *ezberci*, *toptancı* bakış açıları gibi diğer tehlikelere kapılmamasına da dikkat edildi. Zira Osmanlı topraklarındaki konsolosların özellikle İngiliz konsolosluklarının, daha on dokuzuncu yüzyılın başlarında, buldukları bölge ve idarecileri üzerinde bir hayli nüfuz sahibi oldukları; dönemin devlet adamlarının şikâyetlerinde⁸ ifade edildiği gibi, Osmanlı

⁸ 1837'de Suriye Valisi Süleyman Paşa, "her konsolosun kendi bölgesinde bağımsız bir hükümdar" olduğundan şikâyet etmiştir; 1870 yılında Hariciye Nazırı Ali Paşa, konsolosların top atışıyla selamlanmasına son veren talimatnameler yayınlamış, dragomanların hukuk ve ceza mahkemelerinde arz-ı endam etmesini önlemeye çalışmıştır; Ziya Paşa, "Amma taşra memurlarından birisi

devletindeki yabancı baskısını ve idaresindeki basiretsizlik iddiasını açıklamada, günümüz tarih yazımında da yer almıştır⁹. Bu ifade ve tespitleri görmezden gelmeden, ancak bu tespitlerin en baştan hareket noktasını oluşturmasından dikkatle sakınıldı. Konsolosların Osmanlı topraklarında İngiliz siyasetinin siyasi temsilci ve ajanları olarak hizmet vermelerinin, İngiliz yöneticileri tarafından beklenen ve arzu edilen bir tarihi bir olgu olduğunun itirafını, incelenen dönemin İngiliz resmî kaynaklarından tespitine önem ve öncelik verildi. Söz konusu tespitler, İngiliz Parlamentosuna sunulan rapor ile Parlamento'da yapılan görüşmeleri içeren *Parliamentary Papers* adı verilen resmî yayınlardan elde edildi. Ayrıca, bu basılı resmî belgeler bize, İzmir'den gönderilen, Parlamento'ya kadar ulaşan raporları takip etmemize de imkân tanıyarak, İzmir'deki konsolosluğunun İngiliz siyasetini ne ölçüde etkilediği sorusuna cevap bulmamıza yardımcı oldu.

Bunlardan başka; dönemin konsolosları veya ilgili uzmanlar tarafından kaleme alınan, İngiliz kamuoyunun belirlenmesinde etkili olan, çeşitli süreli yayınlarda çıkmış, İzmir ve İngilizlerin İzmir hakkındaki siyasetlerini anlamamıza yardımcı olan makaleler, seyyah anlatıları, mektuplar ve misyoner raporlarıyla, günlükler ve anılardan istifade edilmeye gayret gösterildi. Ayrıca konu ile ilgili diğer araştırmacıların yaptığı çalışmalar, konsolos raporlarının döneminin tarihi olaylarıyla bağlantısının kurularak açıklanmasında ikincil kaynaklar olarak araştırmada yer aldı.

konsolosların daire-i vazifelerinden hariç umura müdahaleden men edecek olursa derhal sefarete şikâyet ve sefaretten dahi Babiâli'ye şikâyet olunup azledildiğinden ve memur dahi Babiâli'ye beyan-ı hal etse istima olunmayıp, sefaretin takriri hakkaniyete mukaddem tutulduğundan memurin-i mahalliye, konsolosların kavasları hükmünde kaldılar..." ifadesiyle yerel idarecilerin konsolosluklar yanında düşükleri küçültücü duruma dikkat çekmiştir. Bkz. Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 64 ve 210. Ayrıca 1853 yılında birkaç ay İzmir Valiliği yapmış olan Tanzimat döneminin simge sadrazamlarından Âli Paşanın, bu görevi sırasında konsolosların bölge idaresine yönelik müdahalelerini bizzat yaşaması sebebiyle daha sonra kapitülasyonların kaldırılması taraftarı olmuştur. Bkz. Hayrettin Pınar, "Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âli Paşa'nın İzmir Valiliği", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9 (2): 135-154.

⁹ Bkz. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, İstanbul 1960, s. 48.

BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ ile İZMİR ve BATI ANADOLU'DA İNGİLİZLER

I. 1. OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

I. 1. 1. Levant Kumpanyası ve Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Gelişimi

On beşinci yüzyılın sonları ile on altıncı yüzyıl, Batı Avrupa'da feodal devletlerde monarşilerin güçlendiği, üretkenliğin arttığı, şehirlerin geliştiği ve büyük coğrafi keşifler sonucu uluslararası ticaretin yeni bir ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Bu gelişmeler, sıkı rekabet ortamında bir hayli zorlaşan ticari faaliyetlerin devletlerce desteklenmesini zorunlu kılmıştır. Bu dönemde İngiliz ticareti, güçlü ve gelişen donanmanın desteğiyle dünya çapında bir açılıma başlamıştır. Bir grup İngiliz taciri ilk olarak 1555'te Kraliçe Mary'nin verdiği onayla Muscovy Company (*The Mysterie and Companie of the Merchants Adventurers for the discoverie of Regions, Dominions, Islands and places unknown*) kurdular ve Moskova, Vologda, Astrahan ile Kazan'da ticaret yapma tekelini elde ettiler¹⁰. Ardından 1592'de *Levant Company, Venice ve Turkey* Kumpanyalarının birleşmesiyle Akdeniz ticaretinde yerlerini aldılar. Bundan sonra Asya, Afrika ve Amerika kıtalarında İngiliz ticaretini tekeline alan başka kumpanyalar kuruldu. 1600 yılında I. Elizabeth'in onayı ile *East India Company (The Company of Merchants of London trading into the East Indies)* kuruldu ve Hindistan ticaretinin tekeli verildi. Batı Afrika ticaretini yapmak üzere 1618'de *Guinea Company (Company of Adventurers of London Trading to the Ports of Africa)*, 1660'larda ise uzun yıllar altın ve köle ticaretini tekeline tutan güçlü bir kumpanya olan *Company of Royal Adventurers into Africa* kuruldu. Kanada kürk ticareti tekelini 1670 yılında kurulan *Hudson Bay Company (Honourable Company of Adventurers of England Trading Into Hudson's Bay)* aldı. İspanyol Amerikasıyla ticareti tekeline alacak olan *The South Sea Company* ise 1710'da kuruldu¹¹.

¹⁰ John Dickie, **The British Consul**, New York 2008, s. 6.

¹¹ Niall Ferguson, **Empire How Britain Made the Modern World**, Londra 2007, s. 19-20.

Akdeniz ticaretinde, doğrudan İngiliz varlığına, ancak on beşinci yüzyılda rastlanmaktadır¹². İngilizlerin Bizans İmparatorluğuyla ne diplomatik ne de ticari, doğrudan bir ilişki olmadığı gibi, 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından fethi dahi İngiliz kroniklerinde yer almamıştı¹³. Fakat on beşinci yüzyılın sonlarına doğru İngiliz tüccarları yavaş yavaş Akdeniz'e sokulmaya başlayarak İtalyan devletleriyle bağlantı kurdular. VII. Henry (1485-1509) dönemin ilk yıllarında, İngiliz gemilerinin Kendiye, Sakız Adası ve diğer Venedik kontrolündeki limanlara düzenli olarak uğradıkları, İngiliz kumaşlarını Girit, Kıbrıs ve Suriye'ye taşıyıp karşılığında ipek, baharat, halı ve moher ipi yükledikleri tespit edilmiştir. 1513 yılında VIII. Henry, İtalyan Justiniano'yu Sakız'da İngiliz konsolosu olarak görevlendirmişti. Yedi yıl sonra da Comio de Bathazari "yaşam boyu devlet adamı, amir, koruyucu veya İngiliz milletinin konsolosu" olarak görevlendirilecekti. 1530'lu yıllara gelindiğinde Levantta yaşayan İngiliz tüccarlarının sayısı artış gösterecek, nihayet 1553'te Antony Jenkinson, Kanunî Sultan Süleyman'dan Türk topraklarında ticaret yapma hakkını elde edecektir¹⁴. Bu izin, özel ve sınırlı bir izin niteliğindedir. Jenkinson'a veya temsilcisine, olağanüstü herhangi bir vergi veya resim ödemediği Osmanlı limanlarında ticaret yapma olanağı sağlanıyordu. Diğer İngiliz tacirlerine temsil edilme özelliği sunmadığı gibi, İngiltere ve Osmanlı hükümdarları arasında resmi bir yazışmaya da konu olmamıştı.

İngilizlerle Osmanlılar arasındaki ticari ilişkilerin yaklaşık yirmi yıl kadar kesintiye uğraması, İnebahtı yenilgisinden (1571) sonra yeniden canlandı. Bu canlanma Osmanlı İngiliz ticari ilişkilerinin resmen başlamasına yol açacaktı. İlk gelişme, Edward Osborne ve Richard Staper adlı tacirler tarafından yapıldı. Bu iki tüccar, İstanbul'a iki temsilci yolladılar. Clement ve Wright adlı temsilciler, 1575'te yola çıkıp, bir buçuk sene kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Osmanlı topraklarında yapılacak ticaret için gönderilecek mümessile bir yol hükmü alıp ülkelerine dönmeyi başardılar. Böylelikle Osborne ve Staper'in temsilcisi William Harborne, 1578

¹² İngilizlerin Türklerle ilk temasları. Türkler ve Türkiye hakkındaki metinlerin tanıtımı için bkz: Hamit Dereli, **Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler**, İstanbul 1951.

¹³ A.C. Wood, **A History of the Levant Company**. Oxford 1935. s. 1.

¹⁴ A.C. Wood, a.g.e., s. 2.

yılında İstanbul'a geldi. Harborne, bir yandan İstanbul'da ticari faaliyetlerini yürütürken bir yandan da etkili ve yetkili çevrelerle ilişki kurmayı başardı. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ve doktoru Solomon, III. Murat'ın Hocası Saadettin Efendi, Divan-ı Hümayun tercümanlarından Mustafa Çavuş, bu kişiler arasındaydı¹⁵.

Harborne, 1579 senesi Martında padişahın Kraliçe Elizabeth'e yazılmış bir mektup olarak İngiltere'ye döndü. Mektupla, üç İngiliz tacirine verilen Osmanlı topraklarında ticaret yapma izni, aynı senenin Ekim ayında Kraliçe Elizabeth'in padişahın ricası ve Türk tacirlerinin de İngiltere'de ticaret yapabileceklerini belirtmesiyle yeni gelişmelere yol açıldı. Kraliçeden aldığı ikinci mektupla İstanbul'a gelen Harborne nihayet Mayıs 1580'de İngilizlerin Türkiye'de serbest ticaret yapmalarını kabul eden ilk ahitnameyi almayı başardı. Bu ahitname ile o zamana kadar Fransız, Venedikli ve Lehliere verilmiş olan imtiyazlardan İngilizler de yararlanacaktı. Osmanlı İngiliz ilişkilerinin milâdı sayılan Mayıs 1580 tarihinden sonra her yeni padişahın cülûsu, ülkelere sağlanan imtiyazlar gibi sebeplerle imtiyazların sınırı ve kapsamı genişletildi ve on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren ise tam anlamıyla "kapitüler" bir nitelik kazandı¹⁶.

Harborne'u İstanbul'a gönderen tacirler Osborne ve Staper'in de dâhil olduğu on iki tüccara yedi yıl süreyle Türkiye ile ticaret yapma imtiyazının verilmesiyle *Turkey Company* (Türkiye Kumpanyası) kuruldu. Şirketin tacirleri, o tarihlerde Doğu Akdeniz'de ticaret yapan *Venice Company* (Venedik Kumpanyası) ile rekabet halindeydi. Aynı malların ticaretini yapan bu iki şirketin birleştirilmesi için İngiliz tacirlerinin kraliçe nezdinde yaptıkları girişimler birkaç yıl içinde sonuç verdi ve nihayet 7 Ocak 1592'de sağlanan bir kraliyet fermanıyla *The Levant Company* (Levant Kumpanyası) iki şirketin birleştirilmesiyle kurulmuş oldu ve kumpanya, 244 yıl hizmet vererek, Doğu Hint Kumpanyasından sonra İngiliz ticaretinde en önemli kuruluşlardan biri oldu¹⁷. Levant Kumpanyası, bir yandan ticaretini geliştirir, bir yandan İngiltere'nin Osmanlı nezdindeki diplomatik ve konsüler temsilciliğini

¹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İstanbul 2004, s.18.

¹⁶ U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 19-20.

¹⁷ J. Theodore Bent, "The English in the Levant". **English Historical Review**, 5 (1890) s. 654.

üstlenirken, öte yandan da her uygun vesileyle Osmanlılarca kendisine sağlanan hak ve imtiyazların genişletilmesinin yollarını aradı ve buldu. Bu ahitnamelerle İngilizlerin gemilerine, tacirlerine, mallarına, uyruklarına birtakım hak ve imtiyazlar tanındı ve bu tür hak ve imtiyazların takibi ve korunmasıyla da konsoloslar yetkili kılındı.

Mayıs 1580 ahitnamesiyle İngilizlere konsolos tayin etme hakkı veriliyor ve bu konsolosların tayin ve değiştirilmesine hiçbir şekilde karışılmayacağı belirtiliyordu. İngilizler Osmanlı topraklarında öncelikle, Mısır, ardından Halep, Şam, Amman ve Trablusşam'da konsoloslar kurdu. Daha sonra bunları Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Sakız Adası ve Patras (Mora) konsoloslukları takip etti. Padişahların tahta çıkışında ahitnamelerin yenilenmesi adet olduğundan, İstanbul'daki İngiliz elçileri, çeşitli hediyeler ve piş-keşlerle haklarını ve ayrıcalıklarını geliştirmeyi, uygulamadaki aksaklıkları gidermeyi sürdürdü¹⁸.

İngiliz ticaretinin Akdeniz'e yayılması meselesi, Avrupa ticaret yörüngesinin Akdeniz'den Kuzey Atlantik'e kayması ve Kuzey Avrupa ülkelerinin egemen olduğu yeni ticari ağın kurulması ile kesişmektedir¹⁹. On yedinci yüzyılın ilk yarısında

¹⁸ U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 20.

¹⁹ Kuzey Avrupa ülkelerindeki gelişmenin sebepleri üzerine yaygın görüş; coğrafi keşiflerin sonucu olarak, ticaret yollarının Akdeniz'den Atlas Okyanusu yönüne değişmesi ile ticarete yeni ufuklar ve fırsatlar çıktığı, iç ve dış ticaretin geliştiği, sonuçta da Kuzey Avrupa ülkelerinin ekonomilerini büyütecek kaynağı sağladığı yönündedir. Buna göre yeni keşiflerle yeni ticaret yollarının gelişmesi ise eski Akdeniz ticaretinin sönmesine, önemini yitirmesine yol açmıştır. (Bkz. Violet Barbour, **Capitalism in Amsterdam in the 17th Century**, Michigan, 1963, s.11). Fernand Braudel, Akdeniz ticaretinin tamamen sönmediğine işaret ederek; on yedinci yüzyıldaki Akdeniz ticaretindeki gelişmeleri, Coğrafi keşiflere rağmen yeni bir canlanma olarak değerlendirmiştir. Braudel; Portekizlilerin, Hint Okyanusu ticaretini ele geçirerek Uzak Doğu mallarının satışını tekellerine aldıklarını; ancak, Mısır'ın Osmanlıların kontrolü altına girmesinden (1517) sonra Osmanlılarla mücadeleleri dolayısıyla uğradıkları zararı gümrük resimlerini artırmak yolu ile çıkarmak istemeleri. Portekiz ticari hâkimiyetini çökertmiş. Ümit Burnu yolunun uzun ve tehlikeli oluşu da buna eklenince Akdeniz'den geçen eski yol, on altıncı yüzyılda yeniden rağbet kazanmıştı. (Bkz. **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1**, İstanbul, 1989, s. 422-25). Halil İnalcık da Vasco da Gama'dan sonra dünya ticaretinin en önemli kesimini oluşturan Hind-Avrupa ticaretinin tümüyle Avrupalıların eline geçtiği iddiasının, bugün tarihçiler tarafından reddedildiğini ifade etmektedir; (bkz. Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, İstanbul, 2009, s.316). Diğer taraftan, Kuzey Avrupa ülkelerinin başarısında; girişimcilik, sermaye birikimi, gemicilikte ve diğer sanayi alanlarında yapılan buluşlar ile ulus devletin iktisadi ve siyasi organizasyonunun öncelikli önemini gösteren görüşler ifade edilmiştir, (bkz. Immanuel Wallerstein, **The Modern World-System; Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century**, New York, 1974); on yedinci yüzyıldaki Avrupa ticaret

İngiltere önderliğinde Kuzey Atlantik üreticilerinin Levanten pazarına getirdikleri sanayi ihraç malları; bütün rekabetçi özellikleri, merkantilist politikalarını eskileri ile uyum içinde, mevcut İtalyan mallarının yerini almayı hedefliyordu²⁰. Zira Osmanlıların Batı Hıristiyan dünyasıyla ticaretini, 1569'a kadar başta Venedik olmak üzere, İtalyan devletleri yürütüyordu²¹. Venedik bu dönemde, Akdeniz'deki başlıca sanayi, ticaret ve deniz gücü olarak tanımlanmaktadır. İtalyan sanayi egemenliğinin üstesinden gelmek için istikrarlı ve kıran kırana fiyatlama politikası uygulandı. Bunu mümkün kılan ise gelişmekte olan Kuzey'deki emeğin daha ucuz olmasıydı. Çünkü bir yanda gelenekselleşmiş/kemikleşmiş pratikler yoktu, diğer yanda ağır vergilendirme yerine ihracat devlet tarafından destekleniyordu. Dahası, bu “yeni perakendecilik” “yeni rakipler/rekabetçiler” ucuz satmanın erdemlerini kavramışlardı; hedefe ulaşmak için yüksek kaliteye ilişkin eski fikirleri attılar. Bunun sonucu Akdeniz'de büyük oranda çok daha ucuz malların satışa sunulmasıydı. Bu malların İtalyan üreticilerle bütünüyle rekabete girmesini temin etmek için Kuzeyliler, pazarda yeri sağlam olan malların üslûp ve marka özelliklerini sadakatle taklit ettiler, buna ilâve maliyet getirmediler. Bu pratiklerde sahtecilikle kaçakçılık el ele gidiyordu²². İşte İngiliz ticaretinin²³ ve egemenliğinin Akdeniz'e yayıldığı

modellerine ilişkin görüşler için bkz. Clyde G. Reed, “Transactions Cost and Differential Growth in Seventeenth Century Western Europe,” **Journal of Economic History**, XXXIII (Mayıs, 1973), 177-190; Douglass C. North ve Robert Paul Thomas, **The Rise of the Western World; A New Economic History**. New York, 1973; Ralph Davis, **The Rise of the Atlantic Economies**, Ithaca, New York, 1973; Carlo M. Cipolla, **Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000-1700**, New York, 1976; Jan De Uries. **The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750**. Cambridge 1976.

²⁰ Richard T. Rapp, “The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution,” **The Journal of Economic History**, Cilt. 35. No.3 (Eylül, 1975): 499-525, s. 521.

²¹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)**, yedinci basım. İstanbul 2006, s. 139.

²² R.T. Rapp, **a.g.m.**, s. 521

²³ İngiliz iktisadi ve ticari gelişimi için bkz. J.U. Nef, “The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640”, **The Economic History Review**, c. 5, No: 1 (Ekim 1934) s. 3-24; Ralph Davis, “English Foreign Trade, 1660-1700”, **The Economic History Review**, c. 7, No: 2 (1954): 150-166; R. Davis, “English Foreign Trade, 1700-1774”, **The Economic History Review**, c. 15, No: 2 (1962): 285-303; R. Davis, “Earnings of Capital in the English Shipping Industry, 1670-1730”, **The Journal of Economic History**, c. 17, No: 3, (Eylül 1957): 409-425; T.S. Willan, “Some Aspects of English Trade with the Levant”, **The English Historical Review**, c. 70, No: 276 (Temmuz, 1955): 399-410; Jacob M. Price, “What Did Merchants Do? Reflections on British Overseas Trade, 1660-1790”, **The Journal of Economic History**, c. 49, No: 2, (Haziran 1989): 267-

dönemde Osmanlı-İngiliz iktisadi ve siyasi ilişkileri belirerek gelişmeye başlamıştır²⁴.

İngiliz gemileri on altıncı yüzyılın ilk yarısından itibaren düzenli olarak Osmanlı limanlarında görülür olmuştur. İngilizlerin Akdeniz ticaretine ilgi duymaları, Uzak Doğu mallarının geçiş yolu olmasından başka Osmanlı topraklarının ham madde temini ve mamul madde ihracı için de önemini büyük olması ile ilgilidir. Ancak Osmanlı-İngiliz ilişkileri yalnızca ekonomik ve ticari yönden değil, siyasi yönden de her iki devlete faydalar sağlayacak yönde idi. Osmanlıların on altıncı yüzyıldan itibaren Batılı devletlere karşı takip ettiği kapitülasyon politikası, iktisadi ve siyasi boyutu ile değerlendirilmektedir. Osmanlılar, yabancı devletlere tek taraflı olarak bahsettikleri bu kapitülasyonların sonucu olarak; ihraç ve ithal mallarından gümrük vergileri almak suretiyle hazineye gelir elde etmeyi, kendi çıkar ve politikalarına yardımcı olacak Batılı merkantilist devletlerden yarar sağlamayı, gerektiğinde onları birbirlerine karşı kullanmayı hedeflemekteydi²⁵. Osmanlı devletinin 1578 ile 1590 yılları arasında İran'a karşı, 1593 ile 1606 yılları arasında da Avusturya'ya karşı giriştikleri askeri ve siyasi mücadelelerde çok ihtiyaç duydukları savaş araç ve gereçlerinin imalinde gerekli olan malzemeleri İngilizlerden sağlamışlardı²⁶. İngiltere'nin Osmanlılarla olan ilk siyasi temasının da Sokulu Mehmet Paşa (1565-79) zamanında olduğu, İspanyol tehlikesi karşısında Kraliçe Elizabeth'in (1558-1603) Osmanlılardan destek almak

284; F. J. Fisher, "London's Export Trade in the Early Seventeenth Century", **The Economic History Review**, c. 3, No: 2 (1950): 151-161.

²⁴ Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin bu ilk dönemi için bkz. J. Theodore Bent, "The English in the Levant". **English Historical Review**, 5 (1890): 654-664. A. Lidsay Rowland, **England and Turkey: The Rise of Diplomatic and Commercial Relations**. Philadelphia 1924; A.C Wood, **A History of the Levant Company**. Oxford 1935; Akdes Nimet Kurat, **Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**. Ankara 1953; M. Epstein, **The Early History of the Levant Company**. New York, 1968; Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**. İstanbul 1969; Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)**. Ankara 1974.

²⁵ Halil İnalcık, "İmtiyazat". **Encyclopaedia of Islam**. C.III, Londra 1971. s. 1179-1189; İnalcık, "The Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy" **Studies in the Economic History of the Middle East**. 1970, s. 207-18.

²⁶ Vermon J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğu 1566-1617", **Tarih İncelemeleri Dergisi IV**, Çev. N. Ülker, Bornova-İzmir 1988, s. 171-172. s. 63.

amacında olduğu gör÷lmektedir²⁷. 1589'dan itibaren Türk-İran müzakerelerinin başlaması ve özellikle de 1590'da bu barışın imzalanmasından itibaren, Türkiye'nin dikkati geniş ölçüde Batı'ya yönelmiştir. Bu gelişme karşısında İngiliz ve Fransızlar harekete geçmişlerdir. İngiliz ve Fransız temsilcilerinin ısrarlı talep ve çabaları ne olursa olsun, İspanyol karşıtı Avrupa, denizde güçlü İspanya'ya karşı Müslüman savaşıını canlandırmaya beyhude yere uğraşmıştı. 1591'de kaptan-ı derya Hasan Paşa tarafından desteklenen İngiliz temsilcisi, Padişah'a, II. Felipe'in İtalya sahillerinde alışılmış garnizonlarının büyük bölümünü çekerek, bunları Fransa'da çarpışan birliklerine takviye etmek üzere gönderdiğini açıklamıştır. İngiliz temsilcisi Padişah'a, bu koşullarda Türkiye'nin bu geniş toprakları ele geçirmesinin kolay olduğunu ifade etmiştir²⁸. Dolayısıyla İngiliz elçilerinin İstanbul'daki görevleri iki amaca yönelikti. Bunlardan ilki, kraliçe tarafından diplomatik görevi yürütecek yetkilere sahip olarak İngiliz menfaatleri doğrultusunda siyasi faaliyette bulunmak; ikincisi ise Levant Kumpanyası tarafından maaşı ödenen bir ticaret ajanı olarak ticari işleri düzenlemek ve İngiliz tüccarının haklarını korumaktı²⁹.

On yedinci yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz ticaretinde öne çıkan İngilizler imtiyazlarını Fransa ile dişe diş bir mücadele içinde geliştiriyor, 1580 ahitnamesi ile elde ettikleri “en fazla müsaadeye mazhar millet” konumunu zaman içinde giderek güçlendiriyorlardı. Yüzyılın sonunda, 1799 yılında, İngilizlerin, Karadeniz'deki Osmanlı limanları ile de sınırlı olarak ticaret yapabilecekleri açıklanacaktı, 5 Ocak 1809'da Çanakkale'de yapılan Kal'a-yı Sultani ahitnamesiyle İngilizlerin o zamana kadar kazanmış oldukları ayrıcalıklar tekrar onaylanacaktı³⁰.

²⁷ İ.H. Uzunçarşılı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar” **Bellekten** XIII/51 (Temmuz 1949), s. 583.

²⁸ Fernand Braudel, **II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1994, s. 653.

²⁹ A.C. Wood, **a.g.e.**, s. 533.

³⁰ U. Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 22.

I.1. 2. Osmanlı-İngiliz İlişkileri: 1838-1878 Dönemi

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı-İngiliz ilişkileri, büyük bir yapısal değişim sürecine bağlı olarak karşılıklı etkileşim temelinde, çok boyutlu bir durum arz etmektedir. İki ülke arasındaki ilişkileri açıklarken; bunun siyasi ve diplomatik boyutun yanı sıra Osmanlı idari, iktisadi ve sosyal yapısını etkileyen, onu kapsayan ilişkiler bütünüyle de tanımlama ihtiyacı ortaya çıkar. Hatta bu ilişkiler bütünü, gerek Batılı araştırmacılardan gerekse Türkiye'deki bazı araştırmacılardan taraftar bulan "yarı sömürge" kavramıyla ifade edilen bir karşılık bulur. Yarı sömürge sürecinin Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısında değişim meydana getirdiği ileri sürülür³¹.

1838 Balta Limanı Antlaşmasıyla başlayan Osmanlı-İngiliz yakınlaşması, 1838'den 1870'lerin sonlarına kadar sürecek ilişkinin zeminini oluşturacaktı. Bu zeminde birbiriyle ilişkili üç konu yer almaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda

³¹ Richard S. Horowitz, on dokuzuncu yüzyılda Çin, Siam ve Osmanlı İmparatorluğu'nda uluslararası hukuk ve devlet dönüşümünü konu aldığı çalışmasında; İngiltere'nin öncülüğünde, Batı'nın bu ülkelerle yapmış olduğu antlaşmalarda ve ilişkilerde yarı sömürge olarak adlandırdığı siyasi yapının temel altyapısının formüle edildiğini ifade etmektedir. Yarı-sömürge sistemi; yabancılar için hukuki ayrıcalıklar, dış güç tarafından dayatılan serbest ticaret sistemi ve sonuçta devletlerin iç işlerine müdahaleyle siyasi yapının dönüşümü olarak açıklanıyordu. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri Avrupa devletlerine; büyük ve Hıristiyan olmayan Avrasya devletleriyle ilişkilerin nasıl devam ettirileceği meselesine de bir model sunuyordu. Uluslararası hukuk sadece diplomatik ilişkilerin korunması için kurumsal çerçeveye hizmet etmemekteydi, aynı zamanda hukuk, idari yapılanma, sınırların kesinleşmesi ve ulusal kimlik gibi anahtar kavramların şekillenmesinde rol oynamaktaydı. Horowitz, 1790'lardan başlayarak on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı reformlarının aşama aşama yarı sömürge sisteminin yerleştirildiğini açıklamaktadır; bkz. Richard S. Horowitz, "International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century", *Journal of World History*, Cilt 15, No. 4 (Aralık 2004): 445-486; ayrıca "1838 Ticaret Antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlamıştı. Tanzimat Fermanı ise Batı kapitalizmi yararına kurulan bir açık pazar düzeninin gerektirdiği idari, mali vb. reformları getirmiştir". Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, C. I. Ankara, 1987, s. 118; "Tanzimat Fermanı, dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşme sürecinin bir evresidir" şeklindeki Wallerstein'cı görüş için bkz. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 76. Yarı sömürge görüşüne karşı olan Türk tarihçilerin arasında Kemal Karpat ve İlber Ortaylı örnek gösterilebilir. Karpat Osmanlı dönüşüm sürecinin on sekizinci yüzyılın sonlarında, öncelikle Osmanlı Devletinin kendi içyapısal değişimiyle başladığına dikkat çeker, bkz. Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 3, No.3 (Temmuz 1972): 243-281. Karpat'ın Osmanlı'da dönüşüm sürecini daha kapsamlı ve ayrıntılı incelemesi için bkz. K. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çeviren Dilek Özdemir, Ankara 2006. İlber Ortaylı da dönüşüm sürecinde Batılı devletlerin oynadığı rolü abartılı ve haksız bulmaktadır; bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 29. Baskı, İstanbul 2009, s. 119-133.

İngiliz ticari menfaatlerinin sağlamlaştırılması, Hindistan'a giden yolun³² güvende olması için Rus ve Fransız tehditlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün sağlanması ve bunların hayata geçirilebilmesi için de Osmanlı Devleti'nin askeri ve idari bakımdan güçlendirecek reformların gerçekleştirilmesidir.

Napolyon savaşlarının ardından, Avrupa'da ve dünyada büyük bir siyasi güce kavuşmuş bir İngiltere çıkmıştı. Viyana Kongresi (1814-15), İngiltere'ye resmen Afrika'da ve Doğu Akdeniz'de; Ümit Burnu, Heligoland, Maltilla, Mauritius, St. Lucia, Trinidad, Tobago ve protektor olarak İyon Adaları gibi askeri ve ticari önemi haiz stratejik yerler kazanmıştı. Bu yerler, İngiltere'nin daha önce işgal ettiği yerlerdi³³. Özellikle Malta ile İngiltere ilk kez Doğu Akdeniz'de bir üs elde ediyordu. Bundan sonra İngiltere, bu siyasi başarısını elde tutma mücadelesine girecektir, çünkü İngiltere'nin ticari istekleri karşılanmalıydı³⁴. Bununla birlikte, 1815 yılından sonra sanayileşme süreci İngiltere'de yoğunlaşırken, Napolyon Savaşlarıyla yıkılıp yıkılmış olan Avrupa ülkeleri tüm kıtada Büyük Britanya İmparatorluğu'nun rekabetine karşı ayakta kalmak için mücadeleye başlamıştı³⁵. Avrupa ülkeleri, kendi sanayileşme gelişimleri için himayecilik siyasetiyle gümrük duvarlarını yükseltme yoluna başvurmuşlardı. Sonuçta on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde İngiltere'nin Avrupa ülkeleriyle ticareti sınırlı hale gelmiş, 1832 ile 1836 yılları arasında İngiltere'nin Avrupa ülkelerine ihracatında yaklaşık % 20'lik bir düşüş yaşanmıştı³⁶. Ayrıca söz konusu savaşlar sonrasında, uzun süren çatışmalardan etkilenen Batı Avrupa pazarlarında İngiltere'nin sanayi ürünlerine olan ilgisi

³² Hindistan yoluyla ilgili olarak buharlı gemilerin kullanılmasıyla birlikte Doğu Akdeniz İngiltere açısından önem kazanmıştır. Hindistan'a giden kısa, dolayısıyla en hesaplı yol Osmanlı toprakları üzerinden geçmekteydi. Bkz. G.F. Bartle, "Bowring and the Near Eastern Crisis of 1838-1840", **English Historical Review**, 79 (1964): 761-774, s. 763.

³³ D.C.M. Platt, **Cinderella Services British Consuls since 1825**, Connecticut 1971. Ayrıca İngiltere'nin Akdeniz'de 1800'de Malta'yı işgal edene kadar bir deniz üssü yoktu; bkz. Philip P. Graves, **İngilizler ve Türkler Osmanlıdan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)**, Tercüme Yılmaz Tezkan, Ankara 1999, s. 1.

³⁴ Dönemin başbakanı Genç Pitt, "Britanya'nın siyaseti, Britanya ticaretidir" ifadesiyle siyasetini özetlemiştir. D.C.M. Plat, **Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy, 1815-1914**, Oxford, 1968, s. xiii

³⁵ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2-Tazimattan I. Dünya Savaşına**. İstanbul s. 650.

³⁶ G.R. Porter, **Progress of the Nation**, Londra, 1939; naklen Frank E. Bailey, "The Economics of British Foreign Policy, 1825-50", **The Journal of Modern History**, C.12, No. 4 (Aralık 1940): 449-484, s. 458; naklen Cf. J. H. Clapham, **An economic history of modern Britain**, I, Cambridge 1926.

gerilemişti. Sadece Batı Avrupa pazarlarında değil, Kuzey Amerika'da da İngiliz ihraç mallarının ticaretinde önemli miktarlarda düşüş yaşanmış³⁷, Kuzey Amerika'da İngiliz yenilgisi bunda etkin olmuştu. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya ek olarak, İngiliz mallarının diğer müşterilerinin de bu malları alma gücü giderek düşmüştü, çünkü kendi ihracat mallarının fiyatları, yani İngiltere'nin ithal ettiği hammadde ve gıda maddelerinin hacmi dünya pazarlarında azalıyordu³⁸.

Bu gelişmelere ek olarak, 1840'lı yıllara gelindiğinde siyasi statüko çerçevesinde ihracatı teşvik politikası sınırına dayanmıştı. Hububat Yasaları ve diğer kısıtlayıcı politikalar hâlâ uygulandığı için, Britanya'nın giderek artan ticaret açığıyla baş etmesi daha da zorlaşıyordu. Savaş sonrası darboğazlara getirilen bölük pörçük çözümler, Britanya'nın çok geçmeden rantıye devlet durumuna gelebileceği gibi bir tehlike yaratıyordu. Bununla savaşmanın bir yolu, yabancıların Britanya ürünlerini alım güçlerini artırmaktı; bunun için de Britanyalıların denetimindeki dünya pazarlarına girebilmeleri gerekiyordu. Britanya, 1840'lı yıllardan başlayarak hububat yasalarını, denizcilik yasalarını, başlıca ithal malları üzerindeki gümrükleri kaldırarak ve kendi kendilerini yöneten sömürgeleri kendi ticaret politikalarını benimsemekte özgür bırakarak pazarlarını açtı. Avrupa devletleri arasındaki bir dizi karşılıklı antlaşma aracılığıyla, ayrıca Britanya ve diğer Avrupa devletlerinin dünya sistemindeki daha zayıf devletler üzerine uyguladıkları bazen örtük bazen de pek o kadar örtük olmayan baskılarla, serbest ticaret kısa zamanda Avrupa'da yaygınlaştı ve sonra bir dünya politikası halini aldı³⁹.

Bu durumda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yöneldi. On dokuzuncu yüzyıl ortalarına gelindiğinde İngiltere, Latin Amerika'dan Çin'e pek çok ülkede, mümkün olduğu oranda yerel iktidarlarla anlaşarak, gerektiğinde ise silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek, pek çok serbest ticaret

³⁷ Ralph Davis, **The Industrial Revolution and British Overseas Trade**, Leicester, 1979, s. 15-59.

³⁸ Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları**, Çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2005, s. 38-39.

³⁹ R. Kasaba, a.g.e., s. 40-41; ayrıca bkz. John R. Davis, "The British Sonderweg: The peculiarities of British free trade, 1845-80", **Diplomacy & Statecraft**, (Kasım 1997): 68-90.

anlaşması imzaladı⁴⁰. İngiltere'nin bu siyasetini, ilk kez John Gallagher ve Ronald Robinson "Imperialism of Free Trade" [Serbest Ticaret Emperyalizmi] genel başlığı altında formüle ettiler⁴¹. Adı geçen yazarlar; İngiltere'nin "resmî" veya "resmî olmayan" anlamda var olan ve devam eden kontrolünü açıklamak için yüzyıl süresince çeşitli denizaşırı faaliyetlerin genel etmenlerini bulmaya çalıştılar. Daha çok özellikle Canning ve Palmerston isimlerinde birleştikleri, yüzyılın ikinci yarısında da devam edecek İngiliz hâkimiyetinin kuruluşunu ifade eden büyük bir plan gördüler. Kolonileri dışındaki denizaşırı bölgelerde İngiliz ticaret ve yatırımlarını özendirilmede siyasetçileri ve devlet adamlarının alışılmamış seviyede çalışmalarını tespit ettiler. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İngiliz devlet adamları Buenos Aires'ten İstanbul'a, Nijer ve Orta Asya'daki Ceyhun (Amuderya)'dan Çin'deki Yangtse-Kiang nehrine kadar serbest ticaret kurallarını yaydılar. İngiliz diplomatlar, güçlerini dünyanın her tarafında siyasi koşulları, ticari gelişmeler ve liberal uyanışları gerçekleştirmek için sarf ettiler⁴². Üç ana bölge; Latin Amerika, Levant ve Çin, İngiltere'nin gayri resmî imparatorluğunun ticaret ve yatırım alanı içine düştü⁴³.

Reşat Kasaba; birkaç etmenin bu noktada Osmanlı topraklarını Britanya hükümeti ve tüccarları için özellikle çekici hale getirdiğine dikkat çekmiştir. Birincisi, Osmanlı devleti, klasik sistemin mirası olarak, Avrupa'daki en liberal ithalat politikalarından birini güdüyordu. İkincisi, kıta Avrupa'sında, özellikle de savaş öncesi dönemde Osmanlıların ticari sözleşmelerinin çoğunluğunu kapmış olan Fransa, Napolyon Savaşları sırasında bu pazarlardan çekilmek zorunda kalmış, geride Britanya'nın kolayca doldurabileceği bir boşluk bırakmıştı. Üçüncüsü, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz ekonomisinin artmakta olan nüfuzu Avrupa'daki Napolyon Savaşları sonrası çözümlere doğrudan bir tehdit oluşturmuyordu, çünkü siyasi açıdan Osmanlı İmparatorluğu Versailles antlaşmasıyla ortaya çıkmış olan Rus

⁴⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**. İstanbul 2005, s. 19.

⁴¹ John Gallagher ve Ronald Robinson, "The Imperialism of Free Trade", **Economic History Review**, VI (1953), 1-15.

⁴² Ronald Robinson ve John Gallagher, **Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism**, 1961, s. 4-5 alıntı D. C. M. Platt, "Further Objections to an 'Imperialism of Free Trade', 1830-1860", **Economic History Review**, 33 (Şubat 1980): 77-91, s. 78.

⁴³ D. C. M. Platt, **a.g.m.**, s. 79.

ve İngiliz kamplarının herhangi birinin nüfuz alanında sayılmıyordu. Bu Britanya için önemli bir noktaydı, çünkü İngilizler giderek küreselleşen ticari çıkarlarının peşinden ancak barış koşullarında koşabilirlerdi. 1840'lı yıllara kadar Britanya için Avrupa'da barışı korumanın en iyi yolu, Versailles antlaşmasının yarattığı statükoyu korumaktı⁴⁴.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ticareti 1820'li yıllardan itibaren hızla büyüdü⁴⁵. 1827-1838 yıllarında Osmanlı devletinin İngiltere'den ithalatının %100 arttığı gözlenmektedir: 1827-1832 yıllarında Osmanlı yılda ortalama 743.000 sterlin değerinde mal ithal ederken, 1833-1838 yıllarında bu ülkeden ortalama yılda 1.543.000 sterlin değerinde mal ithalatı gerçekleştirecekti⁴⁶. Diğer taraftan bu gelişmeler İngiliz ticari organizasyonunda yapısal değişikliklere yol açacaktı. Bu döneme kadar İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki ticari faaliyetlerini sürdüren Levant Kumpanyası gittikçe kabaran serbest ticaret dalgası karşısında adım adım gerileyerek imtiyazlarından vazgeçmek zorunda kaldı. İstanbul, Halep ve İzmir'de olmak üzere üç önemli merkeze sahip olan Levant Kumpanyası, İngiltere ve İngiliz sömürgelerinin Osmanlı devleti ile yaptığı bütün ticareti tekeline almıştı. Şirket üyesi olmayan tüccarların Doğu Akdeniz ile ticaret yapmaları kesin olarak yasaklandığı gibi üye tüccarların ticareti de şirket yönetim kurulu tarafından sıkı bir biçimde denetleniyordu. Ticaretin hiçbir kısıtlamaya bağlı olmadan geliştirilmesini savunan İngiltere sanayi burjuvazisi, hücumlarını Levant Kumpanyasına yöneltmekte gecikmedi⁴⁷. Kumpanyanın tekelci imtiyazlarının kaldırılması ve Osmanlı pazarının kendine güvenen herkese açık tutulması yolunda 1820'li yılların sonlarına doğru C. H. Burgess gibi bağımsız tüccarlar ve Bell veya Briggs gibi küçük kumpanyalar yoğun bir propaganda kampanyası başlattı⁴⁸. İmtiyazın Parlamento tarafından yenilenme zamanı yaklaştıkça propaganda çalışmaları da arttı. Nihayet 1825 yılında yapılan genel kurul toplantısında Şirket, *"İmtiyazı aldığımız tarihten bu yana çok şey değişti. O zamanlar ülkemizin ticari çıkarlarını yücelten tedbirlerin şimdi bu*

⁴⁴ R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁵ Ş. Pamuk, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. 3. Basım. Ankara 1982. s. 43.

⁴⁷ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁸ Bailey, *a.g.m.*, s. 475.

çıklarına çok zarar verdiğini görüyoruz” gerekçesiyle kendi kendini feshetti. Ticaretteki tekelin kalkmasıyla bütün yükümlülüklerinden kurtulan Osmanlı topraklarındaki İngiliz tüccarı, Kumpanyadan boşalan yeri doldurmak için hemen işe giriştiler ve kurdukları aile şirketleriyle İngiltere’nin Osmanlı Devleti’yle olan ticaretine egemen oldular⁴⁹; eski liman şehirlerini canlandırırken, birçok yenilerin kurulmasını sağladılar⁵⁰. Levant Kumpanyasının feshedilmesi ile ticari faaliyetler yeniden düzenlenirken diğer yandan konsolosluk sisteminin de yeniden düzenlenmesi sonucu ortaya çıkarmıştır. İngiltere’de, Levant Kumpanyasının feshedilmesi gibi yapısal bir değişikliğe gidilmesi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gelişen ticari faaliyetlerin istenilen düzeye ulaşması için tek başına yeterli gelmedi. Zira İngiliz tüccarlar, Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet ediyor, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istiyorlardı. Siyasi, askeri ve mali bakımlardan güçsüz durumda olan Osmanlı devletinin İngiltere’nin serbest ticaret yönündeki baskılarına karşı direnmesi güçlü.

Antlaşmanın imzalanması için İngiltere’nin beklediği fırsat, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı ile ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa, Mısır’da dış ticareti devlet tekeline alarak, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yöneltiyordu. Dış ticaretteki devlet tekelleri İngiltere’nin Mısır’daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmet Ali’nin askeri gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma geldi⁵¹. Mehmet Ali Paşa’nın orduları karşısında 1832, 1833 yıllarında uğranılan yenilgilerden sonra Osmanlı Devleti yalnızca Mısır’ı değil, Suriye’yi ve Anadolu’nun bir bölümünü de kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya kaldı⁵². Ayrıca Rusya’nın Mısır hıdivinin isyanının bastırılmasına yardım karşılığında Osmanlı Devleti ile 1833 yılında dostluk antlaşması imzalanmıştı ve antlaşma, Versailles sonrası dönemde Avrupa’daki devlet sisteminin özelliği haline gelmiş olan güç

⁴⁹ Kurmuş, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁰ Trabzon, 1830’lu yıllardan sonraki büyük gelişimi ile en güzel örneği teşkil eder; bkz. Bailey, *a.g.m.*, s. 475

⁵¹ Ş. Pamuk, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁵² Mısır Meslesi için bkz. Şinas, Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve İsyanı Mısır Meselesi (1831-1844)** I. Kısım. Ankara, 1988. Konunun İngiliz diplomasisi çerçevesindeki incelemesi için bkz. G. H. Bolsover, “Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)”, **Slovanic and East European Review**, 13 (1934-1935): 98-118.

dengeinde potansiyel bir değişikliği temsil etmekteydi⁵³. Özellikle Karadeniz’i bir Rus gölü haline getiren Antlaşma, Londra ve Paris’te çok büyük endişeye sebep oldu. İngiliz ve Fransız hükümetleri, Boğazların tarafsızlığını ihlal eden bu antlaşmayı St. Petersburg nezdinde protesto ettiler⁵⁴. 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması, daha önce, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında imzalanmış olan 2 Eylül 1829 tarihli Edirne Barış Antlaşmasını ve 14 Nisan 1830 tarihli St Petersburg sözleşmesini de içermekteydi⁵⁵. Söz konusu sözleşme; Türkiye’nin Asya topraklarından değerli bir bölgeyi Rusya’ya terk ediliyordu ki bu Rusya sınırlarını beş millik kervan yoluyla İran’a ulaştırarak kadar yaklaştırıyordu. Aynı zamanda Çar’a Horasan mevkiini kontrol etmeyi ve Fırat ve Dicle boyunca Bağdat’a kolay geçiş veren su yoluna ulaşmasını sağlıyordu. Ayrıca Rusya, Avrupa’daki Türk topraklarının anahtarı olan Siliste’yi kontrolü altına alıyordu⁵⁶.

Diğer taraftan Fransa, Mısır’da Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın hâkimiyetinden yana idi. Mehmet Ali, Mısır’ı Fransız mühendis ve teknik adamlarının muaveneti ile değerlendirmiş, Mısır ordu ve donanması da Fransız subaylarının yardımıyla kurulmuştu. Sözün kısası, Mehmet Ali Paşa’nın siyaseti, Fransa’nın Mısır’da manevi varlığını anlatmakta idi. Mehmet Ali Paşa, aynı zamanda Akdeniz’de İngiliz ihtiraslarını sınırlandırmak bakımından da Fransa’nın değerli bir

⁵³ R. Kasaba, a.g.e., s. 40.

⁵⁴ G.H. Bolsover, “Palmerston and Matternich on the Eastern Question in 1834”, **The English Historical Review**. Cilt 51, No. 202 (Nisan 1936). s. 239. Diğer taraftan, bu gelişme Osmanlı ticareti için de önceki yıllarda yaşanan kaybın artması anlamına geliyordu. 1774 ve 1792 yıllarında yapılan Küçük Kaynarca ve Yaş Barış antlaşmalarıyla Karadeniz’in Rus ticaretine açılmasının etkileri, bu denizin kuzey kıyılarında yaşanan ve Osmanlı Devletini en önemli iktisadî üsünden mahrum eden toprak kaybıyla iki katına çıkmıştı. Karadeniz, Osmanlı Devleti için Akdeniz ticaretindeki Fransız ve İngiliz hâkimiyetine karşı denge sağlayan çok önemli bir ticaret alanıydı. Ayrıca, Karadeniz sahillerinde yaşayan tüccar sınıfı ticarî açıdan İstanbul ve Anadolu’ya bağlıydı ve doğrudan, batıdan ve diğer yerlerden gelen malların geçiş noktası görevini yapıyordu. Bu, aslında biraz karmaşık, dengeli ve aynı zamanda on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar askerî alanda uğranılan kayıpları telafi etmeye yetecek kadar verimli bir ticaret sistemiydi. Bkz. Kemal Karpat, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 3, No.3 (Temmuz 1972): 243-281. s. 246.

⁵⁵ **Treaties and Other Documents relating to the Black Sea, The Dardanelles, and the Bosphorus: 1535-1877** (Translations.) Londra, 21 Ocak 1878, House of Commons Parliamentary Papers Online, s. 18.

⁵⁶ Ponsonby to Palmerston-I, 11 March/34. No.27. Confidential F.O. 78/235. alıntı G.H. Bolsover, “Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)”, **Slovanic and East European Review**, 13 (1934-1935): 98-118. s. 5-6.

dostu idi⁵⁷. Mısır, Fransız kolonisi veya onun himayesi altında bir yer olursa, İngiltere'nin doğudaki varlığı, geleneksel düşmanın ulaşım hatlarını kontrol etmesiyle saldırıya açık hale gelecekti, zaten Fransa'nın 1830 yılında Cezayir'i işgal etmesi İngiltere'yi yeterince tedirgin etmişti. Bu gelişmeler İngiltere'nin Mısır Meselesi karşısında Sultan II. Mahmut'a destek vereceği, İngiliz menfaatlerine uygun gelecek yakın ilişkilerle sonuçlanacaktır⁵⁸. 1838'de Balta Limanı Antlaşması⁵⁹ ile 1841'de Boğazlar Sözleşmesi imzalandı.

1838 Balta Limanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü, Osmanlı Devleti'nin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindi. 1838 öncesinde uygulanan ve Yedd-i Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini özellikle de ihracatını bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanabiliyordu. Balta Limanı Antlaşması ile dış ticaretteki bu tekeller düzeni kaldırılmakta ve devlet olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi.

Böylece Osmanlı hammaddelerinin dış ticarete açılması kolaylaştırılmış oluyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti özellikle mali bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir ek gelir kaynağını kaybetmekteydi. Nitekim bir sonraki savaş döneminde, Kırım Savaşı sırasında, dış ticaretten ek vergi alamayacak ve bunun da etkisiyle Avrupa para piyasalarında borçlanmanın yolu açılacaktır.

Balta Limanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir diğer bölümü ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkindi. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti hem ithalat

⁵⁷ E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, V. Cilt, Ankara 1988, s. 132.

⁵⁸ Söz konusu yakın ilişkilerin belirlenmesinde İngiliz diplomat Davit Urganhart'ın faaliyetleri ve tavsiyeleri önem arz eder, bkz. G.H. Bolsover, "Davit Urganhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", **The Journal of Modern History**, Cilt 8, No. 4 (Aralık 1936): 444-467.

⁵⁹ Balta Limanı Antlaşmasının ayrıntılı incelemesi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1838-1850)**, Doçentlik Tezi, İstanbul 1972.

hem de ihracat üzerinden yüzde 3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca, yerli ve yabancı tüccarlar mallarını İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşırken yüzde 8 oranında bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Balta Limanı Antlaşması ihracata uygulanan vergileri yüzde 12'ye çıkartıyor, ithalattan alınan vergiyi ise yüzde 5 olarak saptıyordu. Ayrıca, yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılacaktı. Böylece yabancı tüccarlar önemli bir ayrıcalık elde etmiş oluyorlardı.

Kısa vadedeki sonuçları açısından ele alındığında, dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri ortadan kaldıran düzenlemelerin gümrük vergilerine ilişkin düzenlemelerden daha önemli olduğu söylenebilir. Nitekim tekellerin ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasından sonra hammadde ihracatında önemli artışlar görülmektedir. Daha uzun vadede ise gümrük vergilerinin düzeylerine ilişkin düzenlemeler önem kazanmıştır. Gerçi Balta Limanı Antlaşması gümrük vergilerini önceki düzeylerden daha aşağılara çekmiyordu ama bu tür anlaşmayı imzalayarak Osmanlı Devleti kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı ilke olarak kabul etmiş oluyor ve böylece bağımsız bir ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçiyordu.

Anlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirmek için elverişli koşulların oluşmasını beklediler. Nitekim 1860-61 yıllarındaki mali bunalım ve Lübnan siyasal bunalımı sırasında Osmanlı Devleti ihracattan alınan gümrük vergilerini yüzde 1'e indiren değişiklik maddesini imzalamak zorunda kaldı. İhracat alına vergiler Birinci Dünya Savaşı'na kadar yüzde 1 düzeyinde kaldı. İthalattan alınan vergiler ise Osmanlı yönetiminin çabaları sonucunda bir miktar arttırılmış, 1861'de yüzde 5'ten yüzde 8'e, 1905'te yüzde 11'e 1908'de yüzde 15'e çıkarılmıştır⁶⁰.

Balta Limanı Antlaşma ile ilgili yapılan eleştirilerde; Osmanlı sanayisinin çökmesine yol açtığı, eğer ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün

⁶⁰ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 17-19.

olabilecek gelişmeleri ve nihayet anlaşmanın kapitalist sanayileşmeye geçişi engellediği yer almaktadır. Şevket Pamuk, bu eleştirileri şu şekilde değerlendirmiştir:

“Sonuç olarak, Balta Limanı Ticaret Antlaşması 18. yüzyılın sonlarından itibaren dünya ölçeğinde değişmeye başlayan iktisadi, siyasi ve askeri dengeleri Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki eşitsiz ilişkileri yansıtmaktadır. Anlaşmanın kendi başına Osmanlı sanayisini yıktığını söylemek yanıltıcı olur. Kaldı ki, gerileyen ya da yıkılan yapıların geleneksel zanaatlara dayandığını, kapitalizme geçiş sürecinde olmadıklarını da biliyoruz. Ancak uzun vadeli olarak bakıldığında bu anlaşmanın Osmanlı hükümetlerinin bağımsız dış politika izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırdığını da görüyoruz. 1830’larda değil ama 19. yüzyılın sonlarına doğru, Anadolu’da ve İmparatorluğun diğer yörelerinde ücretli işçi çalıştırarak mamul mallar üretecek kapitalist fabrika kurma girişimleri başladığında, gümrükleri yeterince yükseltmek mümkün olmayacak ve biraz da bu nedenle, sanayileşme girişimleri açık ekonomi koşullarında çok yavaş ve cılız olarak ilerleyecektir...”⁶¹

İlber Ortaylı, Osmanlı ülkesinin çoktan beri Avrupa ticaretinin ve ekonomisinin etkinlik alanı içine girdiğini, 1838 Ticaret Antlaşmasının kaçak yapılan ticaretin belgelenmesinden başka bir şey olmadığı değerlendirmesini yapmaktadır. Ayrıca, Osmanlı devlet adamlarının ne 1838’de İngiltere ile yapılan sözleşmede ne de ardından diğer Avrupa ülkeleri ile yapılan benzer ticaret antlaşmalarında fazla pazarlık gücüne sahip olmadıklarını, antlaşmaların bilgisizlikten değil imkânsızlıktan yapıldığına dikkat çekmektedir⁶².

Hem İngiltere, hem de Osmanlı İmparatorluğunda her türlü denetimden muaf tutulan yabancı girişimciler 1840’lı yıllarda Doğu Akdeniz’deki Osmanlı limanlarına akın etmişlerdi. İlk başta yerel ticaret yapılarını atlayıp taşra vilayetlerinde kendi ağlarını kurmaya bakıyordu. Ama en azından son iki yüzyıldır Osmanlı devletindeki sürekli zayıflama taşra vilayetlerini neredeyse özerk hale getirmişti, buralarda yalnızca siyasi iktidar değil, ticaretin temel öğeleri de (fiyatlar, faiz oranları, döviz kurları ve muhasebe sistemleri gibi) bölünüp dağılma eğilimindeydi. Merkezi hükümetin zayıflığından faydalanan yerel yetkililerin dayattığı yerel rüsum ve iç gümrük tarifeleri de başka bir sorun oluşturuyordu⁶³. Ayrıca bu taşra vilayetlerinde, İngiliz tüccarların rekabet etmek zorunda kaldıkları yerel atölye üretimi de hesaba katılmalıydı. Şehir ve kasabalarda atölyeler, bazen ithal ham madde veya yarı mamul

⁶¹ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 22.

⁶² İ. Ortaylı, a.g.e., s. 121.

⁶³ R. Kasaba, a.g.e., s. 40.

ama daha çok yerel malzeme ile yerel talebi büyük ölçüde karşılayacak üretim yapabilmekteydi. Meselâ Diyarbakır, 30.000 kişilik nüfusuyla Türkiye'nin doğusunda bir şehirdi. 1863 yılında dokuma tezgâhı sayısı şehir merkezinde ve civarında 1.400, Diyarbakır sancağında da 2.710 adet idi. Şehirde; 7 demirci, 47 kalaycı ve bakırcı, 35 yelken iğne ve çivicisi, kılıç ustası, 27 halıcı, 42 gümüşçü, 6 saatçi, 8 kap kakak yapımcısı, 10 boru ustası, 13 pirinç ustası, 25 semerci ve çuhacı, 27 nalbant, 22 eyerci, 95 ayakkabıcı, 14 ipçi, 10 mumcu, 25 tabakçı ve 3 tüfek ustası gibi çeşitli mesleklerden 2.040 dükkân ve atölye mevcut idi. Genelde, sadece birkaç atölyede, yerel tüketim, şehir dışından karşılanmaktaydı⁶⁴. Diyarbakır hiçbir anlamda istisnâî değildi, aynı uygulama, el işleri ve üretim seviyesinde bu “geri kalmış” şehir ve kasabaların her birinde mevcut idi⁶⁵. Diğer taraftan İngiliz tüccarlarının karşılaştığı başka bir sorun; İngiliz gemilerinin nadiren İstanbul'dan geri dönüş için mal bulabilmesiydi ve ihracat nispeten değeri küçük, başlıca yün, ipek, halı, keçi kılı ve balmumu ile sınırlıydı⁶⁶. Bu koşullarla yüz yüze gelen Britanyalılar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı iki ayrı yol izlemeye başlamıştı. Bunlardan biri yukarıda ifade edilen, Stratford Canning ile özdeşleşen, Osmanlı Devleti'ni yeniden merkezîleştirip güçlendirmeye çalışan Osmanlı bürokrasisini fiilen destekleme siyasetiydi⁶⁷. Canning'in ödevi; Sultanın otoritesini ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü desteklemek için hesaplı ve makul devrimler sayesinde Osmanlı hükümetinin istikrar kazanmasını sağlamaktı. Büyükelçi, Osmanlı iç işlerine karışmak, elçilik ödevinin sınırlarına girmeyeceğine göre, zorunlu devrimlerin yapılabilmesi için alınması gereken tedbirler salık vermek ve bu gibi tedbirleri desteklemekle yetinecekti. Acil meselelerin başında ordu devrimi geliyordu. Türk kuvvetleri azaltılmalı, daha sıkı disipline tabi tutulmalıydı. İmparatorluk içinde dirlik düzenliğin kurulabilmesi için teknil idare mekanizmasının ve polis kuvvetlerinin ıslahı gerekiyordu. Devlet memurları daha itinayla seçilmeli, Hıristiyanlara daha iyi

⁶⁴ Taylor's report on the Trade of Diarbekr and Kurdistan for 1863 (P.P. 1865, LIII), s. 505-6 alıntı D. C. M. Platt, “Further Objections to an ‘Imperialism of Free Trade’, 1830-1860”, **Economic History Review**, 33 (Şubat 1980), 77-91, s. 81.

⁶⁵ D.C.M. Platt, a.g.m., s. 81.

⁶⁶ D.C.M. Platt, a.g.m., s. 79.

⁶⁷ Osmanlı'da reform programının İngiliz desteği için bkz. Harold Temperley, **The Foreign Policy of Canning, 1822-1827. England, The Neo-Holy Alliance and the New World**. Londra 1925.

muamele edilmeliydi. Yurt içi ticaret ve ülkenin kaynakları, yani madenlerle ormanlar, yeni bir yol ve buharlı taşıtlarla donan bir ulaştırma sistemi sayesinde geliştirilmeliydi. Eyaletlerde görülen hoşnutsuzluk, daha iyi bir vergi sistemi sayesinde giderilebilirdi. Canning'e yollanan talimatta yer alan başlıca devrim tedbirleri bunlardı. Ayrıca Canning, Babîâli'yle Mısır valisi arasındaki ilişkileri düzenlemek, Yunanistan ile arasında ticari ve mali güçlükleri gidermek, Lübnan'daki Hıristiyanlarla Dürzîlere daha iyi muamele edilmesini sağlamak ve İran ile düşmanlığı yatıştırmak, kısacası; Osmanlı İmparatorluğu içinde sükûn ve iyi bir idare, dışarıda da barışın kurulabilmesi için gerekli gayretleri göstermekle görevli tutuluyordu⁶⁸. Daha etkili bir hükümet taşradaki çalkantılara son verebilir, düzeni yeniden kurarak serbest ticaretin uygulanmasını kolaylaştırabilirdi. Ayrıca bu, Akdeniz'de Rus yayılcılığına karşı daha iyi denetim sağlama gibi fazladan bir avantaj da getiriyordu. Diğer yeni yaklaşım ise özel girişimcilerin yaklaşımıydı ve daha pragmatistti. Kıyı bölgelerinde yerleşmiş olan hırslı girişimciler, yerel tüccarlarla rekabet umudunu yitirip onlarla birlikte çalışmaya başlamışlardı⁶⁹.

Dünya pazarlarındaki olumlu koşullar ve yerel araçların işbirliği Osmanlı devleti ve ekonomisine verilen maddi destekle birleşince, çabalar meyve vermiş ve 1840-1870 arasındaki yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde eşî görülmemiş bir patlamaya tanık olmuştu. Nitekim 3 Nisan 1872'de Başbakan Disraeli, *Free Trade Hall*'da [Serbest Ticaret Borsası] yaptığı konuşmada; İngiltere'nin o anda, gerek Avrupa kıtasındaki gerek Atlantik'in öbür yakasındaki rakipleri karşısındaki konumunu betimlerken, "*tarihte hiçbir noktada İngiltere'nin böylesine güçlü olduğu, kaynaklarının böylesine uçsuz bucaksız ve tükenmez olduğu vâki değildir,*" diyordu ve şöyle devam ediyordu: "*fakat yine de; Beyler, bana böylesi bir güveni hissettiren yalnızca donanma ve ordularımız değil; yalnızca güçlü*

⁶⁸ Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Çev. Can Yücel, ikinci basım, Ankara, 1988, s. 84; F. E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement**, Cambridge 1942, s. 237-246.

⁶⁹ R. Kasaba, a.g.e., s. 41-42.

silahlarımız, sermaye birikimimiz, sınırsız kredi olanaklarımız değil; en başta, mensup oldukları emperyal ülkeyle sınırsız gurur duyan halkının manevi gücüdür”⁷⁰.

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması, Osmanlı topraklarına giren mallar üzerindeki gümrük vergisini % 5'e yükselttiyse de aynı anlaşmanın hükümlerine göre bütün iç gümrükler ve tekeller (yed-i vahit) kaldırılıyordu. Artan gümrük vergilerinin yanı sıra İngiliz fiyatlarında görülen yıllık ortalama % 1,4'lük artışa rağmen Osmanlı'nın İngiltere'den aldığı malların değerinde 1838 yılından sonra da yükselme, fiyat artışlarının ötesinde devam etti. 1839-1844 yılları arasında ortalama 2.174.000 sterlin olan ithalat, 1845-1850 yıllarında 3.769.000 sterline yükseldi. Böylece yirmi üç yıl içerisinde Osmanlı'nın İngiltere'den ithalatı değer olarak % 400'den çok artarken, Osmanlı'nın toplam İngiliz ihracatındaki payı da % 1,9'dan % 4,9'a yükseldi⁷¹. Bununla birlikte, ilk beklentilerin aksine, bu patlama kısa vadeli olacaktı. Yüzyılın ilk yarısında günden güne pamuk ipliği ve parça mallarda uzak pazarlarla ticaret ancak birkaç İngiliz ticaret evinin ayakta kalmasına yeterli oluyordu. Bütün dönemin ayırt edici özelliği, deniz aşırı ticaret ve yatırım fırsatlarına sabit bir baskıdan değil, bir seri kısa dönemli patlamalarla devam eden, ardından felaket çökmesi ve uzun “yavaşlama” dönemi ile yıkılmış olan tüccar, banka ve yatırımcıların sermayeleri için daha güvenli, maceracı olmayan işlere yönelmeleridir⁷². Kredi krizleri, deniz aşırı ticaretin zorlukları, güvenlik ihtiyaçları, değişken ticaret ve finans ortamı küçük tüccarı yabancı pazardan vazgeçmeye ikna etti. Latin Amerika, Levant ve Uzak Doğu'daki başlıca liman ve şehirlerde birkaç büyük, yerleşik ticaret evin desteğiyle yüksek vasıflı ve uzmanlaşmış ticaretin gelişimi, yıllar sonra bankacılıkta, madencilikte ve yerel işletmecilikte kazançlı bir hale getirdi. Latin Amerika'da Alman, Fransız ve Kuzey Amerikan ticaret evlerine rağmen İngiliz pamuklu üretim ithalatı gelişmeye devam ederken Osmanlı İmparatorluğunda ise İngiliz pamuklu üretim ticareti Yunan, Ermeni veya

⁷⁰ W.F. Monypenny ve George Earle Bucle, **The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield**. Londra, 1910-20, s.191-192 aktaran Kenneth Bourne, **The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902**. Oxford 1970, s. 403.

⁷¹ O. Kurmuş, **a.g.e.**, s. 43.

⁷² Büyük krizler en çok deniz aşırı ticarete kendisini hissettirdi. Yerel ticaret kısa vadeli krediler ile nakit; Avrupa veya Kuzey Amerika pazarında da alışlageldiği üzere üç dört aylık krediler bulanabildi. Ancak Latin Amerika veya Doğu ticaretinde dönüşün gerçekleşmesi on sekiz aydan iki yılı bulan bir süreyi kapsadı. D.C.M. Platt, **a.g.m.** s. 86.

Yahudilerden oluşan yerel aracılarn kontrolüne girdi⁷³. Reşat Kasaba da aynı şekilde; olumlu koşullar ortadan kalkar kalkmaz bölgedeki ticaretin büyüme hızının durduğunu, geçen yirmi otuz yıldaki durgunluğun yeniden ortaya çıktığını işaret ederek; imparatorluğun ekonomik açıdan en faal bölgelerinde, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında, ticaretteki bu büyümenin yerel aracılarn konumunu daha da sağlamlaştırmaya yaradığı sonuca ulaşmıştır⁷⁴.

Sonuç olarak; Napolyon savaşlarının ardından başlayan dönemde İngilizlerin Osmanlı topraklarına olan ilgilerini belirleyen temel, iktisadi kaygılardı. 1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra, İngiltere'nin bölgedeki iktisadi çıkarlarına Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması gibi bir siyasi çıkar da eklenmişti. Mısır meselesi karşısında Osmanlı Devleti'nin 1833'te Rusya ile imzaladığı Hünkâr İskeleyi Anlaşması, İngiltere ve Fransa açısından büyük bir tehdit oluşturmuştu. Buna göre, Rusya ile Batı devletlerinden biri arasında savaş olursa, Babıâli, Çanakkale Boğazını Rusya ile harp halinde bulunan devletin donanmasına kapayacak; buna karşılık, Rusya'nın dostu olduğu için, Rus gemileri Boğazlardan her iki istikamete gidip gelebileceklerdi⁷⁵. 1841'de imzalanan Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlar üzerindeki Rus tehdidi uzaklaştırılmıştı. Lord Palmerton, İngiliz politikasının şu görüşlere dayanması gerektiğini izah ediyordu: "Politikamız Türk imparatorluğunun bütünlüğünü koruyacak ve Sultan'ın hükümdarlığını devam ettirecek gayretleri esas almalıdır... Toprak bütünlüğünün devam ettirilmesinin mümkün olamayacağı görülürse bir konfederasyonu düşünebiliriz"⁷⁶. Palmerstoncu olarak nitelendirilen siyaset *Russian fho*bi yani Rus korkusu üzerine inşa edilmişti⁷⁷.

⁷³ D.C.M. Platt, *a.g.m.*, s. 86-87.

⁷⁴ R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 42.

⁷⁵ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 138.

⁷⁶ P. Graves, *a.g.e.*, s. 7.

⁷⁷ İngiltere'nin 1833'ten sonra Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik siyaseti üzerine yapılan araştırmalar için bkz. R.L. Baker, "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *English Historical Review*, XLIII (Ocak 1928): 83-89; M. Vereté, "Palmerston and the Levant Crisis, 1832", *Journal of Modern History*, XXIV, (Haziran 1952): 143-151; John H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*, Cambridge 1950; G.H. Bolsover, "David Uguhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, Cilt 8, No. 4 (Aralık 1936): 444-467; Charles K. Webster, "Uguhart, Ponsonby, and Palmerston", *English Historical Review*, LXII (Temmuz 1947): 327-351.

Bu anlaşma, 1853 yılına kadar yürürlükte kaldı. İngiltere, 1854 yılında Rusya'nın "Kutsal Yerler" meselesi ile yarattığı Boğazlar üzerindeki tehdidini, Kırım Savaşında (1854-1856)⁷⁸ askeri müdahaleyle engelledi. Kırım Savaşı'nın ardından imzalanan Paris Antlaşması (1856), 1841 Londra Antlaşması'yla Boğazlar hakkında kabul edilmiş olan hükümler aynen yenilendi.

Esasen bu siyaset, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından 1878 Berlin Antlaşması'yla bir çözümlüş yaşayacak, ancak 1880'li yılların sonlarına kadar devam edecektir. Bunu da 1870'li yıllarda başlayan ikinci sanayi devrimi ile şekillenen iktisadi ve Almanya ile İtalya'nın ulusal birliklerini tamamlayarak Avrupa güç dengesinde meydana getirdikleri siyasi değişim belirlemiştir. Bundan sonra İngiltere'nin siyasetinde bölgenin iktisadi ve siyasi meselelerine fiilen karışma şeklinde yeni bir gelişme gözlenecektir.

1870'li yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum İngilizlerin ilk başlarda başarmayı umduklarından çok ama çok farklıydı. İhracata yöneltilmiş olan tarım sektörü örgütsel bir istikrar sağlamayı başaramamıştı. Bu sektördeki büyüme, Kırım Savaşı ve Amerikan İç Savaşı gibi istisnai koşullar altında gerçekleşen birkaç çıkıştan ibaretti. Dahası, bu çıkışlar üretim ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasıyla değil, var olan yapıların ve ağların harekete geçirilmesiyle gerçekleşmişti. Bunu gerçekleştiren büyük oranda yerli aracılardı, onlar da kendi çıkarlarını ön planda tutmuşlardı. On dokuzuncu yüzyıldaki büyük iktisadi bunalım Avrupa pazarlarının elini ayağını bağlamaya başladığı sıralarda, Osmanlı İmparatorluğu dünya ekonomisinin aralıklarla gelen şoklarına tampon görevi yapan bir rezerv bölgesi halini almıştı. Britanya emperyalizmin kalesi haline gelmekten çok uzak olan Osmanlı Devleti öyle zayıflamış ve kuşatılmıştı ki, reform görüntüsünü dış borçlarla birkaç yıl daha koruduktan sonra, 1876 yılında iflasını ilân etti. Çok geçmeden, imparatorluğun en zengin gelir kaynaklarının denetimi yabancı

⁷⁸ Kırım Savaşı gelişimi ve ayrıntıları için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VI**. Ankara 1988.

alacaklılardan oluşan bir konsorsiyuma devredildi ve bu gelişme Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığını ciddi olarak kısıtladı⁷⁹.

Ayrıca, Avrupa'da siyasi dengelerinde değişiklikler meydana gelmekteydi. Fransa'nın 1870'deki Almanya yenilgisi, Rusya'ya Paris Antlaşmasına aykırı davranma fırsatı verdi. Fransa öç almak isteyeceğinden, Bismark, Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Rusya'ya verilen bu destek, İngiltere'nin bölgede yapmak istediklerine sınırlama getirecektir.

Avrupa dengesinde meydana gelen değişikliğin uygulamada takibini sağlayacak gelişmeler çok geçmeden Balkanlarda ortaya çıktı. 1875 Temmuz ayında Hersek'te ayaklanma çıktı ve Bosna'yı da tehdit etmeye başladı. Bismarck'ın mimarı olduğu *Dreikaiserbund*⁸⁰ (Üç İmparator Birliği); Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya duruma müdahale etti. Osmanlı yönetimi, yeni ıslahat vaatlerinde bulundu ancak bu vaadi, mali alanda hissedilmeye başlanan ve birkaç ay sonra iflas ilânı ile sonuçlanacak kriz sebebiyle geçersiz kılıyordu. 1876'da Avrupa politikasının ağırlık merkezi, Bosna ve Hersek isyanı sebebiyle Balkanlara intikal etmiş bulunuyordu⁸¹

İsyan kuzey ve doğu istikametinde Bosna ve Bulgaristan içlerine doğru yayıldı. Selanik'teki Alman ve Fransız konsoloslarının fanatik bir grup tarafından öldürülmesi durumu daha da kötüleştirdi. 11 Mayıs'ta üç imparatorluk baskılarını yoğunlaştırdı ve isyancılara karşı ateşkes talebinde bulundu. Fransız ve İtalyan hükümetleri de onlara katıldı. Fakat şimdi İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli idi. Disraeli, son memorandumun şartlarını çok sert buldu ve emredici olduğu gerekçesiyle Avrupa ittifakına katılmayı reddetti⁸².

30 Nisan'da Sırbistan Türkiye'ye savaş ilan etti, ertesi gün Karadağ, Sırp örneğini takip etti. Aynı günlerde Bulgaristan'da mevzii bir isyan çıktı.⁸³ İsyanla ilgi

⁷⁹ Ş. Pamuk, *a.g.e.* s. 31.

⁸⁰ Konuyla ilgi ayrıntılı bir çalışma için bkz; W.A. Gauld, "The 'Dreikaiserbündnis' and the Eastern Question, 1877-8", *The English Historical Review*, Cilt 42, No. 168 (Ekim 1927): 560-568.

⁸¹ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*. Ankara, 1988, s. 15.

⁸² Disraeli, Süveyş Kanalı hisselerini satın almakla ve Kraliçe Victoria'yı Hindistan İmparatoriçesi ilân etmekle bölgede yeni ve bir siyaset tasarladığını işaret ediyordu.

⁸³ P. Graves, *a.g.e.* s. 13-14.

Avrupa'da daha çok Hıristiyanların ölüm haberleri ön plana çıkarılıyordu ve kamuoyu harekete geçirilmişti. Rusya'da, Ortodoks Slavların kıyımı, Çar'ı harbe hazırlamaya sevk eden bir haçlı seferi heyecanı yarattı⁸⁴.

İngiltere'de de Bulgar olayları hakkında yapılmış olan tahkikat neticelerinin öğrenilmesi üzerine muhalefet partisi, efkârı umumiye Osmanlılara karşı tahrik etmeye başlamıştı. Gladstone yayınladığı broşüründe Türklerin Avrupa'dan kovulması icap ettiğini savunuyordu⁸⁵. Beacosfield Lordu olan Disraeli Bulgar trajedisine kayıtsız kalmakla suçlandı⁸⁶.

Osmanlı devletinin Rusya karşısındaki ağır yenilgisi sonunda imzalanan Ayastefanos Barışı sadece Rumeli'yi parçalamakla kalmıyor, ilk kez Anadolu topraklarından da belli yerlerin Osmanlı'nın elinden çıkmasına yol açıyordu. Yalnızca Balkanlar ile Boğazlarda değil, Rus ordularının Erzurum'a kadar ilerlemesi, Rusya'nın İskenderun ve Akdeniz'e olduğu kadar Mezopotamya ve Basra körfezine kadar da inebileceğini düşündürüyordu⁸⁷. Rusya'nın 1830'lu yıllarda olduğu gibi bölgede gücünü ve Rumeli ile Anadolu'daki gayrimüslim tebaa üzerindeki etkinliğini artırması, İngiltere'nin stratejik çıkarlarına ters düşüyordu. Bu durum İngiltere'yi ve Avrupa'nın diğer büyük devletlerini önemli ölçüde kaygılandırınca Ayastefanos Antlaşması yeniden gözden geçirilip, etkisinin azaltılması çalışmaları sonucunda Berlin Antlaşması imzalandı. İngiltere, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından önce, iki gizli anlaşma imzaladı. Rusya ile imzalanan Londra Antlaşması (30 Mayıs 1878) ile toplanacak kongrede görüşülecek konular üzerinde aralarında görüş birliği sağlanıyordu. 4 Haziran 1878'de ise Osmanlı devletiyle Kıbrıs Konvansiyonu imza edildi. Bu anlaşma özetle şöyle diyordu: "Rusya, Osmanlı ülkesinden bir bölgeyi istilâya kalkışırsa, İngiltere o bölgeyi silahla koruması için Padişah ile birleşmeyi taahhüt eder. Buna karşılık Anadolu kıtasındaki Hıristiyan ve diğer tebaanın iyi idare

⁸⁴ P. Graves, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁸⁵ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 22.

⁸⁶ Disraeli'nin bu tutumu Kraliçe Victoria'nın bizzat yaptığı baskının sonucu olduğu ifade edilmektedir. Kraliçe, liberallerin ve yüksek kilise mensuplarının Gladston'un çevresinde toplanmasından ürkmüş, Hindistan İmparatoriçesi unvanını alışı, onun Rusya korkularını yoğunlaştırmıştı. Bkz; Graves, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁸⁷ S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 1001.

ve himayeleri hakkında gerekli ıslahatın yapılmasını Padişah, İngiltere devletine taahhüt eder ve Kıbrıs Adası'nın tarafsız ve idaresinin İngiltere'ye tahsisini kabul eder” .

İngiltere, bu anlaşmayla hem Kıbrıs'a fiilen yerleşiyor, hem de Anadolu'daki Hıristiyan ve diğer tebaa üzerinde mevcut konsolosluk sistemine ek olarak 'askeri konsolosluk' sistemi yaratma yoluyla himaye hakkı elde ediyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti'ne, eğer istikbalde Rusya tarafından Asya'daki Osmanlı toprakları işgal edilirse, savunmaya İngiltere'nin katılacağına dair kâğıt üzerinde yazılı bir söz veriyordu. İngiltere, bir yandan diplomasi alanında stratejik kazanımlar elde ediyor, bir yandan ekonomik çıkarlarını pekiştiriyordu. Osmanlı-Rus Savaşı ile onu izleyen Ayastefanos Antlaşması'nın yarattığı durumdan en fazla kazançla çıkmayı başarıyor, Osmanlı devletini gözden çıkarmadan önce istediklerine kavuşuyordu⁸⁸. Son gelişmeler, Lord Derby'nin yerine Dışişlerine getirilen Lord Salisbury'yi, Osmanlı'nın artık Rus yayılcılığı önünde bir engel olmayacağına ikna etmiştir. Öyle ki Salisbury, 1876'da Disraeli'ye yazdığı mektupta “Doğu sorunu konusunda geleneksel Palmerstoncu siyasetin artık sonuna geldik” demektedir⁸⁹. İngiltere bundan sonra Akdeniz'deki nüfuzunu İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından değil, doğrudan doğruya Akdeniz'den savunma kararı alıyordu⁹⁰.

⁸⁸ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 120.

⁸⁹ Kenneth Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Oxford 1970, s. 132.

⁹⁰ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*. Ankara 1968, s. 5.

I.1.3. 1878 Berlin Anlaşmasından Sonra Osmanlı- İngiliz İlişkileri: 1878-1914

Osmanlı İmparatorluğu 1878 Berlin Kongresi ile Avrupa kıtasında önemli toprak kayıplarına uğruyordu. Bulgaristan yarı bağımsız bir statüye kavuşuyor, Bosna-Hersek ise Avusturya-Macaristan idaresine bırakılıyordu. Makedonya, Osmanlı yönetimine bırakılıyordu ve bu karar İngiliz Eski Büyükelçi Lord Stratford de Redcliffe tarafından şu şekilde değerlendiriliyordu: “Karadeniz’den Adriyatik’e kadar uzatılabilecek hükümdarın yararına olan ve ona hâlâ bağımlı bir özerk devletler zinciri oluşturmayı düşünmenin pek çok sebebi olabilir. Ama bütün bunlara rağmen, bir kere temizlendikten sonra kötü Türk yönetiminin aynı yerlerde tekrar kullanılması en basit anlamıyla kışkırtıcılıktır”. Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi geleneksel güçler, imparatorluğun yağmasına yönelik bir siyaset izlemeye başlamışlardır. Bu durum Osmanlı devletinin iç ve dış siyasetinde önemli gelişme ve değişikliklere yol açacaktır⁹¹.

Osmanlı İmparatorluğu bu döneme girdiğinde artık Avrupa sermayesi tarafından baskı altına alınmış bir ülkeydi. 1873’te Avrupa ve Kuzey Amerika’da buhranla başlayan “Büyük Bunalım”, borsalardaki kriz, Avrupa’dan sermaye ihracının ve bu arada Osmanlı dış borçlarına yatırılan fonların tümüyle kesilmesine yol açtı. Oysa 1850’lerin ortasından beri Osmanlı Devleti ödeme gücü olduğundan değil giderek ağırlaşan koşullarda borçlanmayı kabul ettiğinden giderek artan miktarlarda borçlanıyor, iflasını ancak böyle erteleyebiliyordu. Borsalarda yüzen fonların kriz ortamında geri çekilmesinden sonra 1875-76’da iflas geldi⁹². Maliyenin iflası bir müddet sonra 1881 Muharrem Kararnamesi’yle ile kurumlaştı ve *Borçlar İdaresi* demek olan *Düyun-ı Umumiye* kuruldu. Memleketin belirli gelirlerine alacaklı yabancı devletler tarafından el kondu. Ülkede belirli altyapı yatırımları yabancı kontrolünde gerçekleşiyordu ve iktisadi hayat onların yönetimindeydi. Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borçlar toplamı bu yıllarda 2 milyar frank civarındaydı. Maliyenin iflasından sonra ülkenin doğal zenginliklerinin tekelleri imtiyazlar halinde yabancılara verilmesi süreci hızlandı. Ziraat Bankası dışında

⁹¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul 2005, s.39.

⁹² Ş. Pamuk, *a.g.e.*, s. 35.

ulusal bir banka yoktu ve Osmanlı İmparatorluğu güçlü yabancı bankaların istilasına uğradı. Devletin emisyon bankası olan Banque Impériale Ottomane dahi Fransız-İngiliz sermayeli bir banka idi. Dış ticaret açığı Tanzimat'tan beri kronik bir durum almıştı. Bundan dolayı en hayati yatırımlar bile yabancı sermayeyi beklemekteydi. En başat yatırım, imparatorluğun askeri, idari mekanizması için de hayati önemi olan demiryollarıydı. İşlerlik oranı düşük bir demiryolu ağı için Osmanlı devleti “kilometre garantisi” olarak muazzam bir borç altına girdi ve bunun için de bazı vilayetlerin aşar geliri karşılık gösterildi. On dokuzuncu yüzyılda sanayileşen Batı ülkelerinin kendilerine sağlanan gümrük kolaylıklarıyla Osmanlı tezgâh sanayini kesin iflasa sürüklemelerinden sonra, modern sanayi kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Ülkenin uğradığı iktisadi çöküntü, bürokrasiyi ve orduyu modernleştirmek zorunluluğu karşısında içinden çıkılmaz bir duruma girdi.

Ulusalcılık akımları, iç ayaklanmalar ve dış müdahaleler yüzünden yorucu savaşlarda toprak kaybeden imparatorluk dış siyasi güçler arasında denge oyunlarına başvurarak yaşama dönemine girdi. Siyasi bir bağımsızlık ve sınırsız özgür seçim söz konusu değildi. Dış siyaset yönetimi bu dönemde Avrupa devletleri arasındaki uyuma veya uyumsuzluğa göre belirlenmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti yönetiminin bu dönemde İran, Çin gibi bazı yarı sömürge imparatorluklara göre belirgin bir tercih şansı söz konusudur. Gerçi bağımsız bir mali ve iktisadi birim olabilme konusunda tercih şansı yoktu, ama emperyalist devletlerarasında istediği gibi bir seçim yapma şansı vardı⁹³.

Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından bakıldığında, 1880 Mayısında Londra'da Muhafazakâr hükümetin iktidardan düşmesinden önce bile, hükümetin bazı üyeleri bu şekilde yönetilen bir devletin var olmaya devam edeceğinden kuşku duymaya

⁹³ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 39-43. Şevket Pamuk, Osmanlı Devletinin “seçim” yapabilme şansını dünya merkez ekonomileriyle çevreselleşme sürecinde merkezi bürokrasinin önemine, çevreleşme sürecinin Avrupa sermayesi ile büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesinin işbirliği yoluyla değil Avrupa sermayesinin merkezi bürokrasi ile adım adım “uzlaşması” yoluyla yürümüş olmasına bağlamaktadır; bkz. Pamuk, a.g.e., s. 91.

başlamışlardı⁹⁴. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik siyaseti, 1880 sonrasında İmparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması yerine kontrollü paylaşımına dönüşüyordu⁹⁵. Bu yılların başlarında, İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury, büyük devletlerarasında bir silahlı çatışmaya yol açmaması şartıyla Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasından yanaydı; ama çatışma çıkmaması garanti edilmiyordu⁹⁶. Salisbury, Şubat ayında Layard'a "demiryolumuz Çandigarh'a ulaşana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ertelemek bizim için hiç de önemsiz bir avantaj olmayacak. İmparatorluğun çöküşünü Rusya'da bir devrim olana kadar ertelemek ise çok büyük bir başarı olacaktır" diyecekti⁹⁷.

İngiltere'de Gladstone başkanlığında liberaller işbaşına gelince, muhafazakâr Disraeli hükümetinin "Türk taraftarı" olmakla suçladıkları dış siyasetini terk ettiler⁹⁸. Gladstone, Karadağ'ın kesin bağımsızlığı için Eylül 1880'de İngiliz donanmasına Arnavutluk kıyılarında gövde gösterisi yaptırırken, Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeye kalktı. Ancak İngiliz kamuoyunun baskısıyla ada Britanya himayesinde kaldı. Liberal hükümet bir süre sonra gerçeğe dönüp, Türk düşmanı siyasetini frenlediyse de, Osmanlı İmparatorluğu artık İngiliz karşıtı dönemine girmişti, İngiliz siyaseti de Rusya'ya karşı takındığı Osmanlı taraftarı tutumundan, daha doğrusu tarafsızlığından vazgeçti. İngiliz liberalleri, 1883'ten itibaren Balkanlar'da ve başka yerlerde, ulusal devletlerden oluşmuş bir kalkanın Rus ve Alman yayılmasını engelleyebileceğini düşünüyorlardı. Olaylar, Bulgaristan'ın Rus yörüngesinden gitgide uzaklaşmasıyla onları haklı çıkardı. Balkan devletlerini yöneten ulusal burjuvaziler, Rusya'dan çok Batılı devletlere yakınlık gösteriyordu. Mali ve ticari bağlar, uzun süreli ilişkilerde dini veya ideolojik yakınlıklardan daha etkiliydi. Zira Bulgarlar, bir oldubittiye

⁹⁴ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev. İdil Eser, 2.basım, İstanbul 2010, s. 238.

⁹⁵ A. Şevket Ovkalı, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu Siyaseti". **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan** içinde; Editör Ersin Embel, Ankara 2008, s. 249-284, s. 271.

⁹⁶ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye 2-Tazimattan I. Dünya Savaşına**, 7. Basım, İstanbul 2001, s. 1002.

⁹⁷ W.N. Medlicott, **Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe**, Londra 1956, s. 72 alıntı Anderson, **a.g.e.**, s. 238.

⁹⁸ Başlangıçta, Gladstone, Hindistan yolunun güvenliği ve Rusya'nın Boğazlara egemen olması tehlikesi karşısında Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün korunmasından yanaydı; bkz. W. N. Medlicott, **The Congress of Berlin and After A diplomatic History of Near Eastern Settlement 1878-1880**, Londra 1938, s. 7

getirip Doğu Rumeli'yi ilhak etmek istediklerinde Ruslara karşı İngiltere'yi yanlarında bulacaklardı⁹⁹. Şimdi sadece Bismarck bir zamanlar muhafazakâr Disraeli'nin izlediği tutumu sürdürüyordu. Osmanlı sultanı ve yöneticileri de bunun için Almanya desteğini arıyorlardı¹⁰⁰.

Almanya Bismarck'tan sonra Rusya'ya açıkça cephe almıştı. Ortadoğu'da ise İngiltere'nin tersine Osmanlı yanlısı görünen, daha doğrusu Osmanlı topraklarını, onu konferans masalarında bölüşerek değil de, imparatorluğun kaynaklarında barışçı yollarla istifade etmeyi amaçlayan bir siyaset izlemeye başlamıştı. Bu arada İngiltere'ye karşı Osmanlı yöneticilerinde, aydınlarında, en önemlisi yeni hükümdar II. Abdülhamit'te de olumsuz bir tutum gelişmekteydi. Abdülhamid'e göre, dış siyasette büyük devletler içinde en çok çekinilmesi gereken İngiltere idi; İngilizlerin Arabistan'ı yutmak istediklerini ve işgal ettikleri Mısır'daki gafil Hıdiv'i de, halife yapıp bütün İslam âlemini kendi çıkarları yönünde gütmek istediklerini¹⁰¹ düşünüyordu. III. Selim devrinden itibaren Osmanlı Devletinin başına gelen bütün felaketlerde İngiliz entrikasının tesiri bulunduğu kani idi. Bu görüşünü belgelendirirken onların nazarında hiçbir vaadin kutsal bir değer taşımadığını ve Mısır'ı işgal etmeleri üzerine, İngiliz devlet adamlarının bu bölgede mevcut durumu değiştirmeyeceklerine dair vermiş oldukları sözleri, çok çabuk unuttuklarını ifade eder¹⁰². Sultan Abdülhamid bundan başka, İngiltere'nin bütün Avrupa'yı Osmanlılara düşman edip kıskırttığı fikrindeydi ki, Gladstone'un romantik ve mantıksız Türk düşmanlığı bu kanıtı gittikçe kuvvetlendirdi. Kanaatlerindeki isabete rağmen, Padişah İngiliz politikasını abartıyor ve İngiltere'nin bugünden yarına Osmanlı topraklarını paylaşma ve ortadan kaldırma eğiliminde olduğunu sanıyordu. Gerçekte İngiltere 1890'lardan itibaren Türkleri gözden çıkarmaya başladı. İngiliz Bahriye istihbarat (*Naval Intelligence*) şefi Ekim 1896'da "İngilizler Mısır ve Kahire'yi elde tutsun yeter, İskenderiye'deki deniz üssü Hindistan'ı elde tutmamızı sağlar" diyordu. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmış olması bu gibi düşünceleri

⁹⁹ S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 1002.

¹⁰⁰ İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁰¹ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıralarım*, haz. Ali Vehbi Bey, Fransızcadan çev: H.Salih Can, İstanbul 1974, s. 113, aktaran İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁰² Atif Hüseyin, *Abdülhamid'in Hâtıratı*, yazma, (T.T.K.), aktaran E. Karal, *a.g.e.*, s. 185.

doğrulmaktadır. Lord Salibury Boğazlar'ın bile Rusya'ya bırakılmasında sakınca görmüyordu ve İngiltere'nin Kırım Savaşından beri yanlış ata oynadığı kanısındaydı¹⁰³.

1878 Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti'ne yönelik İngiliz siyasetindeki değişim ve yeni strateji; Balkanlar'da, Anadolu'da ve Akdeniz ile Basra Körfezi'nde olmak üzere üç bölgeye ayırarak uygulandığını söyleyebiliriz. İngiliz Hükümeti'nin Balkanlarda; Berlin Kongresi akabinde ortaya çıkan Bulgaristan ve Doğu Rumeli meselesi, Karadağ ve Yunan sınırları meselesi ile Balkan Savaşlarına dek sürecek Makedonya meselesine müdahaleyle bir yandan Rus nüfuzunu engelleyecek diğer yandan Türk yönetimini sonlandıracak siyaset karşımıza çıkmaktadır.

İngiltere'nin Osmanlı devletine yönelik siyasetinin Anadolu'daki uygulaması ise Ermeni meselesidir. Özellikle Ermeni taleplerinin diplomatik platforma taşındığı 1878 Ayastafanos ve akabinde düzenlenen Berlin Antlaşması'yla, Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulmasıyla "Ermeni Meselesi" uluslararası bir mesele halini aldı. İngiltere, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra, Rusların Ermenileri himaye perdesi altında Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkışacağını ve burada 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşıyla sağlamış bulunduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak nüfuzunu bir taraftan İskenderun, öte yandan da Mezopotamya üzerinden Basra körfezine yayabileceği tehlikesini anlamıştır. Rusya Osmanlı İmparatorluğunu tek taraflı olarak ilhak etmek veyahut himayesi altına almak için Ermenileri bir istinat noktası olarak kullanacaktı. Londra Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğunun tek başına Rus tasavvurlarına engel olabileceğinden artık ümidini kesmiş bulunuyordu. Bu tasavvurların gerçekleşmesi ise İngiliz İmparatorluğu için ciddi ve ağır tehlikeler yaratabilirdi. Tehlikeyi önlemek yolu, Osmanlı İmparatorluğu hakkında, bu imparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden, görünüşte ayrılmamakla beraber bu İmparatorluğun İngiltere için lüzumlu

¹⁰³ Richard Shannon, **The Crisis of Imperialism 1865-1915**, Paladin, Londra 1976, s. 316, aktaran İ. Ortaylı, **a.g.e.**, s. 46.

topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiltere nüfuzunu kuvvetlendirmektir. Bu yeni politikayı bina etmek ve geliştirmek için de Londra hükümeti, Ermeni meselesini esas olarak kabul etti. Ermeni davası, bir İngiliz davası haline geldi¹⁰⁴.

Hindistan yolunu güvenceye almaya yönelik Akdeniz, Kuzey Afrika, Basra Körfezinde stratejik bölgelerin kontrolü sebebiyle Girit meselesi, Mısır'ın işgali ile Akabe olayı Osmanlı Devleti'ne yönelik değişen İngiliz siyaseti ifade etmektedir.

On dokuzuncu yüzyılın başlarına dek uzanan Girit Meselesi¹⁰⁵, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra tekrar gündeme gelmiştir. Rusya, 1878 Ayastefanos Anlaşmasına Girit'te ıslahat yapılmasını öngören bir madde koymuştu. Bu durum, Girit üzerinde İngiliz-Rus rekabetini ortaya çıkarmıştır. İngiltere, Rusya'nın Girit üzerinde üstünlük elde etmesini engellemek üzere¹⁰⁶, Girit sorununu Berlin Kongresine getirdi. Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine, Osmanlı Devleti'nin 1868 Nizamnamesi ile getirilen düzenlemeleri geliştirmesi hükmü konulmuştur. İngiltere'nin Girit Adasına ilgisinin diğer bir gerekçesi de Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerinde bir kontrol sağlaması ihtimaline yöneliktir. Hindistan yolunun güvence altına alınması Mısır'ın veya Girit'in kontrolüyle sağlanabilirdi¹⁰⁷. Salisbury, adanın büyük devletler tarafından işgaline katılmış, adada Osmanlı idaresi yerine büyük devletlerin işgal girişimine tam destek vermiştir¹⁰⁸. Girit Meselesi, 1908 yılında Yunanistan'a ilhakı, 1912-13 Balkan Savaşları sonrasında da Yunanistan'a bağlanmasıyla sonuçlanmıştır. İngiltere bu süreç dâhilinde bir taraftan adada özerk bir yapının kurularak Hıristiyan unsurların Osmanlı idaresinin uzaklaştırılmasını desteklemiş, diğer taraftan da Akdeniz'deki kendi stratejik konumunu düşünerek adanın Yunanistan'a ilhaka karşı bir duruş sergilemiştir.

¹⁰⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VII Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Ankara 1988, s. 130.

¹⁰⁵ Girit Meselesi için bkz. Ayşe Nükhet Adıyeko, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, Ankara 2000; Cemal Tuken, "Girit Maddesi", **İslâm Ansiklopedisi**, c. IV, s. 179; Erdoğan Yeğen, "XIX. Yüzyılın Sonçeyreğinde Girit Olayları ve Osmanlı-Yunan ve Büyük Devletler'in İlişkileri", **III. Askeri Tarih Semineri**, s. 278-295.

¹⁰⁶ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul 1995, s. 363.

¹⁰⁷ Kenneth Bourne, **The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902**, Oxford 1970, s. 133.

¹⁰⁸ K. Bourne, a.g.e., s. 158.

Akdeniz’de stratejik konumunu güçlendirmeye yönelik İngiliz tavrını en net biçimde ortaya çıkaran Mısır’ın işgalidir. İngiltere için Mısır, Osmanlı İmparatorluğundan sonra ikinci en iyi alternatif haline gelmişti. Britanyalıların Mısır’daki faaliyetleri kısa sürede kararlılık ve yoğunluk kazandı. İlk adım olarak Fransızların Mısır genel borçlar idaresindeki rollerini sistematik olarak baltaladılar ve nihayet sona erdirdiler. 1882’de, milliyetçi ayaklanmaları bahane edip vilayetin tamamını işgal ettiler ve denetimi tümüyle ele geçirdiler. Bundan sonra Mısır’ın toplumsal, politik ve ekonomik yapılarını kendi çıkarlarına hizmet edecek ve Britanya sanayilerinin taleplerini karşılayacak tarzda şekillendirmeye koyuldular¹⁰⁹. Elbette Mısır Osmanlı İmparatorluğu’ndan daha küçüktü. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa ve ardıllarının Mısır’da birbirine rakip güç odaklarının bastırma ve devlet tekelleri kurma çabaları, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı reformcularının imparatorlukta denedikleri her şeyden çok daha başarılı olmuştu. Bütün bunlar Britanya’nın vilayette bir sömürge bürokrasisini kurumsallaştırmasını görece kolaylaştırıyordu. Ek olarak, Britanya’nın Osmanlı merkez topraklarında uyguladıkları statüko yönelimli yaklaşımın başarısızlığından aldığı ders de onları Mısır’a karşı daha saldırgan davranmaya itmiş olabilirdi¹¹⁰. Diğer taraftan İngiltere, Mısır’ı Sudan ve Arap Yarımadası’na yayılmak için bir merkez olarak kullanmıştır. İngilizlerin bu faaliyetlerine engel olmak üzere Abdülhamid, Mısır’da ve Sudan’da propaganda girişimlerinde bulunmuştur. Ayrıca Sina yarımadasında ve İran Körfezinde bulunan Türk garnizonları takviye edilmiştir¹¹¹.

Basra Körfezi ve çevresi 1896-1899 yılları arasında Osmanlı topraklarında, demiryolları inşasının rekabeti sonucunda, Avrupalı güçlerin diplomatik mücadele alanına dönmüştür. İngiltere, Hindistan yolunun güvenliğine yönelik olarak bölgede toprak işgali yerine yerel Arap liderlerle anlaşmalar yaparak hâkimiyet kurma yolunu tercih etmişlerdir. Dolayısıyla Basra Körfezi, ileriki yıllarda Almanya’nın buradaki faaliyetlerini artırmasına kadar, neredeyse tamamen İngiliz kontrolüne bırakılmış

¹⁰⁹ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, Londra, Methuen 1981, s. 220-226 aktaran R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 45.

¹¹⁰ R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 45.

¹¹¹ J. Haslip, *Bilinmeyen sultan II. Abdülhamid*, İstanbul 2002, s. 208.

gibi idi. Zaten Osmanlı Devleti'nin de buradaki şeyhler üzerinde etkisi yoktu ve otoritesi de sembolikti¹¹². Bu sebeple Almanya'nın Basra Körfezi'nde görünmesi ve buradaki limanlarda ticaret yapması, Almanları ilk etapta İngilizlerle muhatap etmiş ve bu durum başlangıçta İngilizleri pek de rahatsız etmemiştir. Çünkü İngilizler buradaki hâkimiyetlerine en büyük tehdit olarak Rusları görmekteydiler. Bölgedeki Rus yayılmacılığını engellemek için de en uygun vasıtanın Ruslara karşı Almanların da bu bölgeye girmesine göz yummak olduğunu düşünüyorlardı¹¹³. İngilizler her ne kadar Ruslara karşı Almanları kullanmak istediyseler de, zamanla Almanların bölgedeki faaliyetleri doğrudan İngiliz çıkarlarına zarar vermeye başlamıştır. İngiltere'nin Kuveyt'i himayesi altına alması ve Bağdat Demiryolu projesi, İngiliz ve Alman ilişkilerinin iyice bozulmasıyla sonuçlanmış ve bölge politikalarının yeniden şekillenmesine yol açmıştır¹¹⁴.

Siyasi alanda meydana gelen değişimler, iktisadi bakımdan dünyada ve Osmanlı İmparatorluğunda, özellikle yabancı yatırımlarda Avrupa ülkelerinin değişen paylarıyla ilgiliydi. Osmanlı borçlarının Avrupa ülkeleri arasındaki dağılıma bakıldığında 1881-1898 döneminde İngiliz sermayesinin elinde tuttuğu istikrazların miktarında ve toplam borçlar içindeki payında hızlı bir düşüş vardır. Bu düşüşün bir bölümü, İngiliz sermayesinin 1850'ler ve 1860'ların başında hemen hemen tümüyle satın aldığı istikrazların, 1881 sonrasında Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından anaparası geri ödenmeye başlanan ilk istikrazlar arasında yer almasından ileri gelmektedir. Ancak, İngiltere'de tutulan tahvillerin miktarının anaparası geri ödenen istikrazların değerinden fazla bir miktarda düşmesi, 1881 sonrasında İngiliz sermayesinin, elindeki tahvillerden bir bölümünü Avrupa'da diğer ülkelere satmakta olduğunu göstermektedir. Ayrıca, İngiliz sermayesinin 1881-1914 döneminde satın aldığı yeni tahviller asgari düzeyde kalmıştır. İngiliz payındaki düşmeyle birlikte

¹¹² İlber Ortaylı, "19. yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra", **Osmanlı İmparatorluğunda Askeri ve Sosyal Değişim, Makaleler** içinde. Ankara 2000: 173-182, s. 179.

¹¹³ H. Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Ankara 2004, s. 241.

¹¹⁴ Barış Kaya, "Kıbrıs'ın İşgalinden Bağdat Demiryolu Projesine İngiltere'nin Ortadoğu Politikası", <http://www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/5/52.pdf>

Fransız, Alman ve Belçika paylarında artış görülmektedir¹¹⁵. Dolaysız yabancı yatırımların ülkelere göre dağılımını ve bu dağılımın zaman içindeki değişimini incelediğimizde, ortaya dış borçlardakine benzer bir tablo çıkmaktadır. İngiliz sermayesi, 1860 ve 1870'lerde dış borçlar dışındaki yabancı sermaye girişinde birinci sıradaydı. İngiliz yatırımlarının çoğunluğu İzmir-Aydın ve İzmir Kasaba demiryollarının yapımını izleyen yıllarda Batı Anadolu bölgesine yönelmişti. 1888 yılında dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlarda İngiliz sermayesi en büyük paya sahipti. Bu tarihten sonra İngiltere'nin dolaysız yatırımlardaki payında hızlı bir düşüş görülmektedir. Bu durum, yalnız yeni yatırımların çok düşük düzeyde kalmasından ileri gelmiyordu. İngiliz sermayesi İzmir-Kasaba demiryolu gibi önemli bazı yatırımlarını diğer Avrupa ülkelerin sermaye gruplarına satmaya başlamıştı. Dolayısıyla, 1880'lerden sonra İngiliz sermayesi kâr aktarımı ve önceden giren sermayenin geri dönmesi biçimlerinde, getirdiğinden fazlasını İngiltere'ye yollamaya başladı. Böylece İngiliz sermayesinin toplam dolaysız yabancı yatırımlar içindeki payı, 1888 başında yüzde 56'dan 1914 başında yüzde 15'e gerilemiştir. Öte yandan İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payı da 1880'lerden sonra gerilemeye başlamıştı. 1880-82'de toplam Osmanlı ithalat ve ihracatında İngiltere'nin payı yüzde 37 iken, bu pay 1909-11'de yüzde 21'e düşmüştü. Yine de, İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payının gerilemesi, İngiliz yatırımlarındaki kadar hızlı ve çarpıcı olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, Osmanlı dış ticareti içinde en büyük payı almaya devam ediyordu.

Osmanlı dış borçları dışında kalan yabancı yatırımlarda yüzde 32'lik payı ile 1888'de İngiltere'nin ardında ikinci sırada olan Fransız sermayesi, özellikle 1888-1896 arasında Suriye ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde önemli yatırımlar yapmıştır. 1914'e gelindiğinde Fransız sermayesi, hem dış borçların hem de dış borçlar dışındaki yabancı yatırımların yarısından fazlasını elinde tutuyordu. Fransız sermayesinin Osmanlı İmparatorluğunda birçok bölgeye etkili biçimde yayılabilmesinde ve demiryolları ile diğer alanlarda geniş yatırımlar yapabilmesinde Osmanlı Bankası çok önemli rol oynadı. İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından

¹¹⁵ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 82-84.

yüzde elliler payla kurulmuş olduğu halde banka, özellikle İngiliz sermayesinin görece önemini kaybetmesinden sonra, tümüyle Fransız sermayesinin çıkarlarını savunan bir politika izledi. Ancak, Fransa'nın yabancı yatırımlardaki payı genişlerken, Osmanlı dış ticaretindeki payında 1880-82 sonrasında gerileme görülmektedir. Fransa'nın Osmanlı ithalat ve ihracatındaki payı 1880-82'de yüzde 20'den 1909-11'de yüzde 11'e düşmüştür. İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı dış ticaretindeki payının gerilemesi, bir yandan Almanya'nın güçlü ve etkili rekabetinden, diğer yandan da Osmanlı dış ticaretinin İtalya gibi sanayileşmekte olan diğer Avrupa ülkelerine kaymaya başlamasından kaynaklanıyordu¹¹⁶.

Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğuna girişi, 1885'de Deutsche Bank önderliğindeki bir Alman grubunun Anadolu demiryolları imtiyazlarını alması ve ertesi yıl İzmit-Ankara demiryolunun yapımına başlanmasıyla oldu. Yine 1888'de Deutsche Bank, demiryolu imtiyazının verilmesini hızlandırmak amacıyla yeni bir Osmanlı istikrazını Alman borsalarında satışa çıkarmayı üzerine almıştı. Böylece bu banka, Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğundaki öncülüğünü yaptı. Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde Osmanlı sınırları içindeki Alman-Fransız rekabeti, büyük ölçüde Deutsche Bank-Osmanlı Bankası rekabeti biçiminde gelişti. 1888 yılı başında Alman sermayesinin dış borçlar dışında kalan yabancı yatırımlardaki payı ancak yüzde 1 kadardı. Adana-Mersin demiryolundaki payı, Alman sermayesinin İmparatorlukta tek yatırımını oluşturuyordu. 1914 başında ise aynı pay yüzde 27'yi aşmıştı. Öte yandan, Almanya'nın Osmanlı dış ticareti içindeki payının da 1880 sonrasında İngiltere ve Fransa'nın aleyhinde arttığını, 1909-11'de yüzde 12'yi aştığı görülmektedir¹¹⁷.

Nihayet, İngiltere'nin hegemonyasının 1880'lerden itibaren Fransız ve Alman rekabeti karşısında bütün dünyada gerilemesi, Serbest Ticaret ilkesinin yerini korumacılığa bırakması, İngiliz yatırımlarının İngiltere'nin sömürge imparatorluğu ile nüfuzunun güçlü olduğu diğer ülkelere kaymasına yol açtı. Bu koşullarda kendi devlet aygıtından Alman ve Fransız sermayesinin gördüğü desteği pek seyrek olarak

¹¹⁶ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 86.

¹¹⁷ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 87.

sağlayabilen İngiliz sermayesinin, Osmanlı İmparatorluğu gibi emperyalist güçler arası rekabetin en yoğun olduğu bir ortamda tutunabilmesi çok güçtü. Şevket Pamuk, yine de Birinci Dünya Savaşı öncesinde, İngiltere'nin İmparatorluğun Irak vilayetlerindeki siyasi ve iktisadi nüfuzunun giderek güçlendiğini belirtmek gerektiğini ifade eder¹¹⁸.

Almanya 1880'lerde hammadde kaynaklarını ele geçirmek ve dış pazarlar sağlamak amacıyla dünyanın paylaşılması yarışına katıldığında, dünyanın en zengin bölgeleri İngiltere ve Fransa tarafından kapılmıştı. Bu tarihten sonra ele geçirdiği Batı ve Doğu Afrika sömürgelerinin gelecekleri de pek parlak gözüküyordu. Buna karşılık, Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde süregelen emperyalist rekabet, bu bölgeleri Almanya'nın girişine açık tutabilmişti. Bu bakımdan özellikle Bismarck'ın çekilmesinden sonra gelişen Drang nach Osten (Doğuya doğru itiş) Almanya için yapısal zorunluluklardan doğuyordu.

İngiliz sermayesinin Osmanlı İmparatorluğuna girişi, İngiltere'nin dünyanın en güçlü devleti olduğu ve serbest ticaret ilkelerinin egemen kılındığı bir dönemde olmuştu. Alman sermayesinin girişi ise emperyalistler arası rekabetin yoğunlaştığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğuna nüfuz biçimleri önemli ölçüde karşıtlık göstermektedir. Her şeyden önce, Alman yatırımlarının devlet desteğinden güçlü bir biçimde yararlandıkları, bu yatırımlarda devlet, büyük bankalar ve büyük sanayi kuruluşlarının iç içe girdikleri görülmektedir. Dış borçlar dışında kalan yatırımlar, Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuz bölgeleri oluşturmanın en kestirme yolu olan demiryollarına yoğunlaşmıştı. 1914'te dış borçlar dışında kalan Fransız sermayesinin yüzde 60'ı, İngiliz sermayesinin yüzde 40'ı demiryollarına yapılmışken, bu oran Alman yatırımlarında yüzde 80'i aşıyordu. Sınırlı miktardaki İngiliz yatırımları Irak vilayetine, Fransız yatırımları Suriye'ye giderken, Alman dolaysız yatırımlarının İmparatorluğun çekirdeğini oluşturan Anadolu'ya yönelmiştir¹¹⁹.

¹¹⁸ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 89.

¹¹⁹ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 89-90.

I.2. BATI ANADOLU'DA BİR İNGİLİZ ÜSSÜ: İZMİR

I.2. 1. İzmir'in Yükselişi ve Levant Kumpanyası

Levant Kumpanyası temsilciliğinde on altıncı yüzyıl sonlarında Osmanlı topraklarında yerleşmeye başlayan İngiliz ticareti, mevcut ticaret ağını ve merkezlerini kullanmaya başladılar. Öncelikle Mısır, ardından Halep, Şam, Amman ve Trablusşam'da konsoloslar kuruldu. Daha sonra bunları Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Sakız Adası ve Patras (Mora) konsoloslukları takip etti. Bu dönemde Batı Anadolu'nun dış ticarete açılımı, Çeşme ve Sakız Adası üzerinden akmaktaydı. Ancak, bu durum uzun sürmeyecek, on yedinci yüzyılın ilk on yılında bölgedeki ticaret yolları ve merkezleri değişikliğe uğrayacaktır. İngiliz tacirleri bu değişikliğe uyum göstererek yeni ticaret yolları ve merkezlerinde yerlerini alacaktır.

Doğu Akdeniz'de on yedinci yüzyıl başlarında ticaret yol ve merkezlerinde meydana gelen değişim, İzmir şehrinin Levant'ın yükselen ticaret merkezi olmasıyla sonuçlanmıştır. Zira varlığına 1610-1620'li yıllarda rastlanan İzmir İngiliz Konsoloslukunun kuruluşu, başlangıçta Sakız Adasındaki konsoloslukun İzmir'e taşınmasıyla gerçekleşmiştir¹²⁰.

Reşat Kasaba, İzmir'in bir Akdeniz limanı olarak sivrilişini, biri kısa diğeri uzun iki evre olarak tespit etmiştir. İlk evre, on altıncı yüzyılın ilk yarısında, ikinci evre ise, on sekizinci yüzyılın ortasından yirminci yüzyılın başlarına dek uzanan daha uzun bir evredir. Bu dönem boyunca İzmir, İstanbul'u besleyen bir depo olmaktan çıkıp, Avrupa-Asya ticaretinde önemli bir liman olmaya doğru evrilmiştir¹²¹.

¹²⁰ Konsoloslukun ilk olarak Sakız Adasında kurulduğu ve ardından İzmir'e taşındığı bilinmekle birlikte, kesin bir tarih belirlememektedir; bkz. A.C Wood, *a.g.e.*, s. 72-73.

¹²¹ Reşat Kasaba, "İzmir", **Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)**, içinde. Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul 1994, s. 2. İzmir'in İstanbul'u besleyen bir depo olmaktan çıkması, dünya iktisadi merkezleriyle bütünleşmesi Antik dönemde de varlığına rastlanan bir olgudur. Ramsay, siyasi ve iktisadi merkezlerin Anadolu dışında olduğu, mesela Anadolu'nun Pers ve Roma hâkimiyetinin sadece bir eyaleti olduğu dönemlerde, Anadolu şehirlerinin ve ticaret

Fernand Braudel, Osmanlı İmparatorluğundaki ticari akışın ticaret merkezlerinin belirlenmesinde rol oynadığını göstermiştir. Ticaret akışı; on beşinci yüzyılda, “muhtemelen ticaret, transit ve faal zanaatlar kenti olan Bursa”, on altıncı yüzyılda “Türklerin daha sonra Suriye ve Mısır’a ilerlemeleri, Osmanlı ekonomisinin merkezini Halep ve İskenderiye’ye doğru kaydırması” ve nihayet on yedinci yüzyılda “bir kez daha yer değiştirerek İzmir’e yerleştiği” şeklindedir¹²². İzmir’in bir dış ticaret merkezi olarak önem kazanmasının sebepleri üzerine çeşitli tezler ileri sürülmüştür. İzmir’in yükselişini açıklama girişimleri, siyasi, iktisadi ve coğrafi bakımdan ele alınmıştır. Bu görüşlerden başlıcası; İzmir’in yükselişini, Halep’te ipek darlığı yaşanması ve ticari üstünlüğünü yitirmesinde etkili olan 1620’li yıllarda Osmanlı-Safevî çatışmasının yeniden başlamasına bağlamaktadır. Savaşlar, olağanüstü vergilerin alınmasına nezaret eden görevlilerin zaten tehdidi altında olan kervan ticaretini kesintiye uğratmıştı. Bu durum karşısında çaresiz kalan Avrupa ve Osmanlı tüccarı da güvenli ve daha ucuz bir ipek pazarı olan İzmir’e yönelecekti. Paul Mason, Ermeni aracılardan İran ipeğini 1621’de Halep yerine İzmir’e getirdiklerini nakleder¹²³. Halep’teki ticari üstünlüğün gerileyişine diğer bir etken de Kuzey Suriye’de cereyan eden iktidar mücadeleleridir. Osmanlı Halep valisi Nasuh Paşa ile Canbulatoğlu Ali arasında yaşanan mücadelede, Canbulatoğlu Ali’nin Halep şehrini Temmuz 1604’te kuşatması sonucunda; şehirdeki iş ve ticari faaliyetler yavaş yavaş durgunlaşmıştır. Kapalı çarşı kapanmış, yabancılara ait depolar boşaltılmış; yiyecek kıtlığı kısa sürede fiyatların korkunç miktarda artmasına yol açmıştır¹²⁴.

yollarının doğu-batı, kuzey-güney istikametinde geliştiğine dikkat çekmiştir. Bu dönemlerde İzmir, doğu-batı istikametinin giriş-çıkış kapısı olarak önemli bir liman şehri olmuştur. Siyasi ve iktisadi merkezin Anadolu’da olduğu, mesela Bizans döneminde, ticaret yolları ve şehirler İstanbul etrafında gelişme göstermiştir. Bkz. William M. Ramsay, **The Historical Geography of Asia Minor**, Londra 1890, yeniden basım 2005, s. 35 ve 59. Bu bağlamda Bizans döneminde önemini yitiren İzmir, on dördüncü yüzyılda bir ara Aydınolu Beyliği idaresinde yeni bir canlanma ve Haçlılarla çekişmelerde rol oynadıysa da tam manasıyla yükselişini on yedinci yüzyılda yaşayacaktır. İzmir’in Osmanlı öncesi Türk hâkimiyeti tarihi için bkz. Tuncer Baykara, **İzmir Şehri ve Tarihi**, İzmir 1974.

¹²² Braudel, a.g.e., s.407.

¹²³ Deshayes de Courmesmin, **Voyages du Levant fait par le commandement du rol en l’année 1621 par le sieur D.C**, Paris 1621 aktaran Paul Mason, **Histoire du Commerce Français dans le Levant Au XVII Siecle**. New York, 1967 s. 372n ve Steensgaard, a.g.e. New York, 1974, s.186; Nemci Ülker, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir’in Rolü ve Önemi” s. 44-56. XVII.-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I. İzmir, 1994. s.12.

¹²⁴ William J.Griswold, **Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611**. Çev. Ülkün Tansel. İstanbul, 2002 s. 76-77.

Sonraki yıllarda gerek Osmanlı-İran Savaşı, gerekse Kuzey Suriye’de yaşanan iktidar mücadeleleri sebebiyle İran ipeğinin Avrupa’ya sevk yolunda değişiklik olacak ve bundan böyle İzmir dış ticaretteki yerini gittikçe kuvvetlendirecektir¹²⁵. Bu teze karşı çıkan Goffman ise “İzmir’in çarpıcı bir hızla büyümesinin temelinde ipek değil, Avrupa’nın Batı Anadolu ürünlerine artan talebi, Osmanlı toplumu, ekonomisi ile siyasal politikasındaki dönüşüm ve Batılı tüccarın başkalaşan rolüne”¹²⁶ dikkat çekmiştir.

İzmir’in yükselişinin anlaşılmasında katkı sağlayacak bir yaklaşım; on yedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Akdeniz’de ticari akışın İzmir’e kaymasının coğrafi değil, “yapısal” bir değişim olarak değerlendirilmesidir. Suraiya Faroqhi, İzmir’in ticari öneminin artmasının ve on altıncı yüzyılda Anadolu’da rastlanmayan bir kent tipinde, dış ticarete yönelik büyük bir liman şehrine dönüşmesinde çeşitli sebepler yer aldığını; bunlardan en önemlisinin, Osmanlı İmparatorluğunun giderek İngiliz, Hollanda ve daha geri düzeyde de Fransız tüccarlarının etkilerinin arttığı bir dünya pazarıyla bütünleşmesi olduğuna işaret etmektedir. Yine Faroqhi’nin tespitlerinde, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgenin ticari merkezi adalardan anakaraya kaymıştı. On altıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde Sakız Adası ticari önemini büyük ölçüde yitirmişti. Anadolu kıyılarındaki en eski limanlardan Ayasoluğ (Selçuk) ve Balat, on beşinci yüzyılda kısa bir canlanma dönemi yaşadıkdan sonra gerilemeye başlamıştı. Sakız’ın gerilemesinden en azından geçici olarak etkilenen Midilli ve Çeşme’nin sorunlarının altında ise doğal sebeplerden çok ekonomik sebepler yatıyordu. Dolayısıyla, İzmir’in gelişmesi, yalnızca kendi potansiyeliyle değil, bir ölçüde komşu şehirlerin karşılaştığı güçlüklerle de açıklanmalıdır. İzmir’in on yedinci yüzyılda gösterdiği

¹²⁵ Nemci Ülker, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir’in Rolü ve Önemi” s. 44-56. **XVII.-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I**. İzmir, 1994. Diğer görüşler arasında: Steensgaard’a göre, on yedinci yüzyılda İzmir yolunun tercih sebebinin ne bu yolun kısalığı, ne İzmir-Tokat arasında kervansaraylar bulunmasıydı, nispeten emniyetli olması yanında bu yol üzerinde ve İzmir’de ödenen gümrük resimlerinin daha düşük olmasıydı. Bkz. Steensgaard, **The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade**, New York, 1974, s.34. Evelyn Lyle Kalças’a göre ise İzmir’in hızla gelişmesinin sebebi mükemmel limanı yanında Hıristiyan tüccarların burada iç kısımlara nazaran daha fazla serbest hareket imkânı ve emniyetli bir ortam bulmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bkz. Evelyn Lyle Kalças, **Gateways to the Past**, İzmir, 1983, s. 2.

¹²⁶D. Goffman, **a.g.e.**, s. 44.

gelişme Anadolu şehrinin geçirdiği önemli dönüşümü temsil eder. Osmanlıların, imparatorluğun “çekirdek alanı”nı oluşturan vilâyetlere karşı tutumunun bu dönemde değiştiği gözlenmektedir¹²⁷. Çünkü ihracatta uzmanlaşan bir liman kentinin gelişmesi, yaygın olan kaçakçılığı engelleyici olacaktır. Zira daha on altıncı yüzyılda İzmir limanında görülen gemiler, sadece kanunlar çerçevesinde ticaret yapmakla kalmamakta, Osmanlı hükümeti tarafından ihracı yasaklanmış malları da taşımaktaydılar. Osmanlı idaresi, halkın ve ordunun en mühim gıda ihtiyacı olan hububat, tersanenin ihtiyacı olan pamuk, pamuk ipliği, urgan ve kendir; ayrıca balmumu, deri ve sahtiyân ile İstanbul’un iâşesi için gerekli olan zahire üzerine ihraç yasakları koymuştu. Bu mallar müsaadesiz olarak yabancı gemilere verilemezdi¹²⁸. Osmanlı idaresi, 1620 yılı dolaylarında daha önce ticaret politikasının önemli bir unsurunu oluşturan pamuk ihracı yasağını kaldırmaya karar verdi. Bu tarihten sonra pamuk, pamuk ipliği ve Ankara tiftiği ticareti İzmir’in gelişmesinde önemli rol oynamaya başladı¹²⁹.

Osmanlılar, uluslararası pazarla ticarete İzmir’in hem Batı Anadolu’nun hem de Doğu Akdeniz’in tek limanı olmasını amaçlayan siyasetin uygulanmasına başladılar. Limana demirleyen gemilerin güvenliğini sağlamak için Sancak Kalesi, gerekli alt yapıyı oluşturmak için de gümrük binaları, hanlar, doklar ve depolar inşa edildi. On yedinci yüzyıl başlarında 25 olan han sayısı, aynı yüzyılın sonlarında 82’ye ulaştı¹³⁰. Padişah fermanı ile bölgedeki küçük limanların uluslararası pazarla ticarete girmesi yasaklandı. On yedinci yüzyılın ortasında İzmir’den sadece üç günlük kervan yolculuğu uzaklığında, kullanışlı bir limana sahip Kuşadası’nda Fransız ikinci konsolosu ile Osmanlı valisi bir anlaşmaya vararak Fransız gemilerinin yüklerini İzmir yerine Kuşadası’nda boşaltabilmelerini sağladı. Ancak İzmir’de bu durumdan memnun olmayan gümrük görevlilerinin Sultan’dan sağladıkları bir emirle bu ticari faaliyete son verildi. Bölgedeki mülkiyeti elinde tutan Sultan’ın annesi Valide Sultan da Fransızlara Kuşadası’ndaki mevcut ticari girişimlerini 1723’te

¹²⁷ S. Faroqi, *a.g.e.*, s.358.

¹²⁸ M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.40.

¹²⁹ Robert Paris, *Histoire du commerce du Marseille. De 1660 à1789, Levant*. Cilt V, Paris 1957, s.442.

¹³⁰ S. Faruqi, *a.g.e.*, s. 145.

çekerek İzmir'e nakletmeleri emrini verir. Çeşme ve Kuşadası on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında tohum, meyve, şarap, üzüm ve incir gibi ürünlerini Avrupa'ya sadece İzmir yolu ile ihraç edebiliyordu. Bununla birlikte Batı Anadolu kıyısındaki küçük limanlardan yapılan yasadışı ticaret de söz konusuydu¹³¹.

Doğu Akdeniz'de ise, Halep ticaretini olumsuz yönde etkileyen siyasi gelişmeler karşısında kimi zaman Trablusşam limanı, kimi zaman da İskenderun limanı kapalı tutulmuştur. Nihayetinde, Avrupa devletlerinden birkaçının kapanmaması için istekte buldukları İskenderun limanını 1606 yılında kapatılmıştır. Böylece, Kuzey Suriye'de ayaklanan Emir'e Avrupa'dan silâh yardımını hedefleyen büyük plana karşılık, limanın Avrupa ile olan bağlantısını kesmiştir¹³². Osmanlı yönetimi, bölgedeki siyasi dengeyi korumak adına Trablusşam limanını kendi kontrolünde gördüğü Sefoğlu Yusuf'a bırakarak zaten ticari etkinliğini yitirmeye başlamış olan Halep'i kaderine terk ediyordu. Siyasi bir kararla İskenderun limanının kapatılmasının da İzmir'in yükselişinde bir etken olduğu düşünülmelidir. Coğrafi konumu gereğince verimli Çukurova'yı ve gelişmiş zanaat ile ticari faaliyetlere sahip şehirleri olan Anadolu'nun güneyini kontrol edebilecek bir İskenderun, İzmir'in yerine pekâlâ geçebilirdi.

Dolayısıyla, Daniel Goffman, İzmir'in yükselişinde Avrupa'nın Batı Anadolu ürünlerine artan talebiyle, "ticaret açısından nihayet gelişmeye başladığında da bu gelişmeyi Osmanlı muhalefetine rağmen gerçekleştirdiği"¹³³ teziyle; Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan yapısal ve siyasi değişimleri gören, buna göre bir uyum ve kontrol getiren Osmanlı idarecilerinin etkin rolünü göz ardı etmiştir. Diğer taraftan Goffman'ın bu tezi başka sorunlar da içermektedir. Zira Reşat Kasaba'ya göre, ticaretin bu yıllardaki açılması etkileyici olmakla birlikte, İzmir ve çevresindeki üretim etkinliklerinin Avrupa pazarıyla bağ kurmasına yol açmamıştır. 1650 ile 1750 arasındaki yüz yıl içinde İzmir daha çok Avrupa'nın Asya'yla ticaretinde bir konak

¹³¹ Elena Frangakis-Syrett. **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)**. Çev. Çiğdem Dikmen. İzmir, 2006. s. 22.

¹³² Griswold, **a.g.e.**, s.61.

¹³³ Daniel Goffman, **Osmanlı İmparatorluğunda İngilizler 1642-1660**, Çeviren Ayşe Başcı-Sender, İstanbul 2001, s. 33.

olmaktan öteye gidememiştir. Bu dönemin büyük bölümünde İzmir limanında alınıp satılan malların çoğu, örneğin İran ipeği, Ankara tiftiği ve Asya'dan gelen değerli mallar, Batı Anadolu bölgesi dışından geliyordu. Ancak on sekizinci yüzyılda, Batı Anadolu'da üretilen ham pamuk, halı, meyve ve doğal kökboyası gibi ürünler İzmir'den ihraç edilen malların listesinde ilk sıraya yükselecektir¹³⁴.

Özetle, on yedinci yüzyılda İzmir'in yükselişi, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Batı Avrupa'da birbirinden bağımsız birtakım gelişmelerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir durumdur.

İzmir'in daha on altıncı yüzyıldaki dış ticareti küçümsenmeyecek derecededir. 1530'lu yıllara kadar sadece Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan devletleri kendi bayrakları altında ticaret yaparlarken 1536'da Fransız, 1580'li yıllardan itibaren İngilizlerin kendi bayraklarını taşıyan gemilerle gelip gitmeleri ticaretin daha da gelişmesine imkân hazırlamıştır. Mübahat Kütükoğlu, bu döneme ait istatistiki kayıtların bulunmaması sebebiyle, ticaret hacmi hakkında bilgi sahibi olmadığımızı ifade etmektedir. Diğer taraftan mühimme defterlerindeki hükümlerin, İzmir limanına gelip giden gemilerin taşıdıkları bayrakları ve hangi mallara daha fazla rağbet ettiklerini gösterdiğini ve yine İzmir'de ticaret yapan tüccarın ödemek zorunda olduğu gümrük resmi miktarlarını da kanunnamelerden tespit edilebildiğine işaret etmiştir¹³⁵.

On yedinci yüzyılda İzmir'de dış ticaret, Avrupa devletleri arasında rekabetin yaşandığı, daha hareketli bir hal almıştır. Yüzyılın ilk yirmi yılında genel olarak Levant ticaretinde, Hollanda üstünlüğü ele almıştı. Ancak 1621'den sonra Hollanda bu üstünlüğünü İngiltere'ye kaptırmıştır¹³⁶. On yedinci yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz ticaretinde öne çıkan İngilizler imtiyazlarını Fransa ile dişe diş bir mücadele içinde geliştirmiş¹³⁷, 1580 ahitnamesi ile elde ettikleri "en fazla müsaadeye mazhar millet" konumunu zaman içinde giderek güçlendirmiştir. Osmanlı hükümeti, gümrük

¹³⁴ R. Kasaba, a.g.e., s. 6.

¹³⁵ M. Kütükoğlu, a.g.e., s. 40.

¹³⁶ Jonathan I. Israel, **Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740**. Oxford 1989, s. 149.

¹³⁷ Bkz. Arthur Leon Horniker, "Anglo-French Rivalry in the Levant From 1583 to 1612", **The Journal of Modern History**, XVIII (Aralık 1946):289-305.

oranını İngilizler için, % 3'e indirmişti. Fransızlar ve öteki yabancılar, aynı oranı elde etmeyi başardıkları 1673'e kadar % 5 ödemişlerdir. Hollandalılar benzeri bir kapitülasyon aldıkları 1612 yılına kadar Doğu Akdeniz'de İngiliz bandırası altında ticaret yapmışlardır¹³⁸.

İngiliz mallarının Anadolu'ya geleneksel yayılma yolu İzmir'den başlayıp İç Anadolu yaylalarını geçerek Tokat'a varmaktaydı. On dokuzuncu yüzyıl başlarına kadar Tokat, Anadolu ticaretinin dağıtım merkeziydi. Gelen mallar bu şehirdeki yirmi kervansarayda istif ediliyor, sonra da Kayseri'ye, Erzurum'a ve İran'a dağıtım yapılıyordu. Kervanlar dönüşte İran mallarını ve Anadolu ürünlerini İzmir'e taşıyordu¹³⁹.

On sekizinci yüzyıl boyunca, özellikle de yüzyılın ikinci yarısında ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında Avrupa ile Osmanlı ticaretinin başarılı bir şekilde gelişmesi için pratikte gereken bütün birbirini destekleyen önemli koşullar İzmir'de bir araya gelmişti. İzmir bir liman şehri olarak Avrupalı ve Osmanlı tüccarına Levant'ta benzeri görülmemiş fırsatlar sunuyordu. Şehir, bir yandan Avrupa ile Osmanlı ticaretine bir dizi önemli hammadde sağlarken diğer yandan da Avrupa'dan ve kolonilerden gelen artan miktarlardaki malların ithalatını ve bu malların geniş bir art bölgede dağıtımını gerçekleştiriyordu. Bu yüzyılda İzmir, hem ülke içinde hem de Batı ile olan ilişkilerde en kapsamlı ticaret ağına sahipti. Bu ticaret ağı hem Osmanlı tüccarının hem de Avrupalı tüccarın ticaret ağlarını içine alıyordu. İzmir'in yaygın ticari ilişkileri, Osmanlı devletinin iç ve dış ticaretindeki konumunu daha da güçlendirdi. İzmir mal ticaretinin yanı sıra para ticaretinde de önemli bir rol oynadı. Dönemin Osmanlı ekonomisi ve Osmanlı para sistemi göz önüne alındığında, İzmir pazarının hem mal ticaretine hem de para ticareti de dâhil olmak üzere para spekülasyonuna yönelik faaliyetlere yakınlığı, şehrin Osmanlı ve Avrupa'nın ekonomik hayatındaki üstünlüğünü anlatır¹⁴⁰.

¹³⁸ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)**, s. 144.

¹³⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 654.

¹⁴⁰ Frangakis-Syrett, **a.g.e.**, s. 244-45.

On sekizinci yüzyılda, İzmir dış ticaretinde, bir önceki yüzyıldaki İngiltere ve Hollanda üstünlüğü, yerini Fransa'ya terk etti. Bunda, 1740 kapitülasyonlarının etkisi düşünülmektedir. Fransızların İzmir'de 1768 yılında yirmi dört ticaret evi bulunuyordu. Hollanda ticareti bir hayli azalmıştı ve sadece bir ticaret evi bulunuyordu. Bu yıllarda şehrin ipekten sonraki iki önemli ihraç maddesi bakır ve pamuk idi. Ardından pamuk ipliği ve tiftik gelmekteydi¹⁴¹.

Fransa'nın İzmir ticaretindeki ilk sıradaki yeri, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşlarına kadar sürdü. Napolyon'un kara ablukasına karşı deniz ablukasını yürüten İngiltere, bu suretle İzmir limanında üstünlüğü ele geçirdi¹⁴². Ancak, Fransız ticaretinin Doğu Akdeniz'de sahip olduğu altyapının büyük kısmının dağılıp gitmesine sebep olan Fransız Devrimi sırasındaki siyasi kargaşa dönemi ile Napolyon savaşlarından önce dahi Fransız imalatçıları sıkıntıya düşmüşlerdi. Örneğin fiyatlarını sabit tutan kumaş imalatçıları, İngiliz kumaşlarıyla yarışabilmek için ürettikleri kumaşın kalitesini düşürmek zorunda kaldılar; dolayısıyla Doğu Akdeniz piyasasındaki güvenilirliklerini yitirmeye başladılar¹⁴³. İngiltere, 1799 yılında, Karadeniz'deki Osmanlı limanları ile de sınırlı olarak ticaret yapma hakkı ve 5 Ocak 1809'da Çanakkale'de yapılan Kal'a-yı Sultani ahitnamesiyle o zamana kadar kazanmış oldukları ayrıcalıklar tekrar onaylanacaktı¹⁴⁴. Fransız tüccarı ancak 1814'de yeniden İzmir pazarlarında görüldü. Fakat geçen yirmi yıl çok şeyi değiştirmişti. Fransızların Devrim'den hemen önce yirmi iki ticaret evleri varken, 1826'da ancak on iki ticaret evleri bulunuyordu. Oysa aynı yıl İngilizlerin yirmi büyük ticaret evi vardı¹⁴⁵.

¹⁴¹ Tuncer Baykara, **İzmir Şehri Tarihi**, İzmir 2001, s. 127.

¹⁴² "Örneğin, 1812'de, Glasgow'un büyük bir ticari firması olan J. Finlay and Company, "Napolyon'un hükmettiği alanın dışındaki bir bölgenin ticari potansiyeli" hakkında rapor vermek gibi özel bir görevle Christophe Aubin'i Osmanlı İmparatorluğuna göndermişti. Bu gezinin ardından yaptığı değerlendirmede Aubin, İzmir'i "Türkiye'de ticari bir merkez tanımlamasını hak eden tek yer olarak tanımlayacaktı", bkz. A.B. Cunningham, "The Journal of Christophe Aubin: A Report on the Levant Trade in 1812", **Archivum Ottomanicum**, VIII, s. 5-130 akt. R. Kasaba, a.g.e., s. 9.

¹⁴³ Elena Frangakis-Syrett, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti (18. Yüzyılın İkinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına)". **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde. Haz. Çağlar Keyder, Faruk Tabak. Çev. Zeynep Altok. İstanbul 1998. 101-118. s.115.

¹⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)**. İstanbul 2004, s. 22.

¹⁴⁵ Tuncer Baykara, a.g.e., s. 127-8.

On sekizinci yüzyılın ortalarından on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine dek süren İzmir tarihindeki ikinci büyüme evresinde İngiliz ticaretinin İzmir'deki gelişiminde, Fransız Devrimi ve onun devamındaki savaşların Fransız ticaretine etkisi ile Napolyon ablukasından kurtuluş yolu olarak görülmesinden başka sebepler de yer almaktadır. Reşat Kasaba, bu sebepler arasında ilk sıraya Batı Avrupa sanayilerinin tarım ürünleri ve hammaddelerle sürekli artan talebine, ikinci olarak, Hindistan'da İngiliz yönetiminin kesin olarak yerleşmesiyle Asya'yla iletişim kanallarını açık tutmak açısından Osmanlı topraklarının artan önemine yer vermiştir. Üçüncü olarak, Amerikan Devrimi, İngilizleri, Birleşik Devletlerle olan ekonomik bağlarını yeniden değerlendirmeye ve önceden Amerika'dan elde ettikleri bazı hammaddeler konusunda yeni kaynaklar aramaya itmişti¹⁴⁶. Bu olay, Osmanlı İmparatorluğu'nda on sekizinci yüzyılın sonlarında pamuk tarımında kendini gösteren büyük patlamanın nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁴⁷ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge 1981, s. 43 akt. R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 8.

I.2. 2. On Dokuzuncu Yüzyılda İzmir ve İzmir’de İngilizler

On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı devletinin dış ticareti beş önemli liman şehri; İstanbul, İzmir, Selanik, Beyrut, Trabzon aracılığı ile yürüyordu. İstanbul en büyük ithalat limanıydı. Trabzon, Rusya ve İran’la olan transit ticareti ile önem kazanıyordu. Beyrut ise daha çok ihracata dönük bir işlev üstlenmişti. Selanik ve İzmir hem ithalat hem ihracat ile uğraşan gelişmiş, dış ticaret merkezleriydi. Uygun bir limana sahip olması ve çok zengin bir hinterlandın tek çıkış özelliğini taşıması dolayısıyla İzmir, Osmanlı devletinin dış ticaretinde en önemli yeri alan şehir olma özelliği gösteriyordu¹⁴⁸.

On dokuzuncu yüzyılda Batı Avrupa’nın sanayi ülkeleri, Doğu Akdeniz bölgesiyle on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda olduğundan çok daha yoğun bir biçimde ilgilenmeye başlamışlardı. Bu ilgi her şeyden önce, büyüyen Batı metropollerinin gıda ihtiyacının karşılanması, bol miktarda yeni hammadde türlerini acilen talep eden endüstrinin doyurulması ve buharlı gemi taşımacılığının ucuz mal naklini kolaylaştırmasından ileri gelmekteydi¹⁴⁹.

On sekizinci yüzyılın ortalarından on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine dek süren İzmir tarihindeki ikinci büyüme evresinde İngiliz ticaretinin İzmir’deki gelişiminde, Fransız Devrimi ve onun devamındaki savaşların Fransız ticaretine etkisi ile Napolyon ablukasından kurtuluş yolu olarak görülmesinden başka sebepler de yer almaktadır. Reşat Kasaba, bu sebepler arasında ilk sıraya Batı Avrupa sanayilerinin tarım ürünleri ve hammaddelerle sürekli artan talebini, ikinci olarak, Hindistan’da İngiliz yönetiminin kesin olarak yerleşmesiyle Asya’yla iletişim kanallarını açık tutmak açısından Osmanlı topraklarının artan önemine yer vermiştir. Üçüncü olarak, Amerikan Devrimi, İngilizleri Birleşik Devletlerle olan ekonomik bağlarını yeniden değerlendirmeye ve önceden Amerika’dan elde ettikleri bazı hammaddeler konusunda yeni kaynaklar aramaya itmişti¹⁵⁰. Bu olay, Osmanlı

¹⁴⁸ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**. 3. Basım, Ankara 1982, s. 45.

¹⁴⁹ İlber Ortaylı, “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar”, **Osmanlıda Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu Seçme Eserler II** içinde, İstanbul 2008, s. 173.

¹⁵⁰ R. Kasaba, **a.g.e.**, s. 8.

İmparatorluğu'nda on sekizinci yüzyılın sonlarında pamuk tarımında kendini gösteren büyük patlamanın nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir¹⁵¹.

Dünya ticaretinde 1650-1750 döneminde transit malların geçiş merkezi olmaktan öteye gidememiş olan İzmir, ancak, on sekizinci yüzyılın ortalarından yirminci yüzyıla uzanan dönemde, Avrupa-Asya ticaretinde önemli bir liman olmaya doğru evrildi¹⁵². Transit malların İzmir ihracatı içindeki önceliği, Avrupa'da başta tarımsal ürünler ve hammaddeler olmak üzere, Batı Anadolu'dan gelen mallara artan taleple geriledi. Bu yıllarda İzmir'den gemilere yüklenen malların başını çeken Bursa ipeği ve İzmir pamuğu, artık kesin olarak İran ipeğiyle Ankara tiftiğinin yerini almış durumdaydı. İzmir'den ihraç edilen mallar arasında, afyon, kuru üzüm, incir ve doğal kökboyaları vardı. İzmir çevresinde yapılan tarımsal üretim hacminde dört-beş katlık artış olması, ihracattaki büyümenin altını çiziyordu¹⁵³.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca İzmir, ticari egemenliğini korudu ve dünya ekonomisine dâhil oldu. Şehrin endüstriyel gelişimi, finans kurumlarının kurulması ve altyapısının düzenlenmesi de ticari yapıyı güçlendirdi. İzmir ticarete, Batı Anadolu ise ihracata yönelik tarımda zirveye oturdu. Bölge ticareti on dokuzuncu yüzyılda, Batı'nın ileri ekonomilerinin işlenmiş ürünleriyle takas edilen, endüstriyelleşmemiş ekonominin ihraç ettiği, genellikle işlenmemiş veya işlenmiş tarımsal ürün ve hammaddelerden oluşmaktaydı¹⁵⁴.

İzmir'in ticari canlılığı onun nüfusundaki çeşitlilikten de anlaşılabilir. Birçok etnik gruptan insan bu şehirde oturabilmekte hatta ticaret yapabilmektedir. Şehrin çekim etkisi çok fazladır. Bu nedenle kısa dalgalanmalar göz önüne alınmazsa şehrinin nüfusunun sürekli artış gösterdiği söylenebilir. 1800'lerde 100 bin olan İzmir nüfusu 1914'te 300 bine ulaşarak %200'lük bir artış gösterdi. Aslına bakılırsa şehrin nüfusunun artış eğilimi 1600'lere kadar uzanır. Bu artışa hacim olarak

¹⁵¹ Bruce McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe**, Cambridge.1981, s. 43 aktaran R. Kasaba, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁵² R. Kasaba, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁵³ R. Kasaba, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁵⁴ A. Mesud Küçükkalay, **Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839**, İstanbul 2007, s. 46.

büyüyen ticaretle birlikte Osmanlı'dan ayrılan topraklardan gelen Müslüman göçmenlerin ve aşiretlerin iskânı için gösterilen çabanın da rolü olmuştur.

İzmir'in on sekizinci yüzyıl başlarında artmaya başlayan nüfusu, beklenenin tam tersine tarım sektörüne eklemelenmemiştir. Şehrin uluslararası ticaret ağına katılabilmesindeki uygunluğu ve hinterlandının gıda talebini karşılayabilmesi artan nüfusun ticarete yönelmesine neden oldu. Şehrin doğu-batı eksenindeki temel ticari rota üzerindeki uygun konumuna, talep baskısı da eklendi. Gayrimüslim nüfusun çokluğu ile tüketilen mal demeti çeşitlilik kazanırken, bunların ticari ustalıkları ile yeni organizasyonlar ve ticari ilişkiler ağı da gelişti¹⁵⁵.

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreği biterken İngiliz toplum, iktisadi, siyasi ve devlet yapısını zorlayan “serbest ticaret” dünyada da söz konusu yapıların değişimini zorlamakta gecikmeyecektir. 1825 birçok bakımdan bir dönüm noktası olacaktır; 1580'lerden itibaren Doğu Akdeniz ticaretini tek elinde tutan Levant Kumpanyası kendisini feshederek bölgenin “serbest ticaret” koşullarına geçişini sağlayacak, Kumpanya tarafından seçilen konsolosluk 1828 Konsolosluk Yasasıyla Dışişlerine bağlanacak ve Osmanlı-İngiliz ilişkileriyle İzmir ve Batı Anadolu'daki İngiliz varlığı yeni bir boyuta taşınacaktır.

Öncelikle, 1580'lerden itibaren Levant ile olan ticaretini ele geçiren Levant Şirketi (Levant Company) gittikçe kabaran serbest ticaret dalgası karşında adım adım gerileyerek imtiyazlarından vazgeçmek zorunda kaldı. İstanbul, Halep ve İzmir'de olmak üzere üç önemli merkeze sahip olan Levant Şirketi, İngiltere ve İngiliz sömürgelerinin Osmanlı Devleti ile yaptığı bütün ticareti tekeline almıştı. Şirket üyesi olmayan tüccarların Doğu Akdeniz ile ticaret yapmaları kesin olarak yasaklandığı gibi üye tüccarların ticareti de şirket yönetim kurulu tarafından sıkı bir biçimde denetleniyordu. Ticaretin hiçbir kısıtlamaya bağlı olmadan geliştirilmesini savunan İngiltere sanayi burjuvazisi, hücumlarını Levant Şirketine yöneltmekte gecikmedi. Şirketin tekelci imtiyazlarının kaldırılması ve Osmanlı pazarının kendine güvenen herkese açık tutulması yolunda yoğun bir propaganda kampanyası

¹⁵⁵ A. M. Küçükkalay, a.g.e., s. 47.

başlatıldı. Şirketin imtiyazının geri alınması yolundaki baskılar, 1820 yılında iyice yoğunlaştı. Şirket, Osmanlı devleti ile ticareti gayet kârlı bir biçimde yürütüyor ve geliştireyordu. Ne var ki, bu kârlı ticaret, şirket üyesi birkaç tüccarın elindeydi ve herkesin pay almasına izin verilmiyordu. İmtiyazın Parlamento tarafından yenilenme zamanı yaklaştıkça propaganda çalışmaları da arttı. Propaganda çalışmaları sonuç verdi ve 1825 yılında yapılan genel kurul toplantısında Şirket, “İmtiyazı aldığımız tarihten bu yana çok şey değişti. O zamanlar ülkemizin ticari çıkarlarını yücelten tedbirlerin şimdi bu çıkarlara çok zarar verdiğini görüyoruz” gerekçesiyle kendi kendini feshetti¹⁵⁶.

Levant Şirketi'nin feshiyle özgürleştirilen ticareti, sanayi burjuvazisinin ilkeleri çerçevesinde yürütmek için iki milyon sterlin sermayeli “Yeni Levant Serbest Ticaret Şirketi” (New Levant Free Trading Company) kuruldu. Bu şirket başarılı olamadı ve kısa sürede dağıldı. Doğu Akdeniz ticaretindeki tekelin kalkmasıyla bütün yükümlülüklerinden kurtulan Osmanlı topraklarındaki İngiliz tüccarı, şirketten boşalan yeri doldurmak için hemen işe giriştiler ve kurdukları aile şirketleriyle İngiltere'nin Osmanlı devletiyle olan ticaretine egemen oldular. 1810 yılına kadar İngiliz gemilerinin ticaretine açılmayan Karadeniz kıyılarında İngiliz tüccarlarının örgütlenmeleri uzunca bir zaman alırken İstanbul, Halep ve İzmir gibi şehirlerde birkaç yıl içinde birçok şirketin kurulduğu ve geliştiği görüldü. Bunlar arasında en önemli olan “Whittall ve Ortakları Şirketi” idi. 1811 yılında İzmir'e yerleşen Charlton Whittall tarafından kurulan bu şirket, Lee ve Barker ailelerinin kurdukları ticaret evleri ile birlikte İzmir'in İngiltere ile olan ticaretini yürütmeye başladı. 1827 yılında, Fransa'dan gelen Charnaud ve La Fontaine aileleri İzmir'e yerleştiler. İngiltere Parlamentosu, özel bir yasa ile bu iki ailenin bireylerini İngiliz vatandaşlığına kabul etti. Levant Şirketi artıklarından olan “Hayes ve Ortakları” şirketinin küçük birer ortağı olarak işe başlayan Charnaud ve La Fontaine aileleri, Whittall, Lee ve Barker aileleriyle karışarak kısa sürede güçlü bir ticaret ağı kurdular. 1840 yılında, İzmir'deki İngiliz ticaret evlerinin sayısı otuz beşe yükseldi. İstanbul'da da bir şubesi bulunan Whittall Şirketi bunların en güçlüsüydü. Giderek

¹⁵⁶ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 30-32.

gelişen ve devlet içinde devletleşen bu şirketin, yirminci yüzyılın başlarında Anadolu'nun çeşitli köşelerinde kırk sekiz şubesi vardı. İzmir'deki İngiliz ticaret evleri, faaliyetlerini Rum, Ermeni ve Yahudi komisyoncular aracılığıyla yürütüyorlardı¹⁵⁷. Diğer taraftan İzmir'de ithalatın kıtalar arası ticaret mallarından yerel ürünlere kayması, farklı cemaatlerin bu ağ içindeki görece konumlarında yepyeni bir düzen oluşmasını getirdi. Yerel malların hem üretimi hem de alım satımında öne çıkan Rumlar, bu dönemde nüfuz ve güç açısından özel bir konuma geldiler. Buna karşılık, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda merkezi hükümetin içine düştüğü güçlükler arttıkça, yazgılarını Babî'î'yle birleştirmiş olan Yahudiler gittikçe geri plana düştüler. Ermeniler yerlerini korudular, hatta Yahudilerin aleyhine olarak yeni mali olanaklar kazandılar. Bu nedenle, on sekizinci yüzyılın ortasından itibaren İzmir çevresinde gelişen yeni ticaret ağının en önemli yönlerinden biri de, bu ağın yerel tüccarlardan oluşan bir grupça denetlenmesiydi¹⁵⁸.

İzmir'in İngiltere ile olan ilişkilerinin gelişmesini İzmir'e gelen ve giden İngiliz bandıralı tüccar gemilerinin sayı ve tonajlarındaki artıştan kolaylıkla izlenebilir. 1839 yılında şehirdeki ithalat hacmi 681.164 İngiliz lirasına varırken ihracat 1.434.240 İngiliz lirasına ulaştı. Bu durum on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam etti ve 1881 yılında ihracat hacmi dört misline ulaştı¹⁵⁹. 1840 ve 1845 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye ile olan ticaretinde kullanılan gemilerin %64 ve toplam tonajın %54,2'sini İzmir ile İngiliz limanları arasında sefer yapıyordu. Kötü hasat sebebiyle 1846 yılında İzmir'e gelen İngiliz gemilerinin sayısının 216'ya (%40) ve tonajın 39.600'e (%38,4) düştüğü görüldü. Fakat ertesi yıl gemilerin sayısı 416'ya, tonaj ise 74.543'e yükseldi. 1849'da daha da büyük bir artış ile gemi sayısı 494'e tonaj da 80.808'e yükseldi. 1840 ve 1846 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye ile olan dış ticaretinin yarısından çoğu İzmir kanalı ile yapıldı. Bu yıllarda İzmir'in İngiltere limanları ile olan ticareti hem mutlak hem de görece olarak arttı. 1846'dan sonraki yıllarda bu ticaret gemilerinin sayısı ve tonajı mutlak olarak arttıysa da

¹⁵⁷ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 30-32.

¹⁵⁸ R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 10-11.

¹⁵⁹ S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 655.

İzmir'in genel dış ticaretinin daha hızlı gelişmesi sonucu İngiltere'nin İzmir'in dış ticaretindeki payı görece olarak azaldı¹⁶⁰.

İngiltere ile olan ticaretteki bu görece azalmanın birçok sebebi vardı. İstanbul nüfusunun artması ve sarayın isteklerinin karşılanması yalnız İstanbul'un ithalatının artmasını gerektirmiyor, aynı zamanda var olan ticaret ağının, özellikle de gemi yollarının değiştirilmesini zorunlu kılıyordu. İkinci sebep olarak da Memleketeyn adıyla bilinen Eflâk ve Buğdan'ın giderek İngiltere için önemli bir tahıl kaynağı olmasıydı. Kalas ve İbrail'den İngiltere'ye buğday taşıyan gemilerin sayısı 1843 yılında 7 iken, bu sayı 1848'de 128'e, 1849'da da 132'ye yükseldi. Olağanüstü bir ürün yılı olan 1847'de ise, 394 gemi küpeştelere kadar dolu olarak İngiltere'ye doğru yola çıktı. İngiltere'nin Eflâk ve Buğdan'dan olan ithalatının artmasının sonucu olarak aynı yerlere olan ihracatında meydana gelen artma, diğer Osmanlı limanlarına, özellikle de İzmir'e yapılan ihracatta bir durgunluk yarattı¹⁶¹.

Dış sebepler diyebileceğimiz bu sebeplerin yanı sıra İzmir'deki bazı gelişmeler de İzmir'in İngiltere ile olan ticaretinin artabilirken artmamasına yol açıyordu. Bu gelişmelerin başında 1840 yılında Aydın Valisi Hüseyin Paşa'nın Balta Limanı Antlaşması ile yasaklanmış olan iç gümrükleri yeniden yürürlüğe koyması gelir. İthal ve ihraç mallarının üzerine konulan ek vergileri İngiliz tüccarı protesto ettilerse de sonunda valinin isteklerine boyun eğmek zorunda kaldılar. Ticaret Antlaşmasına aykırı olan bu uygulama Hüseyin Paşa'nın yerine Kâmil Paşa'nın atandığı 1849 yılına kadar sürdü. Kamil Paşa iç gümrükleri kaldırdı, ama bu kez yine Ticaret Antlaşması ile yasaklanmış olan başka bir uygulamayı, bazı malların alım satımını ihale yoluyla tekel haline getirme yöntemini, yürürlüğe koydu. 1838 yılında resmen yasaklanmış olan tekelcilik, çeşitli görünüm ve değişik uygulama biçimleri halinde 1858 yılına dek sürdü. Sonunda, kârlı işleri bırakmak ve gittikçe güçlenen yabancı tüccara devretmek istemeyen tekelcilerin direnişi kırıldı. Fakat İngilizler, yine Kâmil Paşa'nın yasa dışı bir uygulaması olan ve Gümrük Dairesi ile sürekli

¹⁶⁰ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 47-8.

¹⁶¹ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 47-48.

ilişkide bulunan İngiliz tüccarından alınan %1,2 oranındaki “kalemiye” vergisine göz yummak zorunda kaldılar¹⁶².

İngilizler, mal ihracını ve hammadde teminini güçleştiren engellerin ortadan kaldırılmasından sonra bile tam istedikleri gibi bir ortamın oluştuğundan emin değildiler. Ulaşım güçlüklerinin sonucu olarak ortaya çıkan yüksek taşıma maliyetleri, ithal mallarının Batı Anadolu'nun içlerine kadar girmesini engellediği gibi, ihraç mallarının da İzmir'e gönderilmesini olumsuz yönde etkiliyordu. Batı Anadolu bölgesinde en yaygın taşıma biçimi, deve kervanlarıyla yapılan taşıma idi. Üretim bölgeleri ve İzmir arasındaki yorucu ve ürünlerin zarara uğramasına sebep olan uzun yolculuk için, kervan sahipleri, yolun uzunluğuna ve taşınan malın niteliğine göre ücret talep ediyorlardı. Yağışların kervan yollarını geçilmez hale getirmedeği, ordu kullanımı için develere devlet tarafından el konulmadığı normal zamanlarda, İngiliz tüccarının ödediği ortalama taşıma fiyatları ilden ile giderken artış gösteriyordu. Bunun sonucu olarak da ithal mallarının sürümü, İngilizlerin umduğu ölçüde artmıyordu.

Nehir taşımalarının teknik sebepler yüzünden olanaksız olması İngiltere ve Avrupa'nın diğer bazı ülkelerindeki gibi bir uygulamayı, Gediz ve Büyük Menderes nehirleri üzerinde gemi işletmeyi veya bu nehirleri kanalla ile birleştirilmesini çözüm olmaktan çıkartıyordu. O dönemin teknolojik imkânları içinde geriye bir tek seçenek kalıyordu, demiryolu yapımı. Batı Anadolu'da yeni ve ucuz ulaşım olanaklarının yaratılması İngiltere'nin bölgedeki siyasal etkisini güçlendirip, İngiltere için yeni bir “nüfuz alanı” yaratacağı gibi, İzmir ile artalanı arasındaki mal akımını hızlandıracak, İngiliz mallarının daha geniş bir alanda kolaylıkla satılmasını sağlayacaktı.

Üstelik bu çözüm, İngiltere'ye hem ekonomik hem de siyasi büyük imkânlar kazandıyordu¹⁶³. Bu yatırımlar ekonomik ve stratejik değerleri dışında, ilgi çekici birer yatırım alanı olmaları da bakımından da önem taşımaktaydı¹⁶⁴. Zira Osmanlı Devleti'nin dış ticareti, 1850'lerden sonra Avrupa sermayesinin yatırımlarıyla yeni

¹⁶² O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 48-50.

¹⁶³ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁶⁴ S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 964.

bir boyut kazanıyordu. Osmanlı'da yabancı sermaye yatırımları iki alanda yer aldı. Birincisi, 1854 yılından itibaren devletin Avrupa borsalarında tahvil satarak borçlanması sürecidir. İkincisi Osmanlı sınırları içinde Avrupa sermayesi tarafından kurulan demiryolları, liman işletmeleri, bankalar, maden işletmeleri, ticaret evleri, su, gaz ve elektrik şirketleri gibi işletmelere yapılan yatırımlarla bunlara verilen borçlardan oluşmaktadır. Avrupa sermayesinin bu işletmeler üzerindeki dolaysız denetimi sebebiyle bu tür yatırımlara dolaysız yabancı yatırımlar adı verilmektedir¹⁶⁵. Limanların büyümesi, kuşkusuz hinterland üzerinde kurulan denetime bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkileri kolonyal bir düzen içinde kurulmadığından, liman kentlerindeki ticaret için gerekli olan ulaşım ve depolama gibi altyapı yatırımları çeşitli Batı devletlerinin kontrolünde gelişmiştir.

Batı Anadolu'da demiryolu yapımı, 1855 yılında Robert Wilkin adında İzmirli bir İngiliz tacirin, diğer dört ortağı ve kendi adına Osmanlı Hükümeti'ne bir dilekçe vererek İzmir ile Aydın arasında demiryolu yapmak için bir imtiyaz isteği ile başladı. İmtiyaz, 1856 yılında verildi. İmtiyaza göre kurulacak şirketin tasarlanan sermayesinin %33'ü, güvence olarak Osmanlı hükümetine verilecek ve demiryolunun yetmiş kilometrelik ilk bölümü 1860 yılında bitirilecekti. Buna karşılık, Osmanlı hükümeti demiryolunun ilk bölümünün açılmasından sonra elli yıl süreyle her yıl şirket sermayesinin %6 kadarı bir kâr garanti ediyor ve eğer kâr bu oranın altına düşerse üstünü tamamlamayı yükleniyordu. Yüzde yediden fazla kâr ise, şirket ile hükümet arasında eşit biçimde bölünecekti. Demiryolunun işletmeye açılmasından elli ve bundan sonra her yirmi yılda bir Osmanlı hükümeti, şirketle anlaşarak demiryolunu satın almak hakkına sahip olacaktı. Demiryolunun yapılması, işletilmesi ve yenilenmesi için gerekli mallar gümrük vergisi ödenmeden Osmanlı topraklarına sokulabilecek ve demiryolunun yapımı sırasında şirket hükümete ait olan toprakları, madenleri ve ormanları bedava kullanabilecekti. Demiryolunun işletmeye açılmasından sonra, şirket, hattın kırk beş kilometre çevresinde bulunan madenleri az bir vergi vererek işletmek hakkına da sahip oluyordu. Bütün bunlara ek olarak, Osmanlı hükümeti, şirketin yönetimine hiçbir biçimde karışmamaya söz

¹⁶⁵ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 61.

verdiği gibi Aydın demiryolu ile rekabet edebilecek şirketlerin kurulmasını da önleyecekti. Wilkin ve arkadaşları elde ettikleri imtiyazı derhal İngiltere’de bir gruba sattılar. Bu grup 1857’de “*İzmir’den Aydın’a Osmanlı Demiryolu*” adı altında bir şirket kurdu. Şirketin kurucuları Sir Joseph Paxton, George Whytes, Augustus William Rixon ve milletvekili William Jackson idi¹⁶⁶. Anadolu topraklarındaki ilk demiryolu hattı olan 130 kilometrelik bu hat tam on yıl süren bir çalışmayla 1866 yılında tamamlandı.

Aydın demiryolunun ilk ve doğrudan etkisi, ulaşım ve taşıma maliyetlerini kilometre başına ortalama %76 azalttığı zaman duyuldu. Diğer yandan demiryolu taşımacılığıyla, eskiden ellerinde büyük miktarda stok bulundurmak zorunda olan tüccar, satmak istediği malı çok kısa sürede elde etmek olanağına sahip oldu. Stok miktarlarını, satışları birkaç gün idare edecek düzeye indirdiler. Stokların azalması ise stoklara bağlanan paranın başka işlerde kullanılması sağladı. Kervan taşımacılığı sırasında malların değerinden %5’lik kayıp demiryolunun yapımından sonra, %0,5’e düştü. Orhan Kurmuş’un yaptığı hesaplamalara göre, demiryolunun bölgeye sağladığı tasarruf, yılda 710.000 sterlinden az değildi¹⁶⁷. Demiryollarının Osmanlı devleti için sağladığı olumlu etki, toplanan aşar oranında, 1889 ile 1911 yılları arasında %63 bir artış sağlanırken, demiryolunun geçtiği bölgelerde bu artış %114, yani iki misline yakın olmasıdır.¹⁶⁸ Bu da açıkça, tahsildarın ülkeyi daha kolay dolaşabiliyor oluşu kadar demiryolu altyapısının, ekonomiyi dış pazara yönelmeye teşvik edişini ve Avrupa devletlerinin üretim üzerinde dolaylı ama gerçek bir denetim sağlayışını da ifade eder¹⁶⁹.

Artan ticaret hacmi, şehirlerin ve özellikle de İzmir’in yeni bir yönetim biçimine sahip olmasını gerektiriyordu. Sayısı durmadan artan şehir halkına yeni ve daha düzgün hizmetlerin sunulması zorunluluğunun yanı sıra, ticareti denetlemek ve düzenlemek işleri de yeni bir temele göre daha ileri bir düzeyde örgütlenmeliydi. Çeşitli uluslara mensup tüccarlar arasındaki ilişkilerin ise eskiden kalma yöntemlerle

¹⁶⁶ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 58-9.

¹⁶⁷ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 104-5.

¹⁶⁸ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 1970, s. 153.

¹⁶⁹ S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 964.

düzenlenemeyeceği açıkça ortaya çıkmıştı. Bu sebeple yabancı tüccarın başını çeken İngiliz tüccarı, 1860 yılından başlayarak Osmanlı hükümetine dilekçeler vermeye ve “İzmir’de de İstanbul modeline göre kurulmuş bir belediye örgütü” istemeye başladı. İzmir’de kurulmuş ve işleyen bir belediye örgütünün bulunmasına rağmen yabancılar ve azınlıklar belediye meclisinde dini kuruluş temsilcileri dışında temsil edilmiyorlardı. Eğer belediye İstanbul’daki gibi düzenlenirse yabancı tüccar temsil olanağı bulacak ve böylece kendilerini çok yakından ilgilendiren bir konu olan ticaretin düzenlenmesinde söz sahibi olacaklardı. 1864’de İzmir belediye örgütü, yabancı ve azınlıkların istekleri yönünde yeniden düzenlendi. Bu yıldan sonra, özellikle İngiliz tüccarı, belediye meclisinde daha da fazla söz sahibi olmak yolunda çaba harcamaya devam etti. Ayrıca İzmir Ticaret Mahkemesi’nin üç üyesinden birini kendi aralarından seçmek ayrıcalığını kazandılar¹⁷⁰.

İzmir’in Avrupa’ya denizaltı telgraf kablosuyla ve Osmanlı topraklarının diğer köşelerine telli telgrafla bağlanması, Ticaret Mahkemesi’nin genişletilmesi ve yeni ticaret mahkemeleri açılması, “şehrin ticari çıkarlarını savunmayı kendine bayrak edindiğini” belirten günlük “Smyrna Mail” gazetesinin yayına başlaması, Liverpool rıhtımının küçük ölçekte bir kopyası olduğu ileri sürülen İzmir rıhtımının yapılması, İzmir ve Batı Anadolu’daki yeni gelişmeler olarak ortaya çıktı.

Bundan sonraki dönemde başka gelişmeler devam etti. 1866 yılında çıkarılan bir yasayla yabancıların taşınmaz mal sahibi olmaları hakkı tanındı. 1892 yılına dek satılan toprakların beş ile altı dönüm olarak tahmin edilen miktarı içinde İngilizler, 2.400.000 ile 2.800.000 dönüm arasında toprak satın aldı. İngiliz çiftlikleri ise Batı Anadolu’da tarım kredisi, tarım teknolojisinin gelişmesi, tarım şirketlerinin kurulması ile yeni üretim ilişkilerinin ortaya çıkması gibi gelişmelere olanak sağladı.

Ticaret, tarım alanında meydana gelen değişim ve gelişmelerin ardından İzmir ve Batı Anadolu’da, İngiliz sermayesi sanayiye de geliştirdi. Halıcılık, pamuk işleme, meyan balı, yağ ve sabun, palamut özü, yünlü, makine ve motor üretimi gelişen başlıca sanayi dallarıydı.

¹⁷⁰ O. Kurmuş, *a.g.e.*, s. 103.

Madencilikte, bölgede İngiliz egemenliğinin gelişmesinde, 1869 yılında yeni maden yönetmenliğinin yürürlüğe girmesi temel teşkil etti. Bu yönetmenlikle birlikte, yabancı devlet temsilcileri ve Osmanlı Hükümeti arasında yapılan bir protokol yönetmenliğin nasıl uygulanacağı konusunu ele aldı. Yönetmeliğe göre, maden arama ve çıkarma konularında yabancılar, Osmanlı vatandaşları ile aynı haklara sahip oldu. Yeni bulunan madenlerin işletilmesi için Padişahın onayı gerekiyordu. Yabancı uyruklu madenciler, işlerini, ülkelerinin Osmanlı devleti üzerindeki siyasi etkisini kullanarak, elçilikler ve konsoloslar aracılığıyla yürütüyorlardı¹⁷¹. Birinci Dünya Savaşı öncesi İngilizler, Batı Anadolu'da yetmiş beş maden yatağını işletmek hakkına sahip oldular. Bu imtiyazların çoğu, metalürji ve kimya dallarında büyük önemi olan; zımpara taşı, krom, mangan, antimon olan madenleri kapsıyordu¹⁷².

İzmir'in dünyanın en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak gelişmesiyle birlikte on dokuzuncu yüzyılda İngiltere, ticaret, tarım, sanayi ve madencilik alanında bölgede üstün güç haline geldi. Ancak, İzmir ve Batı Anadolu'daki İngiliz üstünlüğünün 1890'lara doğru zayıfladığı, buna karşılık özellikle Almanların giderek geniş ölçüde bölgenin ekonomik hayatına egemen oldukları gerçeği ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'nin giderek Alman emperyalizminin siyasi ve ekonomik denetimine girmesi, Batı Anadolu'daki İngilizlerin durumunu esaslı biçimde sarstı. Osmanlı Devleti'nin İngiliz etki alanından çıkarak Alman etkisine girmesine sebep olan etkenlerden birincisi, İngiltere ile Almanya'nın dünya ölçeğindeki ekonomik mücadelesinin sonucuydu. İngilizlerin Rum ve Ermeni aracılıkla mücadelesi, gümrük tarifelerinin İngilizlerin aleyhine Almanların lehine işlemesi ve Fransızların İzmir'deki İngiliz ticaretini köstekleme çabaları, Batı Anadolu'daki İngiliz egemenliğini yıprattı¹⁷³. İngiltere'de serbest ticaret ilkesinin yerini korumacılığa bırakması, İngiliz yatırımlarının İngiltere'nin sömürge imparatorluğu ile nüfuzun güçlü olduğu diğer ülkelere kaymasına yol açtı. Bu koşullarda kendi devlet aygıtından Alman ve Fransız sermayesinin gördüğü desteği pek seyrek olarak

¹⁷¹ O. Kurmuş, a.g.e., s. 183.

¹⁷² O. Kurmuş, a.g.e., s. 187.

¹⁷³ O. Kurmuş, a.g.e., s. 209.

sağlayabilen İngiliz sermayesinin, Osmanlı gibi emperyalist güçler arası rekabetin en yoğun olduğu bir ortamda tutunabilmesi çok güçlü¹⁷⁴.

Yıpranmanın ilk belirtisi, Osmanlı-İngiliz siyasi ilişkilerinde kritik bir yıl olan ve İngilizlerin Berlin Konferansı aracılığıyla Osmanlı'yı gözden çıkarmadan önce son kazançlarını elde ettiği 1878'de görüldü. O zamana dek İzmir'in toplam ithalatının %10'u dolaylarında bulunan Alman malları ithalatı birden %14'e çıktı. Ertesi yıl, İngiltere'nin toplam ithalattaki payı %45'e düşerken, Alman ve Avusturya mallarının payı %15,6'a yükseldi. 1880 yılında İngiltere'nin payı daha da azalarak %38'e, 1909-11'de %21'e düştü. Bundan sonraki yıllarda, sürekli olarak, İngiltere'nin payının düştüğü, Almanya'nın payının ise arttığı görüldü. Yine de, İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki gerilemesi, İngiliz yatırımındaki kadar hızlı ve çarpıcı olmamıştır. İngiliz sermayesinin yabancı yatırımlar içindeki payı, 1888 başında %56'dan 1914 başında %15'e geriledi.

¹⁷⁴ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 89.

İKİNCİ BÖLÜM: İNGİLİZ KONSOLOSLUK HİZMETLERİ VE İZMİR İNGİLİZ KONSOLOSLUĞU

II.1. 1. Tarihi Gelişimiyle Konsolosluk Kurumu ve İngiliz Konsolosluk Hizmetleri

Konsolosluklar, antik dönemlerde varlıklarına rastlanan, iktisadi temeli, uluslararası ticaret koşullarında ortaya çıkmış kurumlardır¹⁷⁵. Bu yönüyle devletler arasındaki daimi diplomatik görevlerin oluşumundan daha eski bir geçmişe sahiptir. Antik Yunan'da yaşayan yabancılar *prostates* denilen, ikamet ettikleri ülkenin idaresiyle hukuki ve siyasi ilişkilerinde aracı olarak görev yapan koruyucular seçmekteydiler. Mısırlılar da Yunan yerleşimcilere, yine *prostates* adı verilen temsilciler seçmelerine izin vermişlerdir. Yunan şehir devletlerinde zamanla

¹⁷⁵ Konsolosluk kurumunun tarihsel gelişimi hakkında başlıca çalışmalar için bkz. Henry Bonfils, **Manuel de droit international public (Droit des gens)**, 3 basım, yeniden gözden geçiren P. Fauchille, Paris, 1901, s. 410-439; Alberto M. Candiotti, **Historia de la instrucción consular en la antigüedad y en la Edad Media**, Buenos Aires, 1925; C. Cardahi, "La conception et la pratique du droit international privé dans l'Islam", Académie de droit international içinde, **Recueils des cours**, II, Paris 1937, s. 537; Francesco P. Contuzzi, **La istituzione dei consolati ed il diritto internazionale europeo nella sua applicabilità in Oriente**, Napoli, 1885; Franz Dölger, **Corpus der gieschischen Urkunden des Mittelalters und der neuren Zeit**, Reihe A, Abteilung I: **Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches**, Münih, 1924-1932; H. Déherain, "Les premiers consuls de France sur la côte septentrionale de l'Anatolie", **Revue de l'histoire des colonies françaises**, Paris 1924 (güz); Paul Fauchille, **Traité de droit international public**, 8. basım, I. Cilt, Paris 1926, s. 111-230; L.J.D. Féraud-Giraud, **De la juridiction française dans les Echelles du Levant et de Barbarie. Etude sur la condition légale des étrangers dans les pays hors chrétienté**, 2 cilt, 2. basım, Paris 1866; Ernest Genevois, **Historie critique de la juridiction consulaire**, Paris 1866; Frank E. Hinckley, **American Consular Jurisdiction in the Orient**, Washington 1906; F.I. Kozhevnikov, **Uchebnoe posobie po mezhdunarodonomu publicnomu pravu**, III. Cilt, Organi vneshnikh znachenii, Moskova 1945; Karl Lippmann, **Die Konsularjurisdiktion im Orient**, Leipzig 1898; F. Martens, **Das Consularwesen und die Consularjurisdiction im Orient**, Rusça'dan çeviren H. Skerst, Berlin 1874; M.L. de Mas-Latrie, **Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Age**, 2 cilt, Paris 1866 ve 1872; Alex de Miltitz, **Manuel des consuls**, 5 cilt, Londra, Berlin 1837-1842; J.M. Pardessus, **Collection de lois maritimes antérieures au XVIIIème siècle**, 6 cilt, Paris 1828-1845; G. Pelissié du Rausas, **Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman**, 2. basım, 2 cilt, Paris 1910-1911; V.P. Potemkin (haz.), **Istoria diplomatii**, 3 cilt, Moskova ve Leningrad, 1941-1945; H.G. Rawlinson, **Intercourse between India and the Western World-from the earliest times to the fall of Rome**, 2. basım, Londra 1926; G. Salles, "L'institution des consulats-son origine, son développement au Moyen Age chez les différents peuples", **Revue d'histoire diplomatique**, No.2 Paris 1897; L. Strisower, "Konsulargerichtsbarkeit", E. Mischler ve J. Ulbrich (haz.) **Österreichisches Staatswörterbuch**, 2. basım, III. Cilt içinde, Viyana, 1907; Graham Stuart, "Le droit et la pratique diplomatiques et consulaires" **Académie de droit international, Recueil des cours** içinde, II, Paris 1934; Charles James Tarring, **British Consular Jurisdiction in the East**, Londra 1887; Marcel Sibert, **Traité de droit international public**, II. Cilt, Paris 1951 alıntı J. Zourek, "Report on Consular intercourse and immunities", **Yearbook of the International Law Commission** içinde, 1957, c. II, s. 72.

proxenos adı verilen günümüz konsolosluk hizmetlerinin benzeri oluşumlar belirmiştir. Yunan *proxenos* sistemi, Roma döneminde benzer bir şekilde devam etmekle birlikte bu dönemde, *praetor peregrinus* adıyla, hukuki görevlerde üstlenerek, ortaya çıkan uyuşmazlıkları yargı yoluyla çözüme kavuşturma yetkisine de sahip olma gelişimini gösterdiler.

Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra (MS 476), Batı Avrupa birkaç yüzyıl tarım ekonomisi özelliği gösterirken; Anadolu tarafından desteklenen Bizans, uluslararası ticaretin merkezi halini aldı. Bizans, yoğun bir biçimde Doğu'yla, İtalya'yla, Frenk Krallıklarıyla ve Büyük Moravya Krallığı, Bulgaristan (dokuzuncu yüzyılda) ve Ruriklerin Kiev Devletinden (dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda) oluşan Slav dünyasıyla oldukça yakın siyasi, iktisadi ilişkiler içine girdi. Uluslararası ticaretle ilgili birçok tüccar İstanbul'a ve Bizans'ın diğer şehirlerine yerleşmeye başladı. Bu gelişmeyle Osmanlı İmparatorluğuna da miras kalacak uluslararası ticaret ve konsolosluk sisteminin temelleri atılmış oldu.

Bizans döneminde, aynı şehirden veya ülkeden gelen tüccarlar aynı bölgede ikamet ederek bağımsız topluluklar, koloniler oluşturdular ve kendi yasalarına tâbi kalarak, kendi ticaret evlerini, idari binalarını ve dini yapılarını kurdular. Venedik, Amalfi ile başlayan, daha sonra Ceneviz ve Pizza'nın katıldığı İtalyan şehirleri İstanbul'da gelişen koloniler kurdular. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren de Bulgar ve onuncu yüzyılda Rus tüccarlar İstanbul'da ticaret evlerine sahiptiler. Yaygın olarak feodal dönemlerde tanınan kanunların "kişisellik" ilkesi temelinde bu topluluklar bir müddet sonra özerklik derecesine ulaştılar ve özellikle on ikinci yüzyılda "konsoloslar" olarak adlandırılacak özel yargıçlara sahip olma hakkını elde ettiler. İlk olarak 1060 yılında Venedik, İstanbul'a vatandaşlarının hukuki ve adli davalarına bakmak üzere yargıç gönderme hakkına kavuştu. Hatta İmparator III Aleksius 1199'da Venediklilere, bu hakkı, Bizans uyrukları arasındaki ihtilafları da kapsayacak şekilde genişletti. 1204'te Ceneviz Cumhuriyeti, Karadeniz'in güney sahillerine kadar uzanan bölgede koloniler kurma ve yönetici-yargıçlar atama iznini aldı. Bunu 1243'te Montpellier ve 1340'ta Narbonne tüccarlarının aldıkları izinler takip etti.

Yedinci yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmında Arap fetihlerinin gerçekleşmesinin ardından Müslüman devletler Batı Avrupa şehirlerinden gelen tüccarlara daha sonra kapitülasyonların temelini oluşturacak olan imtiyazlar verdiler. 1133'te ilk kez Pizza'nın, Fas'ta, Montpellier ve Narbonne'un İskenderiye'de 1267 ve 1377 yıllarında elde ettiği ayrıcalıklarla devam etti¹⁷⁶.

Haçlı Savaşları sırasında ticaretin gelişmesi, konsolosluk sisteminin gelişmesini de beraberinde getirdi. İtalyan, Fransız ve İspanyol tacirler, kendi aralarından birisini konsolos olarak atıyorlar ve Doğu ülkelerindeki çıkarlarını ve ticari etkinliklerini korumak, tacirler arasındaki ihtilafları çözmek için etkili bir yol bulmuş oluyorlardı. Başka ülkelerde ikamet eden uyruklarının haklarını savunacak kurumları oluşturma uygulaması Batı'da yaygınlaştı. Ortaçağ'ın sonlarında İtalya, Fransa ve İspanya'nın tacirleri, çıkarlarını korumak üzere, "*judes consul*" ya da "*consul marchand*" olarak bilinen kişileri kendi aralarında seçiyorlar ve ticari faaliyetlerini sürdürdükleri ülkelere gönderiyorlardı. On ikinci yüzyıldan itibaren Cenova, Pizza, Floransa ve Venedik gibi İtalyan şehir devletlerinin; Suriye, Filistin, Mısır ve İstanbul'da bulundukları *potetas* ve *baitolar* ilk konsoloslardan başka bir şey değillerdi. Bunlar ticaret merkezlerinde tacirlerin temsilcileri olarak bulunuyor, onların hukukunu ve yerel hükümetler tarafından verilen ayrıcalıkları korumaya özen gösteriyorlardı. Bu arada, Müslüman ülkelerde bu konsoloslara, mensup oldukları ülkenin ileri gelenleri arasından seçilmiş birer rehine gözü ile bakılıyor ve denetimleri altında bulunan yabancıların hareketleri ve yapılan anlaşmaların uygulamasından doğrudan doğruya sorumlu tutuluyorlardı¹⁷⁷.

Sonuçta konsoloslukların aslı, tüccarlar arasındaki ihtilafları çözmek olan özel yönetici-yargıç kurumlarına dayanmaktadır. Bu yargıçlar da uluslararası ticaretin yükseldiği yerlerde ortaya çıkmıştır. Muhtemelen konsolosluklar sekizinci yüzyılda Çin'de, Hindistan'da ve dokuzuncu yüzyılda Arap ülkelerinde mevcuttular.

¹⁷⁶ J. Zourek, "Report on Consular intercourse and immunities", **Yearbook of the International Law Commission** içinde, 1957, c. II, s. 72-74.

¹⁷⁷ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İstanbul 2004, s. 14-15.

Avrupa'da konsoloslukların ilk ortaya çıkışı Avrupa ve Bizans arasındaki ticari ilişkiler sebebiyle gerçekleşti.

Konsolosluk kurumu, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda sadece Akdeniz'de değil, Atlantik, Kuzey Denizi ve Baltık kıyılarında hızla gelişti. Bu gelişmede on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda uluslararası ticarete önemli rol oynayan Marsilya, Venedik ve Barselona gibi İtalyan şehir devletleri tarafından gerçekleştirildi. 1402'de İtalyanlar Londra ve Hollanda'ya konsolos gönderirken, İngiltere Kralı III Richard ilk konsolosunu 1485'te İtalya'da görevlendirdi. On beşinci yüzyıl sone ermeden önce İngiliz konsolosları Hollanda, İsveç, Norveç ve Danimarka'da varlıklarını gösterdiler¹⁷⁸.

İngiliz konsolosluk hizmetleri, özellikle Tudor Hanedanlığı döneminde (1485-1603), dünyanın en büyük ticari faaliyetlerini yürüten millet olma iddiasıyla adım adım gelişme göstermiştir. Krallar donanmanın genişletilmesi için emirler verdiler, İngiliz tacirleri donanmayı takip ederek uzak denizlerdeki yeni pazarlara yerleştiler, konsolosluk hizmetlerinin desteği de onları takip etti¹⁷⁹. Bu dönemde İngiliz ticareti, güçlü ve gelişen donanmanın desteğiyle dünya çapında bir açılıma başlamıştır. Bir grup İngiliz taciri ilk olarak 1555'te Kraliçe Mary'nin verdiği onayla Muscovy Company (*The Mysterie and Companie of the Merchants Adventurers for the discoverie of Regions, Dominions, Islands and places unknown*) kurdular ve Moskova, Vologda, Astrahan ile Kazan'da ticaret yapma tekeline elde etiler¹⁸⁰. Ardından 1592'de *Levant Company*, *Venice* ve *Turkey* Kumpanyalarının birleşmesiyle Akdeniz ticaretinde yerlerini aldılar. Bundan sonra Asya, Afrika ve Amerika kıtalarında İngiliz ticaretini tekeline alan başka kumpanyalar kuruldu. 1600 yılında I. Elizabeth'in onayı ile *East India Company* (*The Company of Merchants of London trading into the East Indies*) kuruldu ve Hindistan ticaretinin tekeli verildi. Batı Afrika ticaretini yapmak üzere 1618'de *Guinea Company* (*Company of Adventurers of London Trading to the Ports of Africa*), 1660'larda ise uzun yıllar

¹⁷⁸ J. Zourek, *a.g.m.*, s. 74.

¹⁷⁹ John Dickie, *The British Consul*, New York 2008, s. 5.

¹⁸⁰ J. Dickie, *a.g.e.*, s. 6.

altın ve köle ticaretini tekelinde tutan güçlü bir kumpanya olan *Company of Royal Adventurers into Africa* kuruldu. Kanada'dan kürk ticareti tekeli 1670 yılında kurulan *Hudson Bay Company (Honourable Company of Adventurers of England Trading Into Hudson's Bay)* sağlandı. İspanyol Amerika'sıyla ticareti tekeline alacak olan *The South Sea Company* ise 1710'da kuruldu¹⁸¹. İngiliz konsolosluk hizmetleri kumpanyalarla dünyaya yayıldılar.

Bu dönemde konsolos olarak, tüccar topluluğunun seçtiği ticaretle uğraşan kişiler atanmaktaydı. Resmi görevliler değillerdi ve maaşları hizmetleri karşılığı olarak şirket tarafından verilmekteydi. Bu durum Oliver Cromwell'in iktidara geldiği dönemde değişti. Konsoloslar, devletin resmi görevlileri olmaya başladılar. Gelişmeler, devletin ticari ve iktisadi tedbirleriyle ilgili olmakla birlikte, İngiltere'de henüz monarşi yönetimin kaldırılmış ve Kral I. Charles'ın idam edilmiş olmasıyla kurulan yeni *Commonwealth* iktidarının Avrupa devletlerince tanınması ve bu devletlerde temsil edilmesine yönelik bir çabaydı. Konsolosların yeni görev ve sorumluluklarını tanımlayan yasa, "*Constituting a Counsell of State for the Commonwealth of England*" 13 Şubat 1649'da Parlamentodan geçti. İngiliz deniz kuvvetlerinin ticaretinin hızla geliştiği bu dönemde, konsoloslar, yabancı limanlarda İngiltere'nin denizlerdeki konumunu etkileyecek her türlü bilgiyi değerlendiren siyasi istihbarat toplayan bir öneme haiz oldular.

1660 yılında yeniden monarşi rejimine geçilmesi ve II. Charles döneminin başlamasıyla konsoloslar, Kraliyetin ajanları olarak ticaretin ve denizciliğin gelişmesindeki önemlerini korudular¹⁸². Zira on altıncı yüzyılda Batı Avrupa'da feodal devletlerde monarşilerin güçlenmesi, feodal sistemle üretkenliğin artması, şehirlerin gelişimi ve büyük coğrafi keşifler sonucu uluslararası ticaretin yeni bir ivme kazanması konsolosluk sisteminin gelişimine imkân sağladı. Konsolosluk kurumunun gelişmesi ve önem kazanması, dönemin uluslararası ticaretinde yaşanan zorlu ve mücadelecı ortam etkili olmuştur. Sıkı rekabet ortamında bir hayli zorlaşan

¹⁸¹ Niall Ferguson, **Empire How Britain Made the Modern World**, Londra 2007, s. 19-20.

¹⁸² J. Dickie, **a.g.e.**, s. 10. II. Charles döneminde konsolosluk hizmetlerinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Violet Barbour, "Consular Service in the Reign of Charles II", **The American Historical Review**, C. 33, No. 3 (Nisan 1928): 553-578.

ticari faaliyetlerin devletlerce desteklenmesi meselesinde konsoloslar, devlet tarafından gönderilmeye, sadece tüccarları değil mensup olduğu devleti temsil etmeye başladılar. Ancak bu durum, konsolosların geleneksel güçlerini kaybetmelerine, Avrupa’da konsoloslukların haklarının devlete geçmesine yol açmıştır. Konsolosların üzerine dayanan önceki dönem ait gücünü ortaya çıkaran diplomatik ve hukuki görevlerin yerini, özellikle ticarete, sanayi ve gemi yapımında devletin ve uyruklarının menfaatlerini gözeten bir göreve devretmiştir¹⁸³.

On yedinci yüzyılda konsolosluk hizmetleri dünya genelinde Avrupa merkezli gelişmeye devam etti. İngiliz, İsveç ve Hollandalı konsoloslar Rusya’ya gitti fakat Rus konsoloslar, on sekizinci yüzyılın başlarına kadar ülke dışına gönderilmediler¹⁸⁴. Avusturya, Levant’taki konsolosluklarına 1752’de Avrupa’dakileri eklerken; Amerika Birleşik Devletleri ilk konsolosluğunu 1780’de Fransa’da kurdu¹⁸⁵.

İngiltere, 1740’da on biri Akdeniz’de olmak üzere toplam on beş konsolosluğa sahipti. Akdeniz dışındaki konsolosluklar Lizbon, Flander, Danimarka ve Rusya’da bulunmaktaydı. 1750’de ise bu sayı 39’a yükselirken Kuzey Avrupa’daki konsolosluklarının sayısında artış olmamıştır. 1790’a gelindiğinde 46 konsolosluğun on biri Kuzey Avrupa’da, üçü Amerika Birleşik Devletlerinde, geriye kalanı da Akdeniz ve İber Yarımadasında bulunmaktaydı. Napolyon Savaşlarının ardından sağlanan barışla İngiliz konsoloslarının sayısı 57’ye yükselmiştir. Amerika’daki Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında kapatılan konsolosluklar

¹⁸³ J. Zourek, **a.g.m.**, s. 75. Ayrıca bu değişim sadece Avrupa ülkelerinde meydana gelmiş, Osmanlı gibi kapitülasyonların uygulandığı yerlerdeki konsolosların statüsünü etkilememiştir. Asya, Afrika ve Osmanlı topraklarındaki Avrupalı konsolosluklar, diplomatik ayrıcalık ve dokunulmazlıklardan yararlanmaya devam etmiştir.

¹⁸⁴ Aynı durum Osmanlı’da da görülür. Osmanlı topraklarında, Bizans döneminden kalma konsoloslukların varlıklarını devam ettirmelerine müsaade edilirken ve Batı Avrupa devletlerinin on altıncı yüzyılın sonlarına doğru konsolosluk hizmetleri verdikleri görülürken, ilk Osmanlı konsoloslukları ancak on sekizinci yüzyılın sonlarında açılabilmiştir. Padişah III Selim’e 1802’de verilen bir taktirde, Avrupa devletleriyle siyasi ve ticari ilişkilerin artması konsoloslukların kurulması ihtiyacı ifade edilmişti. *Şehbenderlik* adıyla ilk Osmanlı konsoloslukları; Malta, Marsilya ve Trieste’de açılmıştır. Bu göreve daha çok Rum tebaadan kişiler atanmış, hatta bazen Osmanlı tebaasından olmayan bazı yerliler de baş-şehbender, şehbender ve şehbender vekili olarak atanmıştı. Batı Avrupa ülkelerinde Osmanlı konsolosluk hizmetlerinin verilmesine on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında geçilebilmiştir. Bkz. “Konsolos”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 6, s. 840.

¹⁸⁵ J. Zourek, **a.g.m.**, s. 75.

savaştan sonra tekrar açılmış, ayrıca bunlara yeni bağımsızlığını kazanmış olan Latin Amerika ülkelerinde açılan 18 konsolosluk daha katılmasıyla sayı 107'ye ulaşmıştır.

Konsolosluk hizmetlerinin profesyonel kamu görevlileri olmaları bakımından on sekizinci yüzyılda gelişmeler meydana geldi. Kimi ülkeler, diğer ülkelerdeki yabancıları, kimileri ise o ülkelerdeki azınlıkları konsolos olarak tayin ederken, Fransa gibi ülkeler ise profesyonel konsolosluklar oluşturmayı tercih ediyordu. Özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısı, ticaret, denizcilik ve endüstride öylesine gelişmelere tanık oldu ki giderek bütün hükümetler konsolosluk sisteminin geliştirilmesine önem vermeye başladılar. Tanım olarak, yabancı bir ülkede kendi vatandaşlarının çıkarlarını ve haklarını koruyan, ticari ve kültürel etkinlikleri gözeten, diplomatik bağışıklıktan yararlanan konsolos, tam anlamıyla bir kamu görevlisiydi¹⁸⁶. Bu bağlamda İngiltere'de de on sekizinci yüzyılda konsolosluk hizmetlerinin kamusal gelişimi gerçekleşti. Bu dönemde devlet bakanlıklarına ait olan konsoloslukların yönetimi kuzey ve güney Bölümleri olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Kuzey Avrupa'daki birkaç konsolosluk kuzey bölümüne, Akdeniz'deki konsoloslar da güney bölümüne bağlıydılar. Sadece 1782'de ayrı bir Dışişleri Bakanlığı kuruldu¹⁸⁷ ve bundan kırk yıl sonra Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Konsolosluk Bölümü oluşturuldu. On sekizinci yüzyılın sonlarında Fransa'nın başını çektiği konsolosluk hizmetlerinin devlet kontrolünde hukuki bir zemine oturtulması İngiltere'de 1825 yılında yapılan düzenlemeyle sistematize edilmeye başlandı¹⁸⁸. Konsolosluk hizmetleri, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gelişti ve devlet bürokrasisi içindeki yerini aldı¹⁸⁹.

¹⁸⁶ D.C.M. Platt, **The Cinderella Service British Consuls since 1825**, Connecticut, 1971, s. 14-15.

¹⁸⁶ D.C.M. Platt, **a.g.e.**, s. 21-22.

¹⁸⁷ Dışişleri Bakanlığının kuruluşu ve idari tarihi hakkında bkz. Ray Jones, **The nineteenth-century Foreign Office An Administrative History**, Londra 1971. Kurumun işlevleri ve yapısı hakkında bkz. Lord Strang, **The Foreign Office**, Londra ve New York, 1957.

¹⁸⁸ D.C.M. Platt, **a.g.e.**, s. 11-13.

¹⁸⁹ Sanayi devrimini, on dokuzuncu yüzyıl başlarında haberleşme, ulaşım ve uluslararası ticaret benzersiz bir gelişmeye yol açmıştır. Bu durum, konsoloslukların sayısında fevkalade bir artışla ve devletlerin konsolosluk hizmetleri hakkında yönetmelikler kabul etmeleriyle sonuçlanmıştır. Fransa'da, 1778 fermamı ve 1781 nizamnamesi yüz yıl öncesinin *Ordonance de la marine* (1681)'ne önemli değişiklikler yapmış, nihayet 1833'te yeni yönetmelikle daha güçlü hale getirilmiştir. Konsolosluklara ilişkin ilk kanunlar Amerika Birleşik Devletlerinde 1792'de Prusya 1796'da, Sardunya 1815'te, Rusya 1820'de (1858'de değiştirildi), Büyük Britanya'da 1825'te ve 1838'de

Modern anlamda bir konsolosluk hizmetinin oluşumuna yönelik ilk adım, İngiliz Dışişleri Bakanı Stradford Canning'in 1825 tarihli Konsolosluk Yasası'dır. Bu yasa, esas itibarıyla maaşlı bir sistem yaratmaya, yani konsolosları kamu hizmeti çerçevesi içine almaya yönelik idi. Bununla, konsolosların önceki yüzyıllarda gerçekleştirebildikleri ticari faaliyetler büyük oranda sınırlandırılıyordu. D.C.M. Platt, *The Cinderella Service British Consuls since 1825* adlı kitabında, 1825 Konsolosluk Yasasını değerlendirirken bu yasayla gerçek konsolosluk hizmetlerine doğru adım atıldığını, maaşlı bir sisteme geçildiğini, ancak himaye ve uygun olmayan adayların konsolosluk görevlerine atamaları gibi sorunları çözemediğini ifade etmiştir¹⁹⁰. Zira on dokuzuncu yüzyıl boyunca konsolos atamaları, Dışişlerinden sorumlu Devlet Bakanlığının kontrolünde kalmıştır. Atama listeleri oluşturulurken kişisel bilgi, Bakanlığın ilgisi veya bir aristokratın ya da siyasinin tavsiyesi etkili oluyordu. Mesela, bir dük, terzisinin çıkardığı faturayı ödemek yerine terzinin oğlunu konsolos olarak atanmasını sağlamıştı. Doğruluk payı bilinmemekle birlikte dilden dile dolaşan bu misal, ehil olmayan kişilerin atamalarının yapıldığına dair bir fikir vermektedir. Diğer taraftan siyasi partiler arasındaki rekabetin de konsolos atamalarında etkili olduğu belirtilmelidir¹⁹¹.

Konsoloslukların yapı ve işleyişini irdeleyen 1835 ve 1858 Parlamento Özel Komisyonlarının önerileri de ciddi olarak hayata geçirilememiştir. Daha önemli değişiklikler, 1870-72 yıllarında *Diplomatik ve Konsolosluk Hizmetlerini* irdeleyen ve önerilerde bulunan Parlamento Özel Komisyonlarının çalışmaları sonucunda gerçekleşmiştir. Konsolosluk hizmeti, maaşlı olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmış; toplanan tüm konsolosluk haklarının hazineye devri ilkesi ile konsolosluk

Hollanda'da kabul edildi. Alman Konfederasyonları 1867'de konsoloslukların organizasyonuna yönelik kanunları yayımladı ve 1871 ve 1873'teki talimatlarla tamamlanmıştır. Avrupa ülkelerindeki konsolosluk kanunları dünyanın diğer bölgelerindeki ülkelerde yüzyılın sonuna kadar kabul edilerek uygulandı, bkz. J. Zourek, **a.g.m.**, s. 76. Osmanlı konsoloslarının oluşumu, yetkileri ve görevleri gibi konularda genel ve soyut kurallar koyan, resmen yayımlanan ve dolayısıyla adı "Nizamname" de olsa "yasa" niteliğinde sayılabilecek olan ilk düzenleme, 1882 yılında çıkarılan Şehbenderler Nizamname-i Dâhilîsi'dir. bkz. 1 Haziran 1298 (13 Haziran 1882). **Düster**, tertip 1, zeyil: 2, s. 192; Karakoç Serkis, **Sicilli Kavanin**, XI. cilt, 1935. s. 222-230 alıntı Rona Aybay, **Tarih ve Hukuk açısından Konsolosluk**, İstanbul 2009, s. 48.

¹⁹⁰ D.C.M. Plat, **The Cinderella Service British Consuls since 1825**, Connecticut, 1971, s. 14-15; Platt, "The Role of the British Consular Service in Overseas Trade 1825-1914", s. 505-7.

¹⁹¹ D.C.M. Platt, **a.g.e.**, s. 21-22.

hizmetlerinde istihdam edileceklerin işe alınma ve terfi koşulları az çok belirli kurallara bağlanması kabul edilmiştir¹⁹². Özellikle 1872'den sonra, konsolos adaylığına başlıca kaynak, konsolosluk memurları oldu. Konsolosluk memurları, konsolosların yerel, genellikle Britanya vatandaşlarından işe aldıkları büro yardımcılardı. Bu uygulama, eğer Başkonsolosun bakanlık adına konsolos yardımcısı veya konsolos seçmesine izin verildiğinde başarılı olmaktadır. Genel konsolosluk hizmetlerinde maaşlı ve fahri (maaşsız) olmak üzere iki tür uygulama mevcuttu. Maaşlı konsolosların sayısı yaklaşık 150 iken, fahri konsolosların sayısı 500 kadardı ve fahri konsolosların neredeyse yarısı yabancı uyruklu¹⁹³. Konsolosların işe alımı ve atamaları konusunda yaşanan sorunlar ancak 1902 ve 1903'te gerçekleştirilen reformlarla (*Waldron Komisyonu çalışmaları*) düzene sokulabilmiştir¹⁹⁴.

İngiliz Genel Konsolosluk Hizmetlerinin yapısal değişimine yönelik önemli bir gelişme de 1877 yılında meydana geldi. Levant Servisi 1877 Currie reformuyla Genel Hizmetlerden ayrıldı ve müstakil bir hal aldı¹⁹⁵. Genel Konsolosluk Hizmetleri, Levant Hizmetleri ve Uzak Doğu hizmetleri olmak üzere alt bölünmeyle ikiye ayrıldı. Bu ayrılma, Uzak Doğu hizmetlerinin genel hizmetlerden farklı, daha çok Fransız konsolosluk hizmetlerine benzeyen bir yapıda gelişmesiyle gerçekleşti. Fransız konsolosluk servisi, on dokuzuncu yüzyılın başından beri derecelendirme sistemine göre baş-konsoloslar, birinci sınıf konsoloslar, ikinci sınıf konsoloslar şeklinde yapılandırılmışlardı. Maaşlar bu derecelendirmeye göre ödeniyor, sınavla işe alınıyor, meslekte yüksek sınıflara ilerleme düzenli bir beklentiyle, *élèves* konsoloslar olarak bilinen bir eğitim notu ile belirleniyordu¹⁹⁶.

Yirminci yüzyıl başlarına gelindiğinde genel konsolosluk hizmetleri artık iki değil beş alt bölüme ayrılmıştı. Bunlar; Genel, Çin, Japon, Siyam ve Levant

¹⁹² U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹³ Peter Byrd, "Regional and Functional Specialisation in the British Consular Service". *Journal of Contemporary History*, C. 7, No:1-2 (Ocak-Nisan 1972):127-145, s. 128.

¹⁹⁴ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹⁵ D.C.M. Platt, "The Role of the British Consular Service in Overseas Trade 1825-1914, *The Economic History Review*, (İkinci seri) 15: 3 (1963): 494-512. s. 495.

¹⁹⁶ D.C.M. Platt, *a.g.e.*, s. 68.

bölümleriydi. Ayrıca bu yüzyılın başlarında, sonunda diplomatik ve konsolosluk hizmetlerinin 1943'ün Dışişleri hizmetlerinde birleşmesiyle birlikte konsolosluk görevlerine daha kapsamlı bir açıklama getirildi¹⁹⁷.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde konsolosların görevleri arasında birinci sırada, denizcilik gelmekteydi. Victoria döneminde, konsoloslar, deniz müdürleri haline getirildiler. 10 Ağustos 1854 tarihinde çıkarılan Ticaret Denizcilik Yasası altında sorumlulukları artırılan konsoslara başka bir seçenek bırakılmamıştı. İkinci sırada ticari durumu rapor etme ve Britanya tüccarına yardım gelmekteydi. Bu geleneksel görevlerin ardından siyasi görevler yer almaktaydı. Elbette bu görevlerin öncelik ve yoğunluk oranı bulunulan yer veya bölgeye göre değişiklik göstermekteydi.

¹⁹⁷ D.C.M. Platt, *a.g.e.*, s. 103.

II. 1. 2. İngiliz Konsolosluk Hizmetlerinde Bölgesel ve İşlevsel Farklılıklar

On dokuzuncu yüzyılda, İngiliz Konsolosluk hizmetlerinde iki farklı konsolos temsilciliği mevcut idi. Avrupa ve Amerika'daki konsolos temsilcilikleri devletler arası karşılıklı tanınma temeline dayanmaktaydı. Konsolosun işlevi, ticareti korumak ve geliştirmek, ticaret hukukunu uygulamak, yabancı ülkedeki uyruklarının başkanlığını yapmak ve genel olarak devletini temsil etmektir. Buna karşılık, Levant ve Uzak Doğu hizmetlerinde konsolosun rolü; Batılı ve yerel devlet arasındaki eşitsizliğe dayanan, öncelikli olarak siyasi ve hükmedici nitelikte idi. Osmanlı İmparatorluğunda, Padişahın verdiği imtiyazlar *Levant Kumpanyası* tarafından atanan konsoloslar tarafından uygulanmaktaydı. 1825 yılında Kumpanya lağvedildikten sonra İngiliz Hükümeti, konsolos temsilciliği sistemini devraldı. Konsoloslar, ayrıcalıklı konumlarıyla, ticari olmaktan ziyade siyasi rolleri olan temsilciler oldular. Osmanlı merkez otoritesinin zayıflamasıyla, yerel otoritelerle yapılan pazarlıkların siyasi rolü daha önemli hale geldi. Böylece, Levant hizmetlerindeki konsoloslar, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğunda çok güçlü olan yerel ajanları haline geldiler¹⁹⁸.

Çin, Japonya ve Siam'dan oluşan Uzak Doğu konsolosluk hizmetlerinde durum farklı değildi. Çin'de konsolosluk temsili 1843 yılında Doğu Hint Kumpanyasının feshiyle gerçekleşti. Afyon Savaşı sonunda Çin'in maruz kaldığı Nanking Antlaşması, İngiliz ayrıcalıklı durumuna yol açtı. Çin'deki İngiliz konsolosları, merkez ve yerel idareciler üzerinde İngiltere'nin Antlaşmadan kaynaklanan haklarını dayatmak gibi uygulamalı bir görevi vardı. Japon konsolosluk hizmetleri 1858 yılında Lord Elgin tarafından kuruldu. Benzer imtiyazlar, Japonlara da kabul ettirilmiştir. Japonya'daki ilk İngiliz konsolosu, Çin eski konsolosu Sir Rutherford Alcock idi ve konsolosluk 1856'da açılmıştı. 1855 yılında Siam (bu günkü Tayland) ile ticareti başlayan İngiltere, yaptığı antlaşmayla benzer imtiyazları elde etmişti¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Peter Byrd, "Regional and Functional Specialization in the British Consular Service", *Journal of Contemporary History*, 7:1/2 (1972:Ocak/Nisan) s. 127.

¹⁹⁹ P. Byrd, a.g.m., s. 130-131.

Çin'deki İngiliz yatırımlarının değeri çok büyüktü, özellikle Jardine Matheson, Hongkong ve Şangay Bankacılık Kurumları, yoğun miktarda konsolosların korumasına bağlıydılar. Çin şirketinde örgütlenen bu ilgi, konsolosları, Dışişleri Bakanlığının daha ileri bir siyaset takip etmesi için bir araç olarak kullanmaya çalıştılar. Çin'de konsolosluk görevi neredeyse tümüyle siyasiydi. Ticari yükselme, konsolosların elverişli siyasi ortamı sürdürmesini talep eden Britanya firmalarına bırakılmıştı.

İngiliz yatırımlarının daha küçük ölçekte kalmasına ve yerel idarecilerin İngiliz çıkarlarına karşıtlığı az olmasına rağmen Japonya'da da durum benzerdi. Diğer taraftan Siam'daki konsolosluk hizmetleri, tamamıyla siyasi bir role sahipti. Siam'daki İngiliz yatırım ve ticareti cüzi miktardaydı. Ancak, Siam, stratejik olarak Hint-Çin kapsamındaydı. 1859'dan itibaren Fransa, sömürge imparatorluğunu Siam'da genişletme girişiminde bulunması, İngiltere'nin Burma ve Straits Settlement²⁰⁰ kolonilerindeki durumunu tehdit etmeye başlamıştı. 1893 ve 1895 yıllarında İngiltere, Fransız taleplerine karşı Siam'a ağırlık verdi ki bu durum neredeyse savaşa yol açacaktı. Nihayet İngiliz-Fransız anlaşmasından sonra Siam konsolosluk hizmetleri siyasi önemini yitirmiş, sadece temsili bir rol üstlenmiştir²⁰¹.

Levant konsolosluk hizmetleriyle Uzak Doğu konsolosluk hizmetleri, İngiliz Genel konsolosluk hizmetlerinden yukarıda belirtilen özelliklerinden dolayı ayrılmakla benzerlikler göstermekteydi. Ancak, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile Uzak Doğu devletlerine yarı-empyalist statüsü farklıydı²⁰². Bu farklı duruş da iki konsolosluk hizmetlerinde çalışan konsolosların görevlerinde farklılıklara yol açmaktaydı. Söz konusu farklılık, Uzak Doğu konsoloslarının görevlerin siyasi yönünün Levant konsoloslarından daha fazla olduğuna yöneliktir. Peter Bryd tarafından yapılan bu değerlendirme, İngiliz siyasetinin temel amacının Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı korunması oluşturduğu için Osmanlı idarecilerinin İngiltere'ye karşı bir düşmanlık içinde olmamasına, dolayısıyla da siyasi mahiyetinin

²⁰⁰ Singapur dışında günümüz Malezya'sını oluşturan İngiltere'nin Güney Asya'daki kolonileri

²⁰¹ P. Byrd, *a.g.m.*, s. 131-132.

²⁰² Farklılıklar için bkz. Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 91.

çok ön plana çıkmasına gerek duyulmağına dayandırılmaktadır²⁰³. Gerçekte konsolosluk kurumunun Antik dönemlerden beri Levant bölgesindeki gelişimi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı ticaret siyaseti, imtiyaz elde etme bakımından İngiltere'nin burada geleneksel uygulamalardan istifade etmesini sağlamıştı. Aynı şekilde 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması, Çin ile imzalanan Nanking Antlaşması gibi bir savaş sonunda imzalanmamış, Mısır Meselesinde Osmanlı Devletinin aradığı destek ve yardıma mukabil yapılmıştı. Bunlar Bryd'in değerlendirmesine destek verse de süreci tek ve değişmemiş bir ilişkiler bütünü olarak ele alması bakımından yanıltıcı olabilir. Levant Konsolosluk Hizmetlerinin siyasi mahiyeti aşağıda ele alınmıştır.

²⁰³ P. Byrd, a.g.m., s. 131.

II. 2. 1. Levant Konsolosluk Hizmetleri

İngiliz konsolosluk hizmetleri, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, on altıncı yüzyıldan beri Levant Kumpanyası bünyesinde varlık göstermekteydi. Konsolosları, Levant Kumpanyası bünyesinde faaliyet gösteren Londra'daki "Levant Tacirleri" seçiyordu.

On dokuzuncu yüzyılda Sanayi Devrimi sebebiyle yeni bir ivme kazanan Osmanlı-İngiliz ticareti, İngiltere'nin devlet olarak artan gücü ve Osmanlı nezdinde artan siyasi etkinliği ile hepsinden önemlisi merkantilizmin yerini liberalizme bırakması Kumpanya'nın sonunu getirirken, İngiliz konsolosluk şebekesinin de doğrudan hükümet tarafından ele alınması sonucunu doğurdu. George Canning'in Dışişleri Bakanlığı döneminde (1822-1827), Levant Kumpanyasının kendini tasfiye etmesi sağlanırken, bir yandan da Britanya konsolosluk örgütünü doğrudan hükümete bağlayacak bir yasa çıkarıldı. 19 Mayıs 1825 tarihi itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu ve diğer ülkelerdeki Britanya konsoloslukları artık doğrudan hükümetin emrine girdi. Artık maaşlı bir sisteme geçilmesine rağmen, konsosolardan İstanbul'da Başkonsolos John Cartwright ve İzmir'de konsolos Francis Werry'ye ticaret yapma izni verilmişti²⁰⁴.

1825 yılına gelindiğinde, 1592'de 32 olan konsolosluk sayısı, 11'e düşmüştü. İstanbul, Çanakkale, Selanik, Mora, İzmir, Halep, Akka, Beyrut, İskenderiye, Kıbrıs ve Sakız'da konsolos veya konsolos yardımcıları görev yapmaktaydı²⁰⁵. Ancak, bu konsoloslukların hepsinin aktif olmadıkları anlaşılmaktadır. Mart 1828'de Britanya Ticaret Odası (*Board of Trade*) başkanı William Huskisson tarafından verilen bir memorandumda; İngiliz Levant Company'nin 1825'te dağılmasından sonra İngiltere'nin bu bölgede hiçbir ticari örgütlenmeyi gerçekleştiremediği; sadece İzmir ve Beyrut'taki konsoloslukların elde kaldığı ifade ediliyordu. Kendilerine henüz açılan Karadeniz'de veya Akdeniz'de, Halep, Erzurum, Şam, Diyarbakır, Trabzon, Tebriz, Konya ve Adana'da Avrupalı rakiplerinin daha iyi durumda olduklarına

²⁰⁴ John Dickie, *The British Consul*, New York 2008, s. 61.

²⁰⁵ J. Dickie, *a.g.e.*, s. 61.

dikkat çekiliyordu²⁰⁶. 1830 Haziranında J.W. Farren, Lord Aberdeen'e yazdığı raporda, Şam'da bir konsoloslukun acilen kurulması gereğini, bütün Asya Türkiye'sinde İzmir ve İskenderiye dışında bir temsilcilik bulunmadığını, bildiriyordu²⁰⁷. Kısacası, on dokuzuncu yüzyılda gelişen İngiliz ticareti Levant'ta yeni konsoloslukların açılmasını talep ediyordu. 1856 yılına gelindiğinde İngiltere'nin Levant'ta konsolos sayısı bir hayli artmış; başkonsolos 27, konsolos 119 ve konsolos yardımcısı sayısı 228'e ulaşmıştır. Levant konsolosluk hizmetlerinde sayının giderek artış göstermesi meselesi ticari kaygılardan başka siyasi kaygıları da ortaya çıkarmaktaydı. Dışişleri Bakanlığı, Diyarbakır ve Trabzon'da konsolosluk hizmetlerinin varlığını, Rusların bölgedeki faaliyetlerinin yakın takibini sağlayacak kapsamlı bir gerekçeyle savunmaktaydı. Diğer taraftan Levant'taki konsolosların adli karakterine de vurgu yapılarak gelişen önemine dikkat çekilmek istenmekteydi²⁰⁸.

İktisadi ve teknolojik gelişmeler, serbest ticaret baskısı sonucu 1820'lerden itibaren artan ticari, siyasi ve adli önemiyle konsoloslukların hükümet kontrolünde ve sayıca artışına dayalı bir siyaset takip edilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarındaki konsoloslukların sayısı, 1856 yılına gelindiğinde beş katına çıkarılmıştır. Ancak, nicelik durumunda meydana gelen gelişmeler, konsolosluk hizmetlerinin niteliği bakımından memnun edici düzeye gelememişti. 1850'lerin sonlarına doğru yapılan inceleme ve değerlendirmelerde, konsolosluk hizmetlerinin hemen her bakımdan profesyonellikten yoksun, çokça eksikliği olan bir yapı olduğu belirtilmiştir.

İngiliz konsolosluk hizmetlerinin aksayan yanlarının düzeltilerek profesyonel bir yapıya kavuşmasına yönelik olarak, ilki 1843 yılında çıkarılan, 1865,1866 ve 1875 değişikliklerinden sonra 1878'de yenilenen ve on dokuzuncu yüzyıldaki sonuncusu 1890 yılında yürürlüğe giren *Foreign Jurisdiction Acts* (Dışişleri Yetki Yasalarına) ve bunlara dayanarak çıkarılan "Kraliyet Emirnamelerine" göre hukuki düzenlemelere gerçekleştirilmiştir.

²⁰⁶ C. Issawi, "British Trade and the Rise of Beirut 1830-1860", **International Journal of Middle East Studies**, C. 8, No: 1, (Ocak 1977): 91-101, s. 91-92 ve J. Dickie, **a.g.e.**, s. 62.

²⁰⁷ C. Issawi, **a.g.m.**, s. 92.

²⁰⁸ J. Dickie, **a.g.e.**, s. 63.

Konsolosluk hiyerarşisinin ilk ve son basamakları yani *Temsilci* ve *Başkonsolos (Agent & Consul)* ile *Ön Konsolos (Pro-Consul)* yüzyılın sonlarına doğru kurumlaşan iki mertebeydi. Birincisi, başta Britanya Kraliyeti'nin yargılama hakkı olmak üzere, konsolosların tüm haklarını kullanarak, bir diplomat gibi kraliçesini temsil etmesi; ikincisi, ön konsolos, bulunduğu ülkenin yetkililerince tanınmamakla birlikte konsoloslukların noterlik ve *matrimonial* (evlilik) hizmetlerini yürütmesiydi.

1870'lerden itibaren Fransızların *dil oğlanlarına* benzeyen bir sistem kurularak diplomatlık ve konsolosluk mesleğine adam yetiştirilmesine başlanmış; *konsolos yardımcısı* adı verilen bu göreve atanabilmenin koşulları daha belirgin hale getirilmiştir. Buna göre; adaylarda İngilizceyi iyi bilmek, doğru bir şekilde Fransızca konuşup yazabilmek, en azından ticari işlemleri izleyebilecek kadar yörede konuşulan dili bilmek. Britanya ticaret hukuku ve mevzuatı ile yeterli matematik bilgisine sahip olmak, yirmi beş elli yaşları arasında bulunmak ve gerekirse İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda üç ay süreyle staj yapmak gibi koşullar aranmaya başlandı.

Konsoloslar işlevlerini yerine getirirken, diğer yabancı ülkelerin temsilcileri gibi, yerli unsurlardan önemli ölçüde yararlanıyorlardı. Bu "yerli unsurlar" başlangıçta konsolosların güvenliğini sağlamak ve tercümanlık işlerini yürütmek üzere görevlendirilenlerdi. Bunlardan tercümanlık işlerini yürütenler, Dragoman olarak adlandırılırdı. *Dragoman* sözcüğü, tercüme yapan kişi anlamında Arapçada *turcuman*, Türkçede *tercüman* veya *terceman* şeklinde kullanılan, aslen Ârâmi kökenli bir sözcük olup, hemen hemen bütün Avrupa dillerine, az çok benzer şekillerde edilmiştir. Latince'ye *turcimanus*, *dragumanus*, *dracmandus*, *turchimannus* veya İtalyanca'ya *drogmano*, *draomanno*, *turchimanno* şeklinde geçmiş, Fransızca'da önce *drugement*, *drugement*, daha sonları *drogman* ve *truchement*; İspanyolca'da *turchiman* veya *trujaman*; Portekizce'de *turgeman*; Almanca'da *dragoman*; Bulgarca'da *dragomanın*; Sırpça'da *terdzuman*, *dragomani* şeklinde kullanıla gelmiştir. Yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları için Osmanlı belgelerinde tercüman sözcüğü kullanılırken, hemen hemen Batı dillerinde çeşitli biçimleriyle *dragoman* sözcüğü kullanılmıştır. Dragomanlar ilk zamanlarda,

istisnaları olmakla birlikte, Osmanlı tebaasından yabancı dil bilen gayrimüslimler arasından seçilirken, on yedinci yüzyıldan sonra, örneğin Fransa gibi kimi ülkeler kendi uyrukları arasından özel olarak eğitip yetiştirdikleri dragomanları kullanmaya başladılar. Dragomanlar, yabancı ülke sefaret veya konsoloslğunun tercüme işlerini yürütmek üzere görevlendirilmiş olmakla birlikte zamanla yabancı elçilik veya konsoloslukla Osmanlı devleti arasındaki ilişkileri yürütür hale gelerek; yabancı ülkenin diplomatik himayesinden yararlanmaya başladılar. *Extraterritorialite* (haric-ez-memleket) statüsünü elde ederek; cizye, haraç gibi vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutuldular, kısaca önemli bir kurum haline geldiler.

İngiliz konsoloslukları gerek yerli halkla, gerekse merkezî ve yerel yönetimle ilişkilerini dragomanlar eliyle yürütüyordu. Gayrimüslim Osmanlı tebaası arasından veya köklü Levanten ailelerden dragoman seçme uygulamasına 1870'lerin sonuna kadar devam edildi. Diğer yabancı ülkelerin elçilikleri için de büyük ölçüde geçerli olmak üzere, dragomanlık genellikle Katolik, önemli bir bölümü Venedik ve Ceneviz kökenli eski ailelerle, Rum ve Ermeni gayrimüslimlerin tekelindeydi. Yalnızca İngilizlere değil, diğer yabancı ülkelere de hizmet veren "dragoman hanedanları"ndan söz edilmektedir. Testai Pisani, Fonton ve Chabert aileleri bu "dragoman hanedanları"nın önde gelenleriydi. Bu hanedanlar esas itibarıyla sefaretler için çalışıyorlardı ama ailenin hizmete hazırlanan genç fertleri, konsolosluklarda yetiştiriliyor veya staj görüyorlardı.

Bu durum on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında değişecek, dragoman hanedanları ağırlığını yitirecek, fakat yabancı elçilik ve konsoloslukların, örneğin İngiltere'nin gayrimüslim Osmanlı tebaasından dragomanlar istihdam etme uygulaması yüzyılın son çeyreğine kadar ağırlıklı olarak devam edecektir.

Dragomanlarla ilgili yaşanan başlıca sorun, güvensizlik idi. İngilizler, kendi uyruğu olmayan bu kişilere tam anlamıyla güvenmiyor; öte yandan Osmanlı devleti, kendi tebaası olduğu halde gayrimüslim statüsü ve yabancı himayesi sebebiyle dragomanlara karşı aynı güvensizliği duyuyordu. Osmanlı adli ve idari mercisindeki yetkililer, arka planındaki büyük güç sebebiyle bu gayrimüslim Osmanlı uyruklarından

zaman zaman talimat ve direktif almaktan, sürekli olarak ise gözlerini üzerlerinde hissetmekten rahatsızlık duyuyorlardı. Ayrıca dragomanların bizzat kendileri, konsolosluğun işlerinin büyük bölümünü yürüttükleri halde, iyi ücret alıyor olsalar da “dragoman” veya “tercüman” statüsünden memnun olmuyorlardı. En büyük şikâyetleri, Bab-ı Âli nezdinde bir diplomat veya bir konsolos gibi kabul görmemeleriydi. Kısaca, bu işi genellikle bir aile mesleği olarak sürdüren dragomanlar, ne Osmanlı devletini ne de İngilizleri memnun edebiliyorlardı. Bunlara bir de değişik ülkelerin konsolosluk dragomanları arasındaki rekabeti ve “nüfuz ticaret”ini de eklemek gerekir.

Bununla birlikte dragomanlar, İstanbul’da elçiliklerin, taşrada da konsoloslukların “iş bitirici” unsurlarıydı. Meydana gelen önemli olaylarda gerek yetkililerin gerekse Müslüman ve Hıristiyan kamuoyunun nabzını tutmaları, ülkenin hukukunu, teamüllerini, konuşulan dillerini iyi bilmeleri, sağlam istihbarat kaynaklarına sahip olmaları onları kaçınılmaz kıldığı kadar bir takım sakıncaları da doğuruyordu. Gerek genel olarak konsoloslara yönelik, yukarıda değinilen eleştiriler, gerekse işlerin büyük ölçüde Britanya uyruğu olmayan dragomanlar eliyle yürütülmesi, konsoloslukların yerel otoritelerin gözündeki itibarını azalttığı gibi, özel çıkarların kamu çıkarının önüne geçirildiği kuşkusunu da hep canlı tutuyordu²⁰⁹.

1870’lerin başında Britanya konsolosluk sisteminin yeniden örgütlendi. Türkiye, Mısır, Trablusgarp ve Girit’teki konsolosluk birimleri Doğu Akdeniz Hizmeti (Levant Service) adı altında birleştirildi. Dragomanlara bağlı kalmamak ve Britanya uyruklularını bu görevler için yetiştirmek üzere Lord Derby’nin Dışişleri Bakanlığı sırasında (1874-78), 1877 yılında, Daimi Müsteşar Sir Philip Currie, daha liyakatli başvuruları çekme girişiminde bulunduğu Levant hizmetlerinde reform başlattı. Levant konsolosluk hizmetlerine giriş için temelde dil yeteneğinin test edildiği sınav uygulamasına geçildi. Sınava girecek öğrencilerden bir parça matematik bilgisi dışında İngilizce, Fransızca ve Latince bilmeleri bekleniyordu. İlk yıllarda sınav sonunda iki veya üç aday belirlenirken bu sayı daha sonra biraz arttı. Beş veya altı dil bilmek tercih edilmekteydi. Daha sonra adaylar, “öğrenci

²⁰⁹ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.189-197.

tercümanlar” olarak iki yıl Türk tarihi ve Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusçadan oluşan dört *Levant dilini* öğreniyorlardı²¹⁰. İstanbul Ortaköy’de bir dil okulu açıldı. *Student Interpretes*’ın (Öğrenci Tercümanlar) yetiştirileceği bu okula sınavla öğrenci kabul ediliyordu. Ortaköy’de, arkasında bir tenis kortu, yarı tefriş edilmiş büyük odaları olan büyükçe bir evde iki yıllık eğitimini tamamlayan “öğrenci tercümanlar”, daha sonra elçilik veya konsolosluklarda yardımcı tercümanlıkla işe başlıyorlardı²¹¹. Genel hizmetlere giriş yaşı 50 iken Levant hizmetlerine giriş 24 idi. Levant hizmetlerine giriş yapanlar, konsolos yardımcılığından konsolosluğa ve konsolosluktan başkonsolosluğa doğru terfi edebilirlerdi. Bütün amacı derinliğiyle *Yakın Doğuyu* anlayan memurlar yetiştirmek iken, Levant hizmetleri, birçok kayda değer dilbilimcisi ve akademisyen yetiştirdi²¹².

1894 yılında, öğrenci tercümanların İngiltere’de yetiştirilmesine karar verildi, zira Ortaköy dil okulu başarılı bulunmadı. Yine sınavla seçilen öğrenciler, yıllık 200 £ bursla, Oxford veya Cambridge üniversitelerinden birinde iki yıl eğitim göyerek Türkçe, Arapça ve İslam hukukunu öğreniyorlar, seçimler dersler olarak Farsça, Yunanca ve Slav dillerinden birisini de alabiliyorlardı. İlk yılın sonunda dil derslerinden sınava giren öğrenciler, ikinci yıl dil çalışmalarının yanı sıra Osmanlı ceza, ticaret ve medeni hukuku ile uluslar arası hukuk öğreniyorlar ve bunlardan sınava giriyorlardı. Ayrıca Osmanlı tarihi bilmeleri, bu devletin diğer devletlerle ilişkilerini düzenleyen anlaşmaları öğrenmeleri gerekiyordu. Sınavlarda alacakları sonuçlar, gelecekteki görevlerini, tayin ve terfilerini belirliyordu.

Böylelikle 1880’lerin başından itibaren klasik dragomanların yanı sıra, “mektepli” tercümanlar istihdam edilmeye başlandı; iki sistemin birleştirilmesi kimi sorunlar yarattıysa da ikinciler zaman içinde birincilerin yerini aldılar. 1880’lerde dragomanlarla ilgili başlıca yakınma konularını şöyle özetleyebiliriz: “Mektepli” dragomanlar, gerek dilbilgisi, gerek mevzuatı bilmek yönünden yeterince etkin değildirler. Öte yandan “alaylı” dragomanlar, ne kadar deneyimli, dürüst ve çalışkan

²¹⁰ P. Byrd, a.g.m., s. 130.

²¹¹ U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 197.

²¹² P. Byrd, a.g.m., s. 130.

olurlarsa olsunlar, yine de hizmet ettikleri ÷lkeye ve onun yol ve yöntemlerine yabancıdırlar. Özellikle taşralarda, dragomanların rüşvet almaları, hayali ortaklıklar, vergi toplanması ve benzeri faaliyetler yoluyla haksız kazançlar elde etmeleri sıkça gör÷len durumlardandır. Dragoman ve kavasların Hükümet Konaklarında iş takip etmeleri, yerel yöneticilerin işlerine müdahale etmeleri ve emrinde çalıştıkları yabancı devletin nüfuzunu kullanarak kişisel çıkar peşinde koşmaları sıkça görülüyordu.

Yakınma konuları ve sorunlar kuşkusuz bunlarla sınırlı değildi. Halep'te konsolosluk görevlilerine maaş ödenmediği halde bir dragomanlık kapabilmek için 400 £ “hava parası” vermeye gönüllü çok kişi vardır. Zira “işini bilen” bir dragoman, pozisyonunu kullanarak yılda 3.000 £ kazanabilmekteydi.

Konsolosluklarda koruma işleriyle görevli olanlar, değişik dönemlerde *yeniçeri*, *çavuş*, *yasakçı* ve *kavas* gibi adlar almışlardı. Başlangıçta yeniçeriler arasından seçilen ve yasakçı denilen söz konusu koruma görevlilerine, Tanzimat'tan sonra genel olarak *kavas* denildi. Sözcük anlamı, okçu, tüfekçi veya muhafız demek olan kavas, özellikle Doğu'da, Fransızların “cawas” veya “janissaires” dedikleri, sefaretleri ve konsoloslukları korumaya memur kişiler için kullanılıyordu. Yabancı devletlerle imzalanan anlaşmalar gereği sefaret ve konsolosluklarda istihdam edilen kavaslar zamanla kurumsallaştı. Âdetâ, sefir veya konsolosun maiyetindeki kavas sayısı, onun kıdem ve itibarının göstergesi, devlet tarafından ne denli korunduğunun nişanesi haline geldi. Yeniçeriler döneminde potur ve üst giyip, bellerine bağladıkları kuşaklara tabanca bu koruma görevlilerine “yasakçı” denirken, yeniçeriliğin lağvından sonra, sırmalı, işlemeli üniformaları, bellerinde kılıç ve tabancaları ve ucu gümüşlü yüz yirmi santim uzunluğundaki kalın sopalarıyla “kavas”lar görevlendirildi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, kıyafetlerinde değişiklik olmuş, sütlü kahverengi (elçilik kavaslarının üniforması kırmızı idi) Avrupa tarzı frak giyiyorlardı. Silah taşıma ayrıcalıkları 1908 Meşrutiyet'in ilânı ile sefir ve konsoloslara, gösterişli bir şekilde refakat etme geleneği ise Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile kaldırıldı.

Kavaslar genellikle Müslüman ahaliden seçiliyordu. Kavasların pek çoğu konsolosluğun günlük işlerini başarıyla yönetirler ve dragomandan sonra, konsolosluğun Osmanlı yetkilileriyle ve çevresiyle ilişkilerinde etkili olurlardı. Diğer yandan kimi konsoloslar, kavasları, yalnızca konsolosluğun işlerini yürütmekle kullanmakla kalmazlar, çevrede olup bitenleri öğrenmekten, çarşı pazara düzen vermeye kadar pek çok işte kullanırlardı. Bununla birlikte, dragomanların ve kavasların bu tür istihdam şekli, konsoloslara “azamet” gösterisi yapmak olanağı verirken, Osmanlı otoritelerini de yetkilerine tecavüz edilmiş olduğu için, rahatsız ediyordu. 1863 tarihli” *Memalik-i Şahane de Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında Nizamnâme*” bu durumları önlemek istiyor, konsolosların ve yardımcı konsolosların sahip olabilecekleri kavas ve dragoman sayısını sınırlandırıyor; bu tür görevlilerin atanmasında Babiâli'nin iznini şart koşuyordu. Osmanlı tebaasından kimsenin konsolosluklarda istihdam edildiği Osmanlı tabasından çıkmayacağını hükme bağlıyordu.

II. 2. 2. Levant Konsolosların Görev ve Yetkileri

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde konsolosluk hizmetleri veya konsoloslukların hak ve yetkileri bir yandan ikili anlaşmalar, bir yandan uluslararası hukukun kanatları altında şekillendi. Buna göre genelde bir konsolosun görevleri şu başlıklar altında toplanabilirdi: Ticaretin geliştirilmesi, gemicilik ve ulaştırma hizmeti, göçmenler ile karantina uygulamaları, yabancı ülkedeki uyruklar, *extraterritorialite* konuları, gönderilen ülkenin diplomatik ve askerî görevlilerine yardımcı görevler. Bir başka şekilde söylemek gerekirse, gönderilen ülkenin yabancı ülkelerdeki uyruklarının fiziki ve moral her türlü çıkarlarını koruma, iki ülke arasındaki ekonomik, ticari, kültürel ve bilimsel ilişkileri geliştirme ve bu görevleri yerine getirmek üzere, bulunulan ülkenin yasalarına aykırı olmayan her türlü gözlem, araştırma ile izleme, konsolosun görevleri arasındaydı.

Konsolosluğun görevleri veya verdiği başlıca hizmetler; ticari, adli ve siyasi olarak belirlenmektedir. Ticari işlevler; gemicilikle ilgili hizmetler ile ticari faaliyetlerle ilgili hizmetler olarak iki ana kümede toplanabilir. Gemicilikle ilgili hizmetlerde; liman harçlarının toplanması, liman, gümrük, zaptiye yetkilileriyle ilişkilerde sağlanan yardımlar, karantina hizmetleri, varsa bahriye hastanesiyle ilgili hizmetler, noterlik ve tercüme hizmetleri. Ticari faaliyetlerle ilgili hizmetler; noterlik, tercüme ve kayıt hizmetleri, tacirlerle Osmanlı makamları arasındaki anlaşmazlıklarda aracılık, özel alacak ve borçların tasfiyesine yardım, ticari istihbarat, tüccar ve iş adamlarına tavsiyede bulunmak, Osmanlı mahkemelerinde İngiliz tacirleri ilgilendiren davalarla ilgili görevler.

İngiliz konsolosluklarının ekonomik-ticari hayatla ilgili oldukça gelişmiş bir toplama, tanıma ve tanıma faaliyetleri vardı. Bu bilgilerin içerikli, ayrıntılı, o günlerin koşullarına göre oldukça sağlıklı oldukları söylenebilir. Bu raporlar, iki ülke arasındaki anlaşmaların hükümlerini açıklayan, sorunları ortaya koyan, teknik ayrıntılara giren raporlar olduğu kadar, Osmanlı devletinin ekonomik yapısını, gümrüklerini, vergilerini, arazi kullanımını ayrıntılı bir şekilde irdeleyen raporlardır. Söz konusu raporlarda, İngiliz ticareti ve İngiliz tacirlerinin durumu da ayrıntılı bir

şekilde ele alınmaktadır. Bu genel raporların dışında; İstanbul, Selanik, İzmir, Trabzon, Halep, Adana, Bursa, Beyrut gibi önde gelen ticaret merkezleri için ve yine parlamentoya sunulmak üzere hazırlanan raporlar mevcuttur. Bu raporlarda, Osmanlı devletinin belirli yerlerindeki ticaret hacmi, yıllar itibariyle gelişme-gerileme seyri, miktar ve değer olarak çok ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, ülkenin doğal kaynakları, nüfusu, yönetimi, ticari ve mali mevzuatı, gümrükleri, ölçü ve tartı birimleri, parası; bölge bölge, şehir şehir yine çok ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiştir. Raporların içeriklerinin zaman içinde değiştiği, 1870'lere kadar daha ziyade ekonomik, ticari verilerin sunulmasıyla yetinilirken, bu tarihten sonra ekonomik, ticari verilerin yanı sıra ülkenin sosyal durumuna da ağırlık verildiği gözlemlenmektedir. Konsolosluklar tarafından rutin olarak hazırlanan raporların yanında, örneğin pamuk, tütün, ipek üretim ve endüstrisi, çeşitli yer altı zenginlikleri ve bunlardan yararlanma biçimleri, loncalar ve işleyişleri, ulaşım, haberleşme, sağlık konuları gibi kimi konular, tek tek ele alınarak sunulmaktadır.

İngiliz konsolosluklarının adalet ile ilgili hizmetleri ikili bir yapı arz ediyordu. Birincisi, on altıncı yüzyılın sonlarından başlayarak ahitnamelerde yer alan, İngiliz sefir ve konsoloslarıyla bunların tercümanlarına bahşedilen *extraterritoriality* (haric ez memleket) statüsünün giderek tüm uyruk ve himaye altındaki Britanya tebaasına yaygınlaştırılmasından kaynaklanan büyükçe bir kitleye adalet dağıtma işleviydi. 1860'lardan itibaren Osmanlı mülkünde yaşayan tüm Britanya uyrukluları, pek de az sayılmayacak (5 £) bir ödeme veya "kayıt harcı" karşılığında konsolosluklara kendilerini kaydettiriyorlar ve o andan itibaren yaşadıkları ülkenin değil, uyruğu buldukları ülkenin yasalarına tâbi oluyorlardı. Britanya uyruğuna kabul edilme, yüzyılın başlarından itibaren gayri resmi veya illegal yollardan kazanılırken, 1840'lardan itibaren çıkarılan yasalarla *Naturalization Acts* doğuştan Britanya uyruğu olmayanların da belirli koşullarla Britanya uyruğuna kabul edilmesi ve Osmanlı tebaasından uygun görülenlere Britanya diplomatik himayesi bahşedilmesi gibi yollarla daha da yaygınlaştı.

İngiliz konsoloslarını asıl meşgul eden ve Osmanlı otoritelerinin başını en fazla ağrıtan ikinci yapıydı. İngiliz konsolosları, başlangıçta yalnızca Hıristiyan, daha

sonra ise Müslümanlar da dâhil “adalet mağduru” tüm Osmanlı tebaası adına Osmanlı adalet yapısına müdahale ediyorlardı. Bu müdahalenin başlıca iki konu etrafında şekillendiği söylenebilir. Bunlardan birincisi Müslüman Hıristiyan eşitliği, yani yasalar karşısında ve mahkemeler önünde din ve inanç farkı sebebiyle Osmanlı tebaası arasında ayrım gözetilmemesi ilkesiydi. İkinci konu ise, Osmanlı adalet cihazının iyi işlememesi sonucu ortaya çıkan sorunların, özellikle İngilizlerin ekonomik, ticari çıkarlarını güvenceye alacak bir yaklaşımla, etkin ve hızlı bir biçimde çözülmesi için yapılan müdahalelerdi.

Uyruklarla ilgili hizmetler; pasaport, vize vb. hizmetler, noterlik ve tercüme hizmetleri, evlenme, boşanma, ölüm ve doğum kayıtları, Osmanlı mahkemelerindeki davalarla ilgili görevler, İngiliz mezarlıklarıyla ilgili görevler, kişilerle Osmanlı makamları arasındaki anlaşmazlıklarda aracılık. Diğer faaliyetler olarak adlandırılacak bölümde ise, konsoloslukların siyasi işlevleri yer alıyor. Bunlar; istihbarat ve bilgi toplama faaliyetleri, Osmanlı toplumu arasındaki hareketleri ve ilişkileri izleme faaliyetleri, İstanbul’daki büyükelçilik ve başkonsoloslugu her konuda bilgilendirme, Osmanlı makamları nezdinde uygun gördükleri müdahaleleri yapmaya yönelik faaliyetlerdir. Adli hizmetler, kısmen uyruklarla, kısmen de ticari faaliyetlerle ilgiliydi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından başlayarak konsoloslukların ticari faaliyetleri, yalnızca ticaretin kendisiyle ilgili değil, daha ziyade ticaretin içinde yer aldığı ilişkilerle ilgiliydi. Yani İngiliz konsoloslukları öncelikle ve özellikle; İngiliz ticaretine aracı olan toplumsal kesimin (büyük ölçüde gayrimüslim tebaa) durumu, ticari hayat için gerekli “güvenli” bir ortamın temini, ticaret için gerekli ulaşım ve haberleşme ortamının iyileştirilmesi, ticari anlaşmazlıkların hızlı ve sağlıklı bir şekilde çözülmesi gibi konularla uğraşıyorlardı. Bu ise konsoloslukların işlevleri arasında adli ve siyasi işlevlerin öne çıkmasını gerektiriyordu.

Siyasi faaliyetler dâhilinde, İngiliz konsoloslarının Osmanlı yönetimiyle ilişkileri, ülkedeki karışıklık ve çatışmalara müdahaleleri, genel gözetim ve denetim faaliyetleri, her türlü bilgi, veri toplama ve bunları değerlendirmeye yönelik eylem ve işlemleri yer almaktaydı. Özellikle askerî konsoloslukların 1879 yılında

kurulmasından sonra siyasi görevlere bir de askerî görevler ekleniyordu. Siyasi ve askerî görevler başlıca şu başlıklar altında toplanıyordu: Osmanlı ülkesindeki milli ve etnik hareketleri izlemek ve bunlara karşı İngiltere hükümetinin zaman zaman vereceği talimatlar doğrultusunda politikalar geliştirmek. İngiliz çıkarlarına zararlı hale gelebilecek yabancıların girişim ve entrikalarına karşı mukabil önlemler almak ve çeşitli toplumsal sınıfların nüfus durumunu incelemek. Vilayetlerin nasıl yönetildiğini izlemek, yargı ve yürütmede meydana gelen yolsuzluklar konusunda ilgili makamlara itiraz ve protestolar yöneltmek. Halkın durumunun iyileştirilmesi için alınan önlemleri izlemek ve ülkenin yönetimine doğrudan müdahale etmeden gerekli yardım ve tavsiyeleri yapmak; Osmanlı ordusunun örgütlenişini, yönetimini ve birlik hareketlerini izlemek ve bu ülkede bir savaş olması durumunda İngiliz hükümetinin işine yarayabilecek her türlü topografik ve istatistik bilgi toplamak.

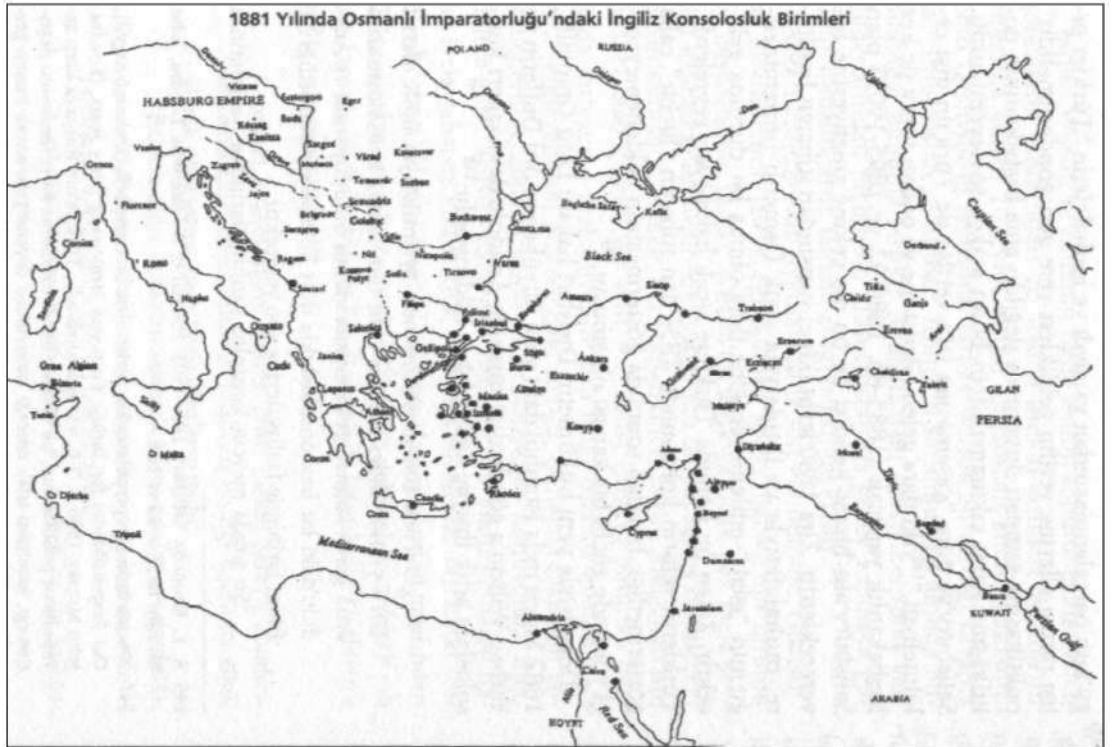
Konsoloslukların siyasi veya her türden faaliyet gösterebilmesi için, doğal olarak öncelikle içinde buldukları ortamı tanımaları gerekirdi. Bu tanıma işi önceleri konsolosların ve onların gözleri ve kulakları durumunda olan dragomanların topladıkları bilgilerle az çok rastgele yapılan bir işti. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Londra'dan ve İstanbul'daki büyükelçilikten gelen talimatlar doğrultusunda ve belirli anketler, şablonlar çerçevesinde daha ciddi bir şekilde yapılamaya başlandı. Ayrıca, Levant Kumpanyası günlerinde ve yüzyılın ilk yarısında konsolosların ilgisi daha çok ekonomik, ticari konulara yönelikken, ikinci yarısında toplumsal hayatın sosyal, kültürel, siyasal her yönüyle ilgili olmaya başladı. 1879'da askerî konsoloslukların kurulmasından sonra ise tam anlamıyla kapsamlı "istihbarat" raporları halini aldı.

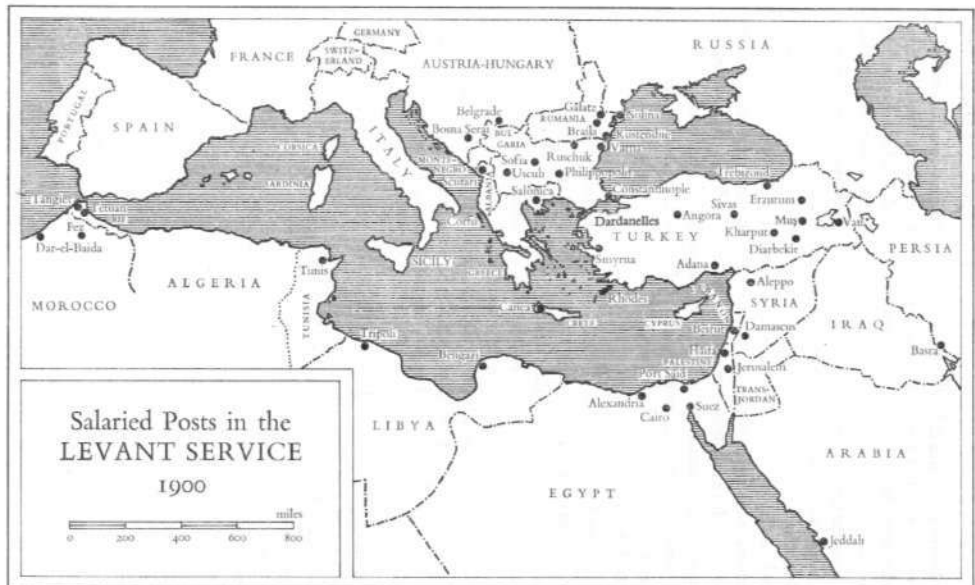
Bu gözlemler, bir yandan *Parliamentary Papers* şeklinde parlamentonun yararlanması için belirli bir sistematikte derlenirken, bir yandan da *Foreign Office* (Dışişleri Bakanlığı). *Confidential Prints* şeklinde İngiliz Hariciyesi'nin istifadesine sunuluyordu. Bu arada, konsolos veya konsolos yardımcılarında kalemi kuvvetli olanlar, makale veya kitap şeklinde gözlemlerini yayınlayarak kamuoyunun önüne koyuyorlardı. Çeşitli dönemlerde James Brant, Niven Moore, C.A. Murray, Robert Hamilton Lang, J.G. Taylor, James Henry Skene, Alfred Biliotti, Freeman gibi

başkonsolos, konsolos veya konsolos yardımcılarını İngiltere ve İskoçya'nın önde gelen dergilerinde makale ve kitaplar yayınlayarak gözlemlerini İngiliz ve dünya kamuoyu ile paylaşıyorlardı. Dolayısıyla İngiliz hükümeti yetkilileri bu önerilere dayanarak politika üretiyor, İngiliz kamuoyuna yön veren yazarlar bu bilgileri kullanıyordu.

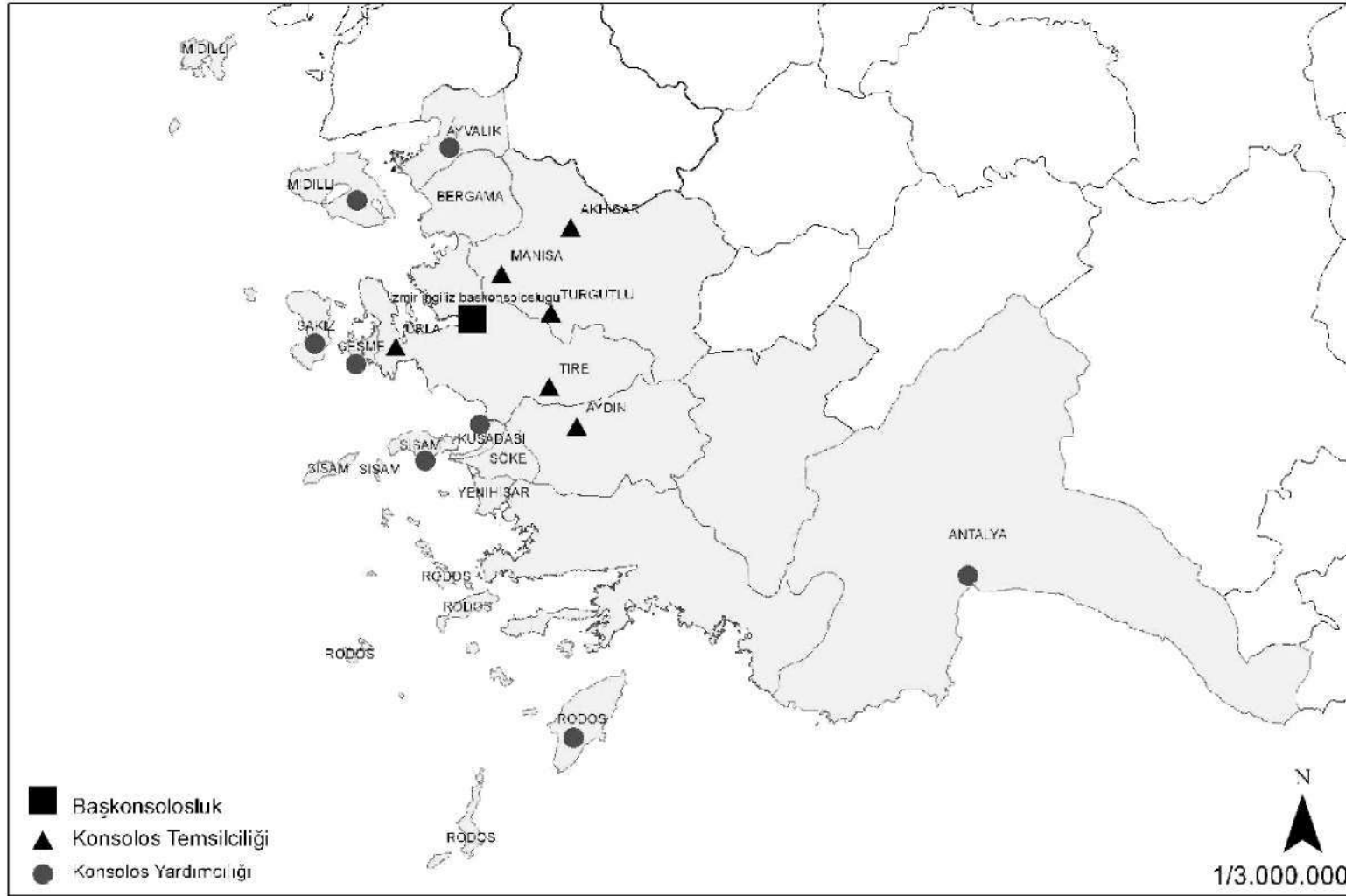
Bilgi toplama faaliyetlerinin, yönetimden kamu güvenliğine, adliyeden vergi sistemine, maliyeden bayındırlık işlerine, göçmen ve mültecilerin durumundan kamu sağlığına kadar çok geniş bir yelpaze çerçevesinde yerine getirilmesinin yanı sıra, vali ve komutanlardan başlayarak vilayetlerin önde gelen yöneticileri hakkında bir hayli ayrıntılı ve ilginç *prosopografik* değerlendirmeleri içerdiğini belirtmek gerekir²¹³.

²¹³ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 203-206.

İZMİR İNGİLİZ BAŞKONSOLOSLUĞU BÖLGESİ

II. 2. 3. İzmir İngiliz Konsolosluk Hizmetleri

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında; altı başkonsolos, on beş konsolos, on altı konsolos yardımcısı ve yirminin üzerinde fahri konsolos veya konsolosluk ajanıyla İngiltere'nin dünyadaki en geniş konsolosluk şebekelerinden birisi yine Osmanlı Devleti'nde idi. 1880'li yıllarda, İngiliz konsoloslukları, örneği "Karadeniz", "Anadolu" ve "Suriye" gibi jenerik başlıklar altında kümelendirilmektedir²¹⁴. Bunlardan "Anadolu" konsoloslukları denince, öncelikle İzmir Başkonsolosluğu ile ona bağlı olarak çalışan Yardımcı Konsolosluklar ve Konsolos Temsilcileri yer almaktadır. İzmir Başkonsolosluğuna bağlı Yardımcı Konsolosluklar; Akdeniz sahillerindeki Çeşme, Kuşadası, Ayvalık, Bergama²¹⁵, Antalya ile Midilli, Sakız, Rodos ve Sisam (Samos) adalarında bulunmaktaydı. Konsolosluk Temsilcileri ise Aydın ve Denizli Sancaklarını kapsayan Aydın, kendisine bağlı 77 köyüyle Tire, Urla, Manisa Sancağını kapsayan Manisa, 43 köyüyle Kasaba (Turgutlu), 38 köyüyle Akhisar (Axar) Acenteleridir²¹⁶.

İzmir Başkonsolosluğuna bağlı olan Yardımcı Konsolosluk ve Temsilcileri Osmanlı idari teşkilatlanmasına göre, Aydın Vilayetinin tamamını, Karesi Vilayetine bağlı Ayvalık Kazasını, Konya Vilayetine bağlı Teke Sancağının tümünü ve Sisam Adası dışında Cezayiribahrisefid Vilayetine bağlı tüm sancakları ve onlara bağlı adalar olmak üzere dört vilayeti kapsıyordu²¹⁷. Sisam Adası, 1832'den beri otonom bir beylikti ve padişahın tayin ettiği Hristiyan tebaadan olması gereken Sisam Beyi idare etmekteydi²¹⁸. İzmir'de İngiltere'nin dışında İran başkonsolosluk, Avusturya, Fransa, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Danimarka, Almanya, Yunanistan, Hollanda, Portekiz, Rusya, İspanya ve İsveç/Norveç konsolosluk düzeyinde temsil ediliyordu²¹⁹.

²¹⁴ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 151.

²¹⁵ Bergama'da İngiliz Yardımcı Konsolosluk Hizmetleri, 1885 yılından sonra başlamıştır. Bkz. **FO/195.1518.2**. "Dennis'ten Dışişleri Bakanlığına". İzmir 7 Ocak 1885

²¹⁶ **FO/1488.42.Çift nüsha**; "Dennis'ten Dufferin'e". İzmir, 13 Ağustos 1884; konsolosluk bölgesini gösteren harita için bkz. Harita 4.

²¹⁷ **FO/1488.42.Çift nüsha**; "Dennis'ten Dufferin'e", İzmir, 13 Ağustos 1884

²¹⁸ Abdülhamit Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri**, İstanbul 2005, s. 14.

²¹⁹ **F.O. Confidential Prints, No: 4617**, s. 3-4 ve 21 alıntı U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.152.

İzmir'deki İngiliz konsolosluğu, Levant Kumpanyasının etkin olduğu dönemden kalma; gerek istihdam edilen personel sayısı ve işlem hacmi, gerekse Britanya uyruk ve himayesi altında bulunan kişilerin çokluğu açısından, İstanbul'dan sonra Osmanlı topraklarındaki en önemli, eski ve büyük konsolosluklardandı. İzmir, on yedinci yüzyılın başından beri düzenli olarak konsolos atanan ve İngiliz tüccarının sürekli olarak yerleşip yaşadığı bir şehirdi. 1857-64 yılları arasında İstanbul ve İskenderiye'nin yanı sıra Yüksek Konsolosluk Mahkemelerinin üçüncüsü İzmir'deydi. Ancak 1864 yılında İyon Adalarının Yunanistan'a devredilmesi üzerine bu mahkeme, başında meslekten bir hukukçu bulunan, normal konsolosluk mahkemesine dönüştürülmüştür²²⁰.

1870 yılında İzmir İngiliz başkonsolosluğu ticari ve adli bölümlerden oluşmaktaydı. İzmir konsolosluğunun ticari bölümünde bir konsolos yardımcısı, iki kâtip, bir ulak, üç dragoman ve iki kavas görev yapmıştır. Adli bölümde ise bir hukuk sekreteri, bir ulak, bir polis ve bir kavas olmak üzere dört kişi çalışmıştır. 1865 yılı verilerine göre, konsolosluğun yıllık bütçesi 1.670£, 5 şilin, 7 peni idi. Bu gelirlerin 811£'i hastaneden, 636£'i mahkeme harçlarından, 146£'i konsolosluk harçlarından oluşuyordu ve ücretlerin ödenmesiyle, büro ve hastane için harcanmıştır. Konsolosluk ve hastaneye ait binalar, 1778 depreminden sonra Levant Kumpanyası tarafından inşa edilmişti ve İngiliz hükümetinin mülküydü.

İzmir'deki İngiliz Bahriye Hastanesi, İngiliz ticaret filosuna mensup denizcilere hizmet vermek üzere 1816 yılında Levant Kumpanyası tarafından kurulmuştur. Hastanenin giderleri İzmir limanını ziyaret eden tüm İngiliz gemilerinden ton başına alınan özel bir resimle karşılanmıştır. İlk yıllarda ton başına 10 para olan bu resim 1823 yılında ton başına 20 paraya çıkarılmıştır. Konsolosluk binalarının ve özellikle hastanenin Levant Kumpanyası devreden çıktıktan sonra son derece bakımsız ve yıpranmış bir hale gelmiştir. 1835 yılında görev yapan konsolos, hastanenin kapatılmasını önermişse de sonraki konsolos R.W. Brant meseleyi ele almış, gemilerden alınan "*hastane resmi*"ni 3 peniye çıkarılmasını sağladığı gibi, hükümetinden de yardım kopararak İngiliz Bahriye Hastanesi'nin 1856 yılında yeni

²²⁰ U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 111-112.

baştan inşa edilmesini sağlamıştır. İngiliz Bahriye Hastanesi 30 hasta kapasiteli üç koğuştan oluşan bakımlı iyi yönetilen bir hastaneydi ve İngiliz donanmasının denizcilerine de hizmet vermeye başlamıştı. Dr. Mc Craith'in yönetimindeki hastanede bir hastabakıcı ve bir kapıcıdan başka yevmiye ile çalışan iki hizmetli görev yapmaktaydı. Hastanenin günlük ortalama hasta sayısı on kadardı, koğuşlardan birisi salgın hastalıklar için hazır tutulmuş, diğer koğuşlarda yer bulunması halinde yabancılara da hizmet verilmiştir²²¹.

İzmir konsolosluğunda bir konsolos, bir konsolos yardımcısı, iki dragoman, üç kâtip ve üç Müslüman kavas ve bir de ulak görev yapıyordu. Konsolosluğun yetki çevresinde 1870'lerin başlarında 1.063 Britanya uyruğu²²² ikamet etmekteydi. 1891 yılına gelindiğinde; İngiltere doğumlu 1093, vatandaşlığa kabul edilen 33, koruma altında 103 kişi ikamet ediyordu²²³.

1878 Kıbrıs Konvansiyonuna dayanarak Anadolu'da askeri konsolosluk uygulamasına geçilmişti ve 28 Mart 1879 tarihinde Yarbay Charles W. Wilson'un Anadolu Askeri Başkonsolosu olarak atanmıştır. Askeri konsolosluk uygulaması sırasında, sivil konsoloslarla askeri konsoloslar arasında bazı yetki sorunları baş göstermiştir. İzmir Konsolosluğunun idari bölgesinde bulunan, hatta Osmanlı idari teşkilatlanmasında Aydın Vilayeti olarak 1850'lerin ortalarına kadar vilayet merkezi olan Aydın, askeri konsolosluk bölgesine dâhil edilmişti. Bu uygulamaya, İzmir Başkonsolosu Reade tarafından karşı çıkılmıştır. Reade, bölgenin Sivas'ta ikamet eden Askeri Başkonsolos Wilson'un idaresine bırakılmasını, ulaşım ve haberleşme bakımından uygulanabilir görmemektedir. Aydın-Sivas arasında at sırtında yapılacak yolculuğun 15 gün, oysa demiryolu sayesinde İzmir-Aydın arasında yapılacak yolculuğun birkaç saat sürdüğüne dikkat çekmiştir²²⁴. Londra'dan gelen karara göre, Aydın, Anadolu Askeri Başkonsolosluğuna bağlı kalacak, ancak, İzmir'deki sivil

²²¹ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.112-113.

²²² U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, 114.

²²³ **FO/195.1732.11**. "Holmwood'dan", İzmir 24 Nisan 1891

²²⁴ **FO/195. 1241.39** içinde **kopya No. 42**. "Reade'den Salisbury'e", İzmir 7 Temmuz 1879

konsolosun işlerine karışmayacaktı²²⁵. Söz konusu uygulama askeri konsoloslukların 1882 yılında kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

İncelediğimiz dönemde, İzmir İngiliz Başkonsolosu olarak sırasıyla; Konsolos Reade (20 Haziran 1877 - Ekim 1879), Konsolos Dennis (Ekim 1879-Mayıs 1888), Konsolos Barnham (Mayıs 1888-Ekim 1888), Konsolos Holmwood (13 Ekim 1888 - Haziran 1896), Konsolos Cumberbatch (Haziran 1896-) görev yapmıştır. 36 yıllık süre zarfında 5 İngiliz konsolosu görev yaparken, aynı sürede 26 Osmanlı valisi görev yapmıştır.

²²⁵ FO/195. 1232.39. "Salisbury'den Layard'a", Londra 17 ve 18 Haziran 1879

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İZMİR İNGİLİZ KONSOLOSLUĞUNUN SİYASİ FAALİYETLERİ

III. 1. İngiliz Levant Konsolosluk Hizmetlerinin Siyasi Faaliyet Alanı

İngiliz Levant konsolosluk hizmetleri, 1838'den önce 1825 yılından itibaren on dokuzuncu yüzyıl süresince İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'yla geliştirdiği siyasetiyle son derece paralel bir durum arz etmiştir. 1870'lere kadar Osmanlı topraklarını koruma siyasetine dayanan uygulama, konsolosluk hizmetlerinin siyasi ve ticari yönlerin hemen hemen eşit düzeyde geliştirilmişken, 1880 sonrasında İmparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması yerine kontrollü paylaşımaya dönüştüğü²²⁶ yıllarda, konsolosların görevlerinde siyasi yönün ağır basmaya başladığı gözlemlenecektir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde meydana gelen İngiliz siyasetinin, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya yönelik, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone'un *Russophobic* ve *pro-Turk* olarak adlandırılan siyaseti, 1870'li yıllara dek sürmüştü. Bu siyaset üç temel amaca hizmet etmekteydi; İngiltere'nin Akdeniz'deki menfaatlerine ve Hindistan'a uzanan hayat yolunda son derece öneme haiz olan Osmanlı kontrolündeki Mısır, Süveyş, Suriye, Arabistan, Boğazlar ve Doğu Avrupa'daki Eflak-Boğdan Beyliklerinin başka bir büyük güç, özellikle Rusya ve Fransa tarafından ele geçirilmemesiydi. İkinci amaç, İngiltere'nin iktisadi çıkarlarıydı. Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan "serbest ticaret" baskısı, İngiltere'ye Osmanlı topraklarında yeni ticaret alanlarının açılmasını ve elde tutulmasını talep ediyordu. Son olarak da her iki amacın uygulanabilir olmasını sağlayacak Osmanlı devlet ve toplum yapısının dönüşümüyle sonuçlanması beklenen reformların yapılmasıydı.

1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra hem İngiltere, hem de Osmanlı İmparatorluğunda her türlü denetimden muaf tutulan yabancı girişimciler 1840'lı yıllarda Doğu Akdeniz'deki Osmanlı limanlarına akın etmişlerdi. İlk başta yerel

²²⁶ A. Şevket Ovkalı, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu Siyaseti", Prof.Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan içinde; Editör Ersin Embel, Ankara 2008, s. 249-284, s. 271.

ticaret yapılarını atlayıp taşra vilayetlerinde kendi ağlarını kurmaya bakıyordu. Ama en azından son iki yüzyıldır Osmanlı devletindeki sürekli zayıflama taşra vilayetlerini neredeyse özerk hale getirmişti, buralarda yalnızca siyasi iktidar değil, ticaretin temel öğeleri de (fiyatlar, faiz oranları, döviz kurları ve muhasebe sistemleri gibi) bölünüp dağılma eğilimindeydi. Merkezî hükümetin zayıflığından faydalanan yerel yetkililerin dayattığı yerel rüsum ve iç gümrük tarifeleri de başka bir sorun oluşturuyordu²²⁷. Bu koşullarla yüz yüze gelen Britanyalılar Osmanlı İmparatorluğuna karşı iki ayrı yol izlemeye başlamıştı. Bunlardan biri Stratford Canning ile özdeşleşen, Osmanlı devletini yeniden merkezileştirip güçlendirmeye çalışan Osmanlı bürokrasisini fiilen destekleme siyasetiydi²²⁸. Canning'in ödevi; Sultan'ın otoritesini ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü desteklemek için hesaplı ve makul devrimler sayesinde Osmanlı hükümetinin istikrar kazanmasını sağlamaktı. Büyükelçi, Osmanlı içişlerine karışmak, elçilik ödevinin sınırlarına girmeyeceğine göre, zorunlu devrimlerin yapılabilmesi için alınması gereken tedbirler salık vermek ve bu gibi tedbirleri desteklemekle yetinecekti. Acil meselelerin başında ordu devrimi geliyordu. Türk kuvvetleri azaltılmalı, daha sıkı disipline tabi tutulmalıydı. İmparatorluk içinde dirlik düzenliğin kurulabilmesi için teknil idare mekanizmasının ve polis kuvvetlerinin ıslahı gerekiyordu. Devlet memurları daha itinayla seçilmeli, Hıristiyanlara daha iyi muamele edilmeliydi. Yurt içi ticaret ve ülkenin kaynakları, yani madenlerle ormanlar, yeni bir yol ve buharlı taşıtlarla donan bir ulaştırma sistemi sayesinde geliştirilmeliydi. Eyaletlerde görülen hoşnutsuzluk, daha iyi bir vergi sistemi sayesinde giderilebilirdi. Canning'e yollanan talimatta yer alan başlıca devrim tedbirleri bunlardı. Ayrıca Canning, Babiâli'yle Mısır valisi arasındaki ilişkileri düzenlemek, Yunanistan ile arasında ticari ve mali güçlükleri gidermek, Lübnan'daki Hıristiyanlarla Dürzîlere daha iyi muamele edilmesini sağlamak ve İran ile düşmanlığı yatıştırmak, kısacası; Osmanlı İmparatorluğu içinde sükûn ve iyi bir idare, dışarıda da barışın kurulabilmesi için gerekli gayretleri göstermekle görevli

²²⁷ R. Kasaba, a.g.e., s. 40.

²²⁸ Osmanlı'da reform programının İngiliz desteği için bkz. Harold Temperley, **The Foreign Policy of Canning, 1822-1827. England, The Neo-Holy Alliance and the New World**. Londra 1925.

tutuluyordu²²⁹. Daha etkili bir hükümet taşradaki çalkantılara son verebilir, düzeni yeniden kurarak serbest ticaretin uygulanmasını kolaylaştırabilirdi. Ayrıca bu, Akdeniz’de Rus yayılcılığına karşı daha iyi denetim sağlama gibi fazladan bir avantaj da getiriyordu. Diğer yeni yaklaşım ise özel girişimcilerin yaklaşımıydı ve daha pragmatistti. Kıyı bölgelerinde yerleşmiş olan hırslı girişimciler, yerel tüccarlarla rekabet umudunu yitirip onlarla birlikte çalışmaya başlamışlardı²³⁰.

İngiliz girişimcilerinin yerel tüccarlarla rekabet umudunu yitirip onlarla birlikte çalışmaya başlaması meselesi; ticari boyutu olmakla birlikte siyasi yönü de ağır basan, Osmanlı devletinin on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendisini içinde bulmaya başladığı yeni iktisadi ve siyasi koşulların bir sonucuydu. Ayrıca, bu tek başına ne İngiliz siyasetiydi ne de sadece İzmir ve Batı Anadolu’da yaşanan bir durumdu. Diğer Avrupa güçlerinin dâhil olduğu ve Osmanlı İmparatorluğunun hemen tüm ticaret merkezlerinde ve bölgelerinde var olan bir değişimdi. On sekizinci yüzyılda yenilgilerle sonuçlanan savaşlar sonrası veya iç meselelerinde karşılaştığı zorluklarda Avrupa devletlerinden aldığı destek sonucu yapılan antlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğunda bölgeler ve uluslararası ticaretin serbestleşmesini zorunlu kılıyordu. Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu ticaret imtiyazlarını sürekli olarak genişletiyorlardı. Ticari imtiyazlar beraberinde nüfuz alanlarını belirliyor, nüfuz alanlarında ise Osmanlı Hıristiyan tebaası etkili olmaya başlıyordu.

Meselâ, Rusların kazandığı savaş sonucunda 1774’te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Karadeniz ticaret ve deniz taşımacılığında Osmanlı tekeline son verdi. Antlaşma Rus gemilerine Karadeniz’de “özgürce ve rahatsız edilmeksizin “dolaşma hakkı tanıyor, “Rusya İmparatorluğu uyruklarının, deniz ve karadaki tüm Osmanlı ülkelerinde, hatta Tuna üzerinde ticaret yapmalarına” izin veriyordu. Anlaşma en az bunun kadar önemli ve uzun dönemli siyasal yansımaları olacak şekilde “Rusya İmparatorluğu Büyükelçisinin İstanbul’da inşa edilen kilisenin

²²⁹ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, ikinci basım, Ankara 1988, s. 84; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge 1942, s. 237-246.

²³⁰ R. Kasaba, *a.g.e.*, s. 41-42.

olduğu kadar kiliseye hizmet edenlerin de çıkarlarını her türlü olayda savunmasına ve temsil etmesine” izin veriyordu. Bunu izleyen yüzyılda bu izin, Çarlık hükümeti ile Osmanlı topraklarındaki temsilcilerinin özellikle ticari konularda Babiâli'nin işlerine, hatta eyaletlerin işlerine müdahale etmekte kullanıldıkları bir bahaneye dönüşecekti.

Rusya'ya verilen ticari ayrıcalıklar kısa süre sonra diğer Avrupa devletlerine de yaygınlaştırıldı. İlk olarak 1784'te Avusturya, ardından 1799'da İngiltere ve 1802'de Fransa, Karadeniz sularını kullanma hakkını elde ettiler. Karadeniz ticareti üzerindeki tekeli yitirmesinin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi büyük oldu. Yeni ticaret ve deniz taşımacılığı düzeni geliştikçe, Osmanlı tüccarlarının geliri büyük ölçüde azaldı. Tüccar sınıfının bileşimindeki tedrici değişim de, en az bu kadar önemliydi. Bundan sonraki birkaç on yıl içinde, Müslümanlar ticaretteki egemen konumlarını Rus kıyı kentlerinde yerleşmiş Osmanlı Rum tüccarlarına terk etmek zorunda kaldılar. Bu tüccarlardan bazıları Rus vatandaşlığına girdi. Bu durum Osmanlı hükümetinin derhal durumu dikkate almasına yol açtı ve 1790'larda Karadeniz'in güney kıyısında yer alan vilayetlerin vali ve kadılarına göçün yasaklanmasına ilişkin fermanlar gönderildi. Örneğin, 1799'da Trabzon kadısı Babiâli'ye Osmanlı uyruklarının Kırım'a göçlerini yasaklayan fermanı aldığını ve halka duyurduğunu bildiriyordu²³¹. Rus Çarı ile Eflâk ve Boğdan'ın Fenerli Beylerinin himayeci tutumları sayesinde Rumlar büyük avantaj kazanmışlardı. Eflâk Boğdan'da özgül olarak ticari gruplarla ilgili yasal düzenlemeler, özellikle Rum tüccarların çıkarınaydı. Ayrıca, Rusya'nın bölgeyi etkisi altına alışından sonra, Müslüman tüccarlar ya göç etmek ya da sürgün edilmek yoluyla kuzey Karadeniz limanlarından ayrılacaktı. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması, Osmanlı-İran ticaret yolları üzerinde de etkili oldu. Eskiden kervanlarla gidecekleri yere kadar eşlik eden İranlı tüccarlar, büyük İstanbul tüccarlarının aracılığı olarak bundan sonra Tebriz ya da Trabzon'daki Ermenilerin yardımına başvurmaya başladılar. Bundan başka, oldukça düşük nakliye giderleri -deniz taşımacılığı ücretleri kervanlarınkinden

²³¹ Bkz. B.A., *Cevdet Dahiliye*, No. 10804 alıntı A. Üner Turgay, “Trabzon”, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)* içinde; Yay. Haz. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul 1994, s. 45-73, s. 47.

bir hayli düşüktü- İngilizlerce İstanbul'dan Trabzon'a ve Trabzon'dan Tebriz'e yapılan ticaretin, Rusya'nın Kafkaslar üzerinden yaptığı ticaret karşısında rekabet gücünü büyük ölçüde arttırdı; bu da İran ithalatının kısa zamanda yön değiştirmesine yol açtı. Bu gelişmeler karşısında Rusya, Ermeni nüfusuyla, özellikle de Trabzon ve Tebriz'deki Ermeni tüccarların statüsüyle etkin biçimde ilgilenmeye başladı²³².

Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye-Lübnan limanları da yeni endüstri çağı ticaretinin yoğunlaştığı ve geliştiği merkezler durumuna geldiler. Özellikle Beyrut, hızla bir çekim merkezine dönüştü. Kozmopolit nüfusun içinde sayıları bir hayli çok ve kalabalıkça olan gayrimüslim cemaatleri kontrol altında tutmak için Osmanlı yönetimi ruhani reislerle tam yetki vermişti. Bu bölgede ilk İslâm egemenliğinden beri bin yılı aşkın bir süre, Hıristiyan ve Musevî nüfus bu tür bir sisteme de alışkındı. Ancak Fransa'nın on yedinci yüzyıl sonundan beri Fransiskanlar ve Cizvitler aracılığı ile Katolikliğin, İngiltere'nin on dokuzuncu yüzyılda Protestanlığın yayılması için gösterdiği faaliyet bu dengeyi bozdu. Rusya'nın kendine bağlı bir Ortodoks cemaat yaratma girişimleriyle, Suriye-Filistin dini çekişmeler yönünden en problemli bölge oldu²³³. Beyrut'ta kent nüfusunun en büyük unsuru olarak başta Sünni Müslümanlar, ikinci sırada Rum Ortodokslar, üçüncü sırada Marunîler geliyordu²³⁴. Nüfus yoğunluğunda üçüncü sırada olmalarına rağmen, on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde Beyrut'ta nüfuz sahibi, ekonomiyi yöneten unsur, Marunîlerdi. Beyrut, bir Osmanlı şehriydi ancak, Marunîlerle Fransa arasındaki geleneksel Katolik bağlarıyla sarmalanmıştı. Sadık Katolik rolü, Fransa'nın Suriye politikasının devamlı ilkesi haline geldi. Fransızlar, İngilizlerin Hindistan yoluna potansiyel bir tehdit oluşturmak açısından Doğu Akdeniz'in önemini anlamışlardı²³⁵. Halep şehrinde, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl başlarında şehrin iktisadi gücünü elinde tutan Müslümanlar etkilerini kaybettiler²³⁶. Ticaretteki değişim Hıristiyanların,

²³² A. Üner Turgay, *a.g.m.*, s. 47-48.

²³³ İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar", **Osmanlıda Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu Seçme Eserler II**, İstanbul 2008, s. 173-197, s.189.

²³⁴ Y. Eyüp Özveren, "Beyrut", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)** içinde; Yay. Haz. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul 1994, s. 75-102, s. 102.

²³⁵ Y. Eyüp Özveren, *a.g.m.*, s.92.

²³⁶ Bruce Masters, "The 1850 Events in Aleppo: An Aftershock of Syria's Incorporation into the

özellikle de Katolik olanların yükselişini dolayısıyla da Fransa'nın bölgedeki siyasi nüfuzunu sağlamıştı.

İzmir'de de benzer gelişmeler yaşandı. Fransızlar (1789'a değin) ve İngilizler (özellikle 1820'lerden sonra) İzmir'in Avrupa'yla ticaretinde önemli roller üstlendiler. Hem bu iki güç, hem de onların görevlendirdiği tüccarlar, Batı Anadolu'da o zamana değin kurulmuş olan araçlar ağıyla birlikte çalıştılar. Ancak, vurgunun kıtalararası ticaret mallarından yerel ürünlere kayması, farklı cemaatlerin bu ağ içindeki görelî konumlarında yepyeni bir düzen oluşmasını getirdi. Yerel malların hem üretimi hem de alım satımında öne çıkan Rumlar, bu dönemde nüfuz ve güç açısından özel bir konuma geldiler. Buna karşılık, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda merkezi hükümetin içine düştüğü güçlükler arttıkça, yazgılarını Babiâli'yle birleştirmiş olan Yahudiler gittikçe geri plana düştüler. Ermeniler yerlerini korudular, hatta Yahudilerin aleyhine olarak yeni mali olanaklar kazandılar²³⁷. Bu bağlamda, İzmir ve Batı Anadolu'da yabancı tüccar arasında en büyük güce sahip olan İngilizler, Rumlar ve daha az oranda Ermeniler üzerinde koruma üstlendiler, bölgedeki nüfuz siyasetlerini bu iki Hıristiyan tebaa üzerinde kurdular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ticaretindeki Hıristiyan ve yabancı egemenliğinin oluşturduğu nüfuz alanlarında Hıristiyan tebaanın korunması, Osmanlı topraklarındaki uluslararası rekabetin değişmez bir kuralı haline geldi. Öncelikle İmparatorluğun Suriye, Lübnan ve Filistin bölgesi, 1850'lerde Fransa ile Rusya arasında rekabeti ciddi anlamda su üstüne çıkardı. 1854 yılında gerçekleşen Kırım Savaşı'nın gerçek sebebi olmamasına karşın, savaşın mazeretini oluşturan Kutsal Yerler meselesi; en son 1740 yılında Osmanlı-Fransız hükümetleri tarafından imzalanan kapitülasyonlarla, Latinlere (Katoliklere) önemli ayrıcalıkların tanınmasıyla elde edilen üstünlüğün 1830'lardan sonra Ortodokslar tarafından sona erdirme talebine dayanmaktaydı. 1840'lı yıllarda Fransız ve Rus hükümetlerinin

Capitalist World System", *International Journal of Middle East Studies*, C. 22, No: 1 (Şubat 1990): 3-20, s. 16.

²³⁷ R. Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)* içinde; Yay. Haz. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul 1994, s. 1-22, s. 10.

himayelerindeki insanları destekleme eğilimleri artmaya başlamıştı. Nihayetinde Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun Rusya ile imparatorluktaki Ortodoks Hıristiyanların konumunu garantiye alan bir anlaşma imzalamasını talep etmişti. Bu talebin sonuçları olağanüstü kapsamlıydı. Fransa hiçbir zaman Katolik rahip ve papazları koruma hakkı dışında bir hak talep etmemişti; Rusya ise Osmanlı yönetimi altında bulunan sıradan Ortodoksları bir başka deyişle Osmanlı nüfusunun beşte birini koruma hakkını talep ediyordu. Bu talebin kabul edilmesi halinde Rusya, İmparatorluğun içişlerine adeta canı istediğinde karışabilecekti²³⁸.

Hiç kuşkusuz Fransa ve Rusya arasında “Kutsal Yerler” meselesi temelinde başlayan mücadeleye İngiltere kayıtsız kalmazdı, zira 1840 yılında İngiltere Kudüs’te Protestan Kilisesi açmayı başarmıştı. Bundan sonra artık Fransa, Rusya ve İngiltere arasında Hıristiyan tebaanın korunması meselesindeki rekabet, çatışma ve savaş ortamlarına yol açar hale gelmişti. İngiltere bu durumda mevcut konumu sağlamlaştırmak üzere bazı değerlendirmeler yapmak, İmparatorlukta 1850’lerde 27 başkonsolos, 119 konsolos ve 228 konsolos yardımcısı ile sayısını 1820’lerden beri beş katı artırmış olduğu konsoloslarını seferber etmeye karar vermiştir.

11 Haziran 1860’ta, İngiliz İstanbul Büyükelçisi Henry L. Bulwer, Levant hizmetlerindeki tüm Britanya konsolos temsilcilerine 24 bölümden oluşan bir anket gönderdi²³⁹. Bu anket, 1856 Islahat Fermanında söz verilen vaatlerin yerine getirilmediği, Hıristiyanların hala Türkiye’de taciz ve hakarete maruz kaldıkları iddiasının ispatlanmasıyla ilgiliydi. Gerçekte ise 1859 yılında Suriye’de Dürzîler ile Marunîler arasında çatışmalar başlamıştı ve çatışmaların artması halinde başta Fransa’nın, Rusya’nın girişimlerine engel olmanın yolları aranmaktaydı.

Anket sonuçları hiç de siyasilerin arzu ettikleri gerekçeleri verecek durumda değildi. İzmir konsoloslu Charles Blunt, bölgesinde genel durumun sürekli olarak geliştiğini ve gelişmelerin de daha çok Hıristiyanların lehine olduğunu bildirmişti.

²³⁸ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev. İdil Eser, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 140.

²³⁹ **Accounts and Papers, State Papers, LXVII (1861), Reports Received from Her Majesty’s Consuls Relating to the Condition of Cristians in Turkey**, 1860, ek No:1 içinde, “Bulwer’den Russell’a”, 11 Haziran 1860; bundan sonra **a.g.b.**

Topluluklar arasında mükemmel bir eşitliğin var olduğunu ve Hıristiyanların her bakımdan Türklerden daha iyi koşullara sahip olduğunu söylüyordu²⁴⁰. Saraybosna'da Konsolos William R. Holmes ise Hıristiyanların tedirgin olduklarını kabul ediyordu ancak, Hıristiyanların küçük olayları planlanmış suçlara çevirerek büyüttüklerini ısrarla ifade ediyordu. Müslümanların Hıristiyanlara karşı planlı bir zulüm veya taciz niyetlerinin olmadığına inanıyordu²⁴¹.

1860'ların sonlarında sadece Suriye-Lübnan bölgesinde değil, Girit ve Balkanlarda da isyanlar baş gösteriyordu ve bu isyanlar, Rusya ve Fransa karşısında İngiltere'yi harekete geçirmeye sevk ediyordu. Bir kez daha konsolosluklara Hıristiyanların durumunu soran bir anket yapıldı²⁴². İzmir Başkonsolosluğuna bağlı Rodos Konsolos Yardımcılığından Alfred Biliotti, Hıristiyanların bazı durumlarda hoşnutsuzluklar yaşadıklarını ancak Müslümanlardan daha kötü muameleye maruz kalmadıklarını, hatta bazı yönlerden Türkiye'de veya başka bir yerde bilinmeyen ayrıcalıklara sahip olduklarını bildiriliyordu²⁴³. Biliotti'nin gözlemleri Halep konsoloslu James H. Skene tarafından paylaşıyordu²⁴⁴. Manastır'daki konsolos Charles J. Calvert, tüm olanlardan Babî'li'yi tenzih etmeden, fakat 25 yıllık Türkiye'deki ikametini göz önüne alarak çeşitlilik arz eden bu nüfusu çok büyük zorluklar altında yöneten Türk devlet görevlilerine minnet duyduğunu bildiriyordu²⁴⁵. Edirne konsoloslu John E. Blunt, genelde Hıristiyanların Türklerden daha durumda olduklarını iddia ediyordu²⁴⁶. İşkodra konsoloslu Richard Reade ve Beyrut'ta konsolos vekili E. T. Rogers, Hıristiyanların koşullarının geliştiğini onaylıyorlardı ve Müslümanlardan daha fazla şikâyetçi olmalarına sebep olmadığını ilan ediyorlardı. Rogers' göre, "Suriye'de Hıristiyanlar daha ileri bir değişikliği hak etmemektedirler"²⁴⁷. Saraybosna'da konsolos Holmes, Hıristiyanların durumunun

²⁴⁰ A.g.b., ek 2 No:8 içinde, "Blunt'tan Russell'a", 28 Temmuz 1860.

²⁴¹ A.g.b., ek 2 No:19 içinde, "Holmes'tan Russell'a", 3 Eylül 1860.

²⁴² **Accounts and Papers, State Papers, Reports Received from Her Majesty's Consuls Relating to the Condition of Christians in Turkey**, 1867.

²⁴³ A.g.b., No: 6, "Biliotti'den Stanley'e", 1 Nisan 1867

²⁴⁴ A.g.b., No: 8 içinde ek, "Skene'den Lyons'a", 1 Nisan 1867

²⁴⁵ A.g.b., No: 9, "Calver'ten Stanley'e", 4 Nisan 1867

²⁴⁶ A.g.b., No: 12, "Blunt'tan Stanley'e", 4 Nisan 1867

²⁴⁷ A.g.b., No: 15, "Reade'ten Stanley'e", 9 Nisan 1867; No: 18, "Rogers'tan Stanley'e", 12 Nisan 1867

geçen süreçte gözle görülür derecede ilerlediğini bildiriyor²⁴⁸; Bursa’da konsolos D. Sandison Holmes’in izlenimlerini onaylıyordu²⁴⁹. Otuz yıldan fazla Türkiye’de ikamet etmiş, 1867’de Belgrat’ta başkonsolos olarak görev yapan J. A. Longworth da sürekli olarak Babıâli’yi savunmuştur. 1856’dan beri Hıristiyanların durumunun ileriye gittiğini, “en büyük hata, zamana hiçbir şey bırakılmıyor. Zaman tek başına değişim sürecine köprü olabilir, çıkarlar uzlaşabilir ve geçmişin izini silebilir” diyordu²⁵⁰.

İmparatorluğun farklı köşelerinden benzer değerlendirmeler gönderen bu konsolosların ortak başka bir yanı daha vardı. Hepsi, İngiliz Levant hizmetlerinde uzun yıllardır konsolosluk görevlerini yapmaktaydılar. 1860 yılında yapılan ankete katılan İzmir başkonsolosu Charles Blunt 40 yıldır, Saraybosna konsolosu Holmes yaklaşık 20 yıldır Türkiye’de hizmet vermekteydiler. 1867 yılında görüşlerini bildiren Rodos’ta konsolos yardımcısı Biliotti 18 yıl, Halep’te konsolos Skene 15 yıldır Türkiye’de konsolosluk hizmetlerindeydi. Manastır’da konsolos Calvert 25 yıllık Türkiye’deki ikametinin 13 yılını konsolosluk hizmetlerinde geçirmişti. Edirne’de konsolos yardımcısı John Blunt 17 yıldır, İşkodra’da konsolos Rechard Reade ve Beyrut’ta konsolos vekili E. T. Rogers, her biri yaklaşık 20 yıldır, Bursa’da D. Sandison 28 yıldır görev yapmaktaydılar. Uzun süre Türkiye’de yaşamış ve görev yapmış olan bu konsoloslar, objektif değerlendirmeler yapmaktaydılar. Ancak, bu değerlendirmeler İngiliz siyasetine yön verenleri memnun etmemekteydi. Objektif değerlendirmelerde bulunan konsoloslar, *pro-Türk* (Türk sever) konsoloslar olarak adlandırılmış ve uzun yıllar Türkiye’de yaşamış olduklarından İngiliz kimliklerini kaybettikleri ve bir İngiliz gibi düşünüp değerlendirme yapamadıkları, İngiliz menfaatlerini gözetmedikleri yönünde eleştirilere maruz kalmışlardır²⁵¹.

İmparatorlukta Hıristiyan tebaanın çıkardığı isyanlar neticesinde uluslararası rekabet artmış, 1870’lerde İngiltere’nin iktisadi zorlukları, bir de Osmanlı üzerinde

²⁴⁸ A.g.b., II. Bölüm, No: 4, “Holmes’ten Stanley’e”, 6 Temmuz 1867

²⁴⁹ A.g.b., I. Bölüm, No: 23, “Sandison’dan Stanley’e”, 20 Nisan 1867

²⁵⁰ A.g.b., I. Bölüm, No: 22, “Longworth’tan Stanley’e”, 10 Nisan 1867

²⁵¹ Bkz. Gordon L. Iseminger, “The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876”, *Middle East Journal*, 22: 3 (Yaz 1968): 297-316.

Alman nüfuzunun artan etkisi eklenince, İngiltere Levant konsolosluk hizmetlerinde köklü değişikliklere gitmek ihtiyacı duymaya başlamıştır. 1870'lerin başında Britanya konsolosluk sisteminin yeniden örgütlenmesi gerçekleşmiştir²⁵². Levant Konsolosluk Hizmetlerinin yapısal ve eğitim ağırlıklı olarak yeniden örgütlenmesine gidilmişti ancak, uzun vadede sonuç verecek bu gelişmeler, İngiltere'nin Osmanlı topraklarında süregelen Hıristiyan tebaa üzerindeki uluslararası nüfuz mücadelesinde beklenen siyaseti üretmekte yetersiz kalıyordu. Levant Konsolosluk Hizmetlerinin öncelikli işlevinin siyasi olduğu herkes tarafından kabul ediliyor, bu işlevinin daha etkili olarak yerine getirilmesi yönündeki baskılar artıyordu. Zira Balkanlar kaynamaktaydı ve Rusya ile Avusturya Macaristan İmparatorluğu bu meselede bir hayli yol kat etmişlerdi.

1875 yazında Bosna-Hersek'te başlayan isyan "Doğu Sorunu"nu tekrar açıyordu. Diğer Avrupa devletlerinin müdahalesiyle Kırım Savaşı sonrası gelen Paris Barış Antlaşmasının sağladığı denge bozulabilirdi. İngiliz hükümeti konuyla ilgili bölgedeki konsolosluklarından rapor alamadan *Times* gazetesi isyan hakkında haberleri duyurmaya başlamıştı. Ancak 1876 Mayısının sonlarına doğru Edirne ve Rusçuk konsoloslarından raporlar alındı. İngiliz hükümetini daha da zora sokacak durum, Bulgaristan'a sızramış olan isyan ve karışıklıkların "Hıristiyanların boğazlandığı" şeklinde kamuoyuna duyurulmasıyla ortaya çıkmıştı. 23 Haziran 1876 tarihli *Daily News* gazetesi İstanbul'da tanınmış bir avukat olan Edwin Pears'ın bir

²⁵² Türkiye, Mısır, Trablusgarb ve Girit'teki konsolosluk birimlerinin Doğu Akdeniz Hizmeti (Levant Service) adı altında birleştirilerek Genel Konsolosluk Hizmetlerinden ayrılmıştır. Dragomanlara bağlı kalmamak ve Britanya uyruklularını bu görevler için yetiştirmek üzere Lord Derby'nin Dışişleri Bakanlığı sırasında (1874-78), 1877 yılında, Daimi Müsteşar Sir Philip Currie, daha liyakatli başvuruları çekme girişiminde bulunarak Levant hizmetlerinde reform başlatılmıştır. Levant konsolosluk hizmetlerine giriş için temelde dil yeteneğinin test edildiği, sınav uygulamasına geçilmiştir. Sınava girecek öğrencilerden bir parça matematik bilgisi dışında İngilizce, Fransızca ve Latince bilmeleri bekleniyordu. İlk yıllarda sınav sonunda iki veya üç aday belirlenirken bu sayı daha sonra biraz arttı. Beş veya altı dil bilmek tercih edilmekteydi. Daha sonra adaylar, "öğrenci tercümanlar" olarak iki yıl Türk tarihi ve Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusçadan oluşan dört Levant dilini öğreniyorlardı. İstanbul Ortaköy'de bir dil okulu açıldı. Student Interpretes'in (Öğrenci Tercümanlar) yetiştirileceği bu okula sınavla öğrenci kabul ediliyordu. Ortaköy'de, arkasında bir tenis kortu, yarı tefriş edilmiş büyük odaları olan büyükçe bir evde iki yıllık eğitimini tamamlayan "öğrenci tercümanlar", daha sonra elçilik veya konsolosluklarda yardımcı tercümanlıkla işe başlıyorlardı. Genel hizmetlere giriş yaşı 50 iken Levant hizmetlerine giriş 24 idi. Levant hizmetlerine giriş yapanlar, konsolos yardımcılığından konsolosluka ve konsolosluktan başkonsololuğu doğru terfi edebilirlerdi. Bütün amacı derinliğiyle Yakın Doğuyu anlayan memurlar yetiştirmek hedeflenmiştir.

mektubunu yayınladı. Mektupta isyanın olduğu kasabaların isimleri, kaç kişinin öldüğü, Türk komutanların isimleri gibi oldukça ayrıntılı bilgiler veriliyordu. 26 Haziran'da Parlamento'da bu bilgilerin doğru olup olmadığı sorulduğunda hükümet yetkilileri şüpheli ifadelerde bundular. Başbakan Beaconsfield bazı aşırılıkların vuku bulunduğunu kabul ediyor ancak, kendilerine ulaşan bilgilerin basın tarafından verilenleri doğrulamadığını bildiriyordu²⁵³.

Saraybosna'da Konsolos Holmes, gazete haberlerini doğrulamıyor, olayların çıkmasında yabancı etkisine dikkat çekiyor ve Bosna'da çıkan isyanın Avusturya işgalini kolaylaştırma gayesi taşıma ihtimali üzerinde duruyordu. Bu isyanın bir halk isyanı olmadığı kanaatindeydi²⁵⁴. Balkanlardaki diğer İngiliz konsolosluklarından gelen raporlar benzer bilgi ve yorumlar içermekteydi. Konsolos raporlarına dayanarak Başbakan 29 Haziran 1876'da Kraliçe Victoria'yı bilgilendiren bir mektup yazdı. Mektubunda; asilerin Türk bölgesinden olmadıklarına dair ellerinde su götürmez deliller olduğunu, bunların Sırbistan ve Karadağ'dan destek bulan bir grup devrimci isyancı olduklarını, yabancı ajan ve komitelerin kışkırtmalarıyla eyleme geçtiklerini ve tüm bu bilgileri Majestelerinin Konsolosların raporlarına dayanarak verdiğini ifade etmiştir²⁵⁵. Ancak basından çıkan haberler, muhalefetin hükümete karşı kullanabileceği bir koz halini almış ve İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı yürüttüğü geleneksel *Russophobic* veya *pro-Turk* siyasetinin sona ermesini isteyen tarafları harekete geçirmiştir. Britanya Parlamentosunun 8 Şubat 1877'de yeni dönemi başladığında, hükümetin doğu siyaseti acı bir şekilde tartışmaya açılmış ve birçok karşıt görüşteki parlamento üyesi açıkça Avrupa Türkiye'sindeki konsolosları eleştiriye tutmuşlardır²⁵⁶. Ayaklanmalar sona erdikten sonra Beaconsfield hükümeti

²⁵³ Hansard, CCXX (1876), 425-26 alıntı Gordon L. Isaminger, "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876", *Middle East Journal*, 22: 3 (Yaz 1968): 297-316, s. 312.

²⁵⁴ *Accounts and Papers, State Papers, LXXXIV (1876), Turkey No: 2 (1876)*, No: 32 eki, "Holmes'tan Elliot'a", 28 Eylül 1875.

²⁵⁵ George E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*. 6 cilt, Londra 1920, VI, s. 35 alıntı, Gordon L. Isaminger, *a.g.m.*, s. 313.

²⁵⁶ Parlametodaki tartışmalar için bk. Gordon L. Isaminger, *a.g.m.*, s. 314-16.

Frederick Calvert'i Filibe'ye Konsolos Yardımcısı, General Arnold R. Kemball'ı da Türk Ordusu karargâhına İngiliz Askeri Ateşe olarak görevlendirecekti²⁵⁷.

Dış ve iç siyasette meydana gelen değişimler, İngiltere'nin Levant Konsolosluk Hizmetlerinde farklı bir "anlayışa" yönelmesinin yolunu açmış bulunuyordu. İngiltere, *Russophobic* veya *pro-Turk* siyasetini terk etmeliydi. Majestelerinin konsoloslarının objektif olmasına gerek yoktu, iç ve dış baskılar, onlardan yeni siyasete uygun raporlar beklemekteydi.

İngiltere'nin yeni Doğu veya yeni Osmanlı siyasetinin uygulamalarına doğrudan, 1878 Berlin Antlaşması'yla başladı. Osmanlı devletinin Rusya karşısındaki ağır yenilgisi sonunda imzalanan Ayastefanos Barışı sadece Rumeli'yi parçalamakla kalmıyor, ilk kez Anadolu topraklarından da belli yerlerin Osmanlı'nın elinden çıkmasına yol açıyordu. Yalnızca Balkanlar ile Boğazlarda değil, Rus ordularının Erzurum'a kadar ilerlemesi, Rusya'nın İskenderun ve Akdeniz'e olduğu kadar Mezopotamya ve Basra körfezine kadar da inebileceğini düşündürüyordu²⁵⁸. Daha da önemlisi, Rusya, Rum (Ortodoks Hıristiyan) Osmanlı tebaası üzerinde şimdiye dek elde ettiği nüfuzuna şimdi Ermenileri de kapsayacak yeni ve daha büyük bir güç elde ediyordu. İngiltere, Ayastefanos Antlaşmasının on altıncı maddesiyle, Rusların Ermenileri himaye perdesi altında Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkışacağını ve burada 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşıyla sağlamış bulunduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak nüfuzunu bir taraftan İskenderun, öte yandan da Mezopotamya üzerinden Basra körfezine yayabileceği tehlikesini anlamıştır. Rusya Osmanlı İmparatorluğunu tek taraflı olarak ilhak etmek veyahut himayesi altına almak için Ermenileri bir istinat noktası olarak kullanacaktı. Londra hükümeti, Osmanlı İmparatorluğunun tek başına Rus tasavvurlarına engel olabileceğinden artık ümidini kesmiş bulunuyordu. Bu tasavvurların gerçekleşmesi ise İngiliz İmparatorluğu için ciddi ve ağır tehlikeler yaratabilirdi. Tehlikeyi önlemek yolu, Osmanlı İmparatorluğu hakkında, bu imparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden, görünüşte ayrılmamakla beraber bu

²⁵⁷ Gordon L. Isaminger, *a.g.m.*, s. 315.

²⁵⁸ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 1001.

İmparatorluğun İngiltere için lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiltere nüfuzunu kuvvetlendirmektir²⁵⁹.

Bu durum İngiltere'yi ve Avrupa'nın diğer büyük devletlerini önemli ölçüde kaygılandırınca Ayastefanos Antlaşması yeniden gözden geçirilip, etkisinin azaltılması çalışmaları sonucunda Berlin Antlaşması imzalandı. İngiltere, Berlin Antlaşmasının imzalanmasından önce, iki gizli anlaşma imzalandı. Rusya ile imzalanan Londra Antlaşması (30 Mayıs 1878) ile toplanacak kongrede görüşülecek konular üzerinde aralarında görüş birliği sağlanıyordu. 4 Haziran 1878'de ise Osmanlı devletiyle Kıbrıs Konvansiyonu imza edildi. Bu anlaşma özetle şöyle diyordu: "Rusya, Osmanlı ülkesinden bir bölgeyi istilâya kalkışırsa, İngiltere o bölgeyi silahla koruması için Padişah ile birleşmeyi taahhüt eder. Buna karşılık Anadolu kıtasındaki Hıristiyan ve diğer tebaanın iyi idare ve himayeleri hakkında gerekli ıslahatın yapılmasını Padişah, İngiltere devletine taahhüt eder ve Kıbrıs Adası'nın tarafsız ve idaresinin İngiltere'ye tahsisini kabul eder". Böylece İngiltere, diğer Avrupa devletlerini geride bırakan, İmparatorluğun tümünde Hıristiyan tebaa üzerinde bir güç elde ediyordu.

Elde edilen bu gücün nasıl bir uygulamayla gerçekleştirileceği meselesi, önce her mahkemeye bir yabancı yargıcın atanması söz konusu olmuş, ancak, Osmanlı yönetimi, bunu bizzat adalet sisteminin özüne aykırı bulmuştur. Ülkenin dili, hukuku ve geleneklerini bilmeyen yabancıların yargıç olarak atanmasını kabul etmemekte, bunun yerine her vilayette adalet sisteminin işleyişini gözlemleyecek yabancı "denetçi"lerin istihdamını mümkün görmektedir²⁶⁰. Beaconsfield hükümeti ise, uzun zamandır eleştirilmesine yol açan konsolosluk hizmetleri üzerinden bir uygulamayı gerçekleştirmeye karar vermiştir. Adına *Military Consul* [Askeri Konsolos]²⁶¹ yeni

²⁵⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VII Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Ankara, 1988, s. 130.

²⁶⁰ U. Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 125.

²⁶¹ U. Kocabaşoğlu, Osmanlıların "askeri konsolos" ifadesini kullanmadıklarını, bunun yerine "konsolos" veya "konsolos muavini" şeklinde ifadelerle bunlara, mevcut konsoloslarla aynı muameleyi gösterdiklerine dikkat çekmiştir. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 127. Osmanlı yönetiminin bunu "bilmezlikten" veya "görmezden" gelmedikleri düşünülmelidir. Muhtemelen, istemediği bu uygulamayı küçümseme yoluyla üzerinde daha büyük bir otorite kurulmasından kaçınmaya çalışmıştır.

konsoloslar, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Konvansiyonu ile Anadolu'daki Hıristiyan tebaa için yapmaya söz verdiği "reform"ların yapılıp yapılmadığını kontrol edeceklerdi. Askeri konsoloslar, haritacılık, istihkâm, levazım gibi ordunun teknik sınıflarına mensup, topografik verileri olduğu kadar her türlü istatistiki bilgiyi toplayacak ve değerlendirebilecek nitelikte elemanlardı. Ayrıca istihbarat konusunda birikim ve deneyimleri vardı²⁶². Anadolu başkonsolosluğu oluşturuldu ve buraya harita subayı Yarbay Charles W. Wilson 28 Mart 1879'da atandı. Yarbay Wilson'un atamasının ardından, Yüzbaşı H. Cooper, Yüzbaşı J.D. H. Stewart, Teğmen Herbert Chermiside ve Teğmen Herbert Kitchener, Wilson'un emrinde Anadolu'nun çeşitli kentlerine ve Yüzbaşı E. Clayton Van'a, Yüzbaşı W. Everett Erzurum'a askeri konsolos yardımcısı; Binbaşı H. Trotter Kürdistan'a (Diyarbakır) askeri konsolos olarak atandılar²⁶³. Yarbay Wilson'a yapılan görev tanımı şöyleydi:

"Sizin ve size yardımcı olarak atanan subayların görevi, dolayısıyla, konsolosluk mıntikanızdaki nüfusun değişik sınıflarının durumunu incelemek, Osmanlı otoritelerinin işine yarayabilecek nitelikte her türlü bilgiyi toplayarak, ekonominin nasıl iyileştirilebileceği, idarenin nasıl basitleştirilebileceği ya da daha etkili bir hale getirilebileceği konusunda tavsiyelerde bulunarak ve İdarenin ve Yargının her türlü baskı ve yolsuzluğuna ilişkin dikkatinizi gelen bilgiler konusunda uyarıda ve protestoda bulunarak Osmanlı otoritelerine yardımcı olmaktır. Merkezî Hükümet'in müdahale etmesini düşündüğünüz her olayı, uygun önlemleri alması konusunda Babiâli'ye gereken uyarıların yapılabilmesi için Majestelerinin Hükümeti'ne ve İstanbul'daki Büyükelçiliğe bildireceksiniz.

Görev bölgenizin pek çok yerinde eşkıyalığı bastırmak için etkili bir kamu gücünün oluşturulması çok önemli bir gerekliliktir. Yetkililere bu önlemin önemini anlatmak ve her türlü çabayı desteklemek konusunda elinizden geleni yapacaksınız"²⁶⁴.

Askerî konsoloslar yukarıdaki görev tanımını kimi yerlerde ve zamanlarda daha da ileriye götürerek Anadolu'da; Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak, askerî istihbarat toplamak, başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyan tebaanın uluslaşma sürecini hızlandırmak gibi faaliyetleriyle "siyasi ajan" olarak görev aldılar. Galdstone Hükümeti tarafından 1882'de askeri konsolosluk uygulamasına 1889'da

²⁶² U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 130-31.

²⁶³ U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 132.

²⁶⁴ **Accounts and Papers, LXXX: Turkey No: 10 Correspondence Respecting the Conditions of the Population in Asia Minor and Syria**, Londra 1879, "Salisbury'den Yarbay Wilson'a", 24 Nisan 1879 alıntı U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 132.

Erzurum ve Van'da devam etmekle birlikte son verildi²⁶⁵. Sonuçta, 1878 tarihinden sonra İngiliz Hükümeti, Levant Konsolosluk Hizmetlerini, iç ve dış şartların gerekli kıldığı yeni konsolos anlayışını, askeri konsolosluklar örneğinde bir model oluşturularak meydana çıkarmıştır. Askeri konsoloslukların siyasi faaliyetleri bundan böyle sivil konsolosluklara devredilecektir.

Bu bağlamda İzmir İngiliz Konsolosluğu, 1878-1914 yılları arasında İzmir ve Batı Anadolu'da, başta Rumlar olmak üzere tüm Hıristiyan tebaanın gözetleyicisi, "reformların" takipçisi oldu. Tıpkı askeri konsoloslar gibi her türlü askeri istihbarat yapmak, yetki bölgelerinde olup biten her şeyi izlemek, Büyükelçiliğe iletmek, gerekli görüldüğünde Osmanlı idarecileriyle temasa geçmek, onlara dostça uyarı ve önerilerde bulunmak konsolosluğun faaliyet alanını oluşturdu.

İngiliz Konsolosluğunun siyasi faaliyetlerinin üç ana başlıkta tanımlanabilir. Bunlar istihbarat toplama, genellikle gayrimüslim tebaanın adli, sosyal ve diğer haklarını bahane ederek yerel idarecilerin iç işlerine karışarak İngiliz nüfuzunu artırma ve İngiltere'nin bölgedeki mevcut nüfuzunu koruma ve genişletmek için Büyükelçilik kanalıyla Dışişleri Bakanlığına ve Hükümete öneri veya uyanılarda bulunmaktır. Askeri istihbarat tek başına istihbarata dayalı bir faaliyet tarzı olarak farklılık gösterse de diğer tüm konular, üç uygulamaya dâhil olmuşlardır. Mesela, Ermeni tutuklular hakkında bir yandan istihbarat toplanırken diğer yandan tutukluların Konsoloslukta alıkonmaları için Vali ile görüşmeler, mahkeme kararlarına direnmeler, engel olmaları görülmüştür.

İzmir ve Batı Anadolu'da meydana gelen iktisadi, siyasi ve sosyal meseleler, İngiltere'nin bölgedeki siyasi faaliyetlerini adeta tazeleyen ve dinamik bir yapı kazanmasını sağlayan fırsatlar olarak değerlendirilmiştir. Bu meselelerin ortaya çıkmasında, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerle diğer iç ve dış güç odakları arasındaki etkileşim belirleyici olmuştur. İngiltere'nin tek başına bölgedeki gelişmeleri belirleyen güç merkezi olamadığı, yerel ilişkiler ve yapıların da etkin olduğunun altı çizilmelidir. Reşat Kasaba, "*bölgede ortaya çıkan "yasadışı"*"

²⁶⁵ D.C.M. Platt, **The Cinderella Service: British Consuls since 1825**, Londra 1971, s. 132-33.

ticaret, serserilik, eşkıyalık, korsanlık, kaçakçılık, tefecilik, hırsızlık, tekeller, savaşlar ve kurallar: hepsi de bu etkileşim sonucunda ortaya çıkmıştır” değerlendirmesiyle bunların, “dünya çapında kapitalist gelişmenin ayrılmaz parçaları” olarak meselelerin temel yapısını oluşturan yönünü tanımlamıştır.

Söz konusu meseleler bölgede, İngiliz nüfuz ve baskısı sağlanmıştır. Bunlardan en yaygın biçim, diplomatik kanalların Babıâli'nin politikasını etkilemek amacıyla kullanılmasıydı. Strateji, Osmanlı hükümetini önce kısıtlayıcı sonra yasaklayıcı emirler çıkarmaya ikna etmek ve daha sonra da konsolosluklar ağı ile bu emirlere uyulup uyulmadığını gözlemeye dayanmıştır. İhlaller Büyükelçiliğe ve Dışişleri Bakanlığına bildiriliyor, bunların sonucunda Babıâli'ye var olan emirlerin uygulanması için önlem alınmasını isteyen protestolar gönderiliyordu. Protestolar ihlalin ağırlık derecesine bağlı olarak Osmanlı hükümetine türlü düzeyde yapılmaktaydı: Ağır ihlallerde, İngiliz Dışişleri Bakanlığı-İstanbul Büyükelçiliği-Hariciye Nazırı veya Sadrazam kanalıyla, hafif durumlarda, dışişleri ve büyükelçiliğin haberdar edilmesiyle, konsolos-vali veya kaymakam vasıtasıyla uygulanıyordu.

III. 2. İzmir İngiliz Konsolosluğunun Siyasi Faaliyetleri

III. 2. 1. Askeri İstihbarat

Konsolosların en önemli siyasi faaliyetlerinden biri; buldukları ülkenin askeri kuvvetleri ile seferberlik durumları hakkında istihbarat toplamaktır²⁶⁶. İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun en hacimli raporları askeri istihbarat ile ilgilidir. Bu durum, İzmir'in ticari öneminin ona kazandırdığı stratejik konum ile 1878 -1914 yılları arasındaki İmparatorluğun son döneminde meydana gelen ayaklanma ve savaşlar sebebiyle yaşanan yoğun askeri hareketlilikle açıklanabilir. Özellikle Anadolu'dan Balkanlara, Kuzey Afrika'ya, Yemen'e, Girit'e ve İmparatorluğun diğer bölgelerine İzmir'den yapılan asker ve silah sevkiyatı ile bölgedeki asker ve teçhizat varlığı, İzmir İngiliz Başkonsolosluğu tarafından ayrıntılı olarak Büyükelçiliğe bazen de doğrudan Dışişleri Bakanlığına iletilmiştir. Ayrıca Akdeniz'de seyreden, İzmir ve çevre limanlara gelip giden savaş gemileri ile güvenliği ilgilendiren tüm istihbarat bilgileri İzmir Başkonsolosluğunca toplanmaya çalışılmıştır.

18 Ekim 1880 tarihinde Büyükelçilikten İzmir Başkonsolosluğuna; İzmir'deki donanma ile diğer askeri kuvvetlerin durumu ve herhangi bir askeri seferberlik yapılıp yapılmadığına dair bilgi talep edilmiştir. İzmir Başkonsolosluğu, önce şifreli telgrafla bir kopyası da Dışişleri Bakanlığına iletilen özet bir bilgi sunmuş, ardından ayrıntılı raporla toplanan istihbarat bildirilmiştir. Telgrafta; askeri seferberlik yapılmadığı, sadece bir piyade taburu ve 200 topçu personeli ile sefer halinde mevcudu 1100 olan üç zaptiye taburu ve 24.000 ihtiyat personelinin hazır olduğu; kalede ise 9 elektrikli torpidonun mevcut bulunduğu bilgisi verilmiştir²⁶⁷. Ayrıntılı raporda ise seferberlik ihtimalinin olduğu; telgrafta belirtilen "Kale" nin yapısı, burada bulunan silah ve teçhizatın neler olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiler, Britanya Kraliyet gemisi Cygnet'ten Binbaşı Wilson'un buraya gizlice giderek yaptığı tahkikata dayalı olarak rapor edilmiştir. Wilson'dan alınan bilgilerden başka, Vali'nin, vilayetin tabur komutanına yaptırdığı araştırma

²⁶⁶ D.J.M. Platt. **The Cinderella Service**. Cambridge 1971, s. 18.

²⁶⁷ **FO/195.1307.Şifreli telgraf**. "Dennis'ten Goshen'e". İzmir, 19 Ekim 1880

sonuçlarına da ulaşılmış ve bu bilgilerle Wilson'un tespitlerinin örtüştüğü belirtilmiştir²⁶⁸.

Ekim 1880'de İzmir'in askeri durumu hakkında yapılan bu tahkikatın maksadı, bu tarihlerde, İngiliz Hükümetinin "*İzmir'i İşgal Önerisi*"²⁶⁹ ile ilgiliydi. 1878 Berlin Antlaşmasının Balkanlarda gerçekleştirdiği düzenlemeler, buradaki sorunları bitirmemişti. Karadağ ve Yunan sınırları meselesi çok ciddi uluslararası problemlere yol açmıştı. Kuzey Arnavutluk'taki Katolik kabileler, Berlin Antlaşmasının öngördüğü gibi Karadağ'a devredilmeye şiddetle karşı çıkıyorlardı. Osmanlı Hükümeti de onların bu tavrını destekliyordu. Osmanlı-Yunan sınırını belirlemek için atanan Osmanlı ve Yunan komisyon üyelerinin, sınırı yeniden belirleme çalışmaları beklendiğinden zorlu geçmişti. Bu sorunların çözümü için Büyük güçlerin yaptığı uluslararası komisyon ve 1880 Haziranı sonunda Berlin'de çeşitli elçilerin konferans çalışmaları sonuç vermemişti. Bu olaylar, İngiltere'nin İzmir'i işgal önerisini getirmesine yol açmıştı. İngiltere, "Büyük Güç"lere; müttefik donanmaların Adriyatik'ten İzmir'e ilerlemesini ve İzmir Limanı'nın garanti olarak ele geçirilmesini öneriyordu. İngiltere, Bab-ı Âli'ye etkili bir baskı uygulanması için, diğer Büyük Güçler tarafından önerisinin onaylanmasını istiyordu²⁷⁰. Özellikle Avusturya ve Fransa'nın karşı çıkmalarıyla, İngiltere bu önerisine tam destek bulamamasına rağmen II. Abdülhamid'i etkilemiş, Ekim sonuna doğru Karadağ sınırı sorunu çözülme yoluna girmiştir²⁷¹.

Diğer taraftan Balkanlardaki sınır meseleleri, birtakım karışıklıklara ve savaş hazırlıklarına yol açmıştı. Karadağ ve Yunanistan'ın savaş hazırlıkları, sınırlarda yaşanan çatışmalar, Osmanlı Hükümetinin de bölgeye asker sevk etmesini gerekli kılmıştı. Asker sevkiyatı, İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun yakından takip ettiği bir konuydu. Zira Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde meydana gelen

²⁶⁸ FO/195.1307.Özel, "Dennis'ten Goshen'e", İzmir, 20 Ekim 1880

²⁶⁹ Cab. 37/3, 1880 No 63, "Mr Goshen'den Earl Granville'ye", Tarabya, 19 Ekim 1880

²⁷⁰ "Earl Granville'den Kraliyet Büyükelçiliklerine St. Petersburg, Paris, Roma, Viyana ve Berlin'de" Dışişleri Bakanlığı, 4 Ekim 1880. 1881 [C.2752] [C.2758] Correspondence respecting Montenegrin Frontier, Türkiye No: 2 (1881), Londra 1881, s. 85

²⁷¹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çeviren: İdil Eser. 2. basım, İstanbul 2010, s. 236.

ayaklanma ve savaşlar sebebiyle ortaya çıkan seferberlik durumlarında sıkça İzmir ve Batı Anadolu'dan asker sevkiyatı yapılmaktaydı.

Bölgeden sağlanan asker, Osmanlı ordusunun temelini teşkil eden nizamiye kuvvetlerinin yanında, ordunun ikinci sınıfını ve kademesini teşkil eden redif kuvvetleriydi²⁷². Osmanlı Ordusunda ilk defa 1834 yılında kurulan Redif teşkilatı, zaman içerisinde yapılan yeniliklerle teşkilat değişikliğine uğramıştır. 1911 yılında yapılan son değişiklikle Balkan Savaşına girilmiş; yenilgiden edinilen tecrübeyle 1913 yılında teşkilat kaldırılmıştır²⁷³.

²⁷² E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, s. 357.

²⁷³ Osmanlı Ordusunda Redif teşkilatı, ilk defa 1834 yılında Prusya'daki Landor teşkilatı esas alınarak yapılmıştır. Amacı, büyük halk kitlesini uzun süre silah altında tutmadan, askerlik çağında olanlardan mümkün olduğunca faydalanarak, eğitim görmüş bir kuvvete sahip olmaktır. Teşkilat: "Redifi Asakiri Mansurei Muhammediye" adıyla kurulmuştur. Subaylarıyla birlikte 1426 mevcutlu (dörder bölüklü) olan Redif Mensure Taburlarından, ilk aşamada 37 tabur teşkil edilmesine karar verilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda Şubat 1835 tarihine kadar kurulması tamamlanan 11 Redif taburunun içerisinde, "İzmir Redif Taburu" da bulunmaktaydı. Şubat 1836 tarihine kadar Redif taburlarının sayısı 25'e yükselmiştir. Bu taburların içerisinde İzmir'e komşu olan Aydın ve Manisa'nın Redif Taburları da bulunmaktadır. Haziran 1836 tarihinde Redif taburlarının sayısı 40'a yükselmiştir. 1837 yılında, taburlar üçer-üçer birleştirilerek "Redif Alayları" teşkiline başlanmıştır. 1838 yılına gelindiğinde Redif Alaylarının sayısı Anadolu'da 38, Rumeli'de beşe ulaşmıştır. Teşkilata, istekli olan kimselerden yaşları 23 ile 32 olanlar alınmıştır. Redif personelinin de maaş, işe, eğitim, silah ve teçhizat durumları emirlerle esasa bağlanmıştır. Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5 (1793 -1908)**, Ankara 1978, s. 195 -198. Osmanlı Ordusunda yapılan yeniliklere bağlı olarak Redif teşkilatında da yeni düzenlemeler yapılmıştır. 1843 yılında yapılan düzenlemede Redif birlikleri Ordunun ihtiyat kuvvetini teşkil edecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. Her Ordu bölgesinde muvazzaf alayların adedi kadar, dört taburlu Redif Alayları teşkil edilerek, beş yıl muvazzaflık hizmetinden sonra erler 12 yıl da kendi memleketlerinde redif hizmeti görmüşlerdir. Bu teşkilatlanmada İzmir ve Aydın Redif Alayları Hassa Ordusu'na bağlı olarak görev yapmıştır. Bkz. **a.g.e.**, 203-204. 1869 Kanunnamesine göre yapılan değişiklikle Redif kuvvetleri birinci ve ikinci sınıf Redif kuvvetleri olarak bölünmüştür. Her Redif Alayı bölgesinde bir yerine iki alay teşkilî öngörülmüş; Redif taburlarının sayısı 120'den 240'a çıkarılmıştır. Padişah II. Abdülhamit zamanında ordunun yeniden düzenlenmesi amacıyla Almanya'dan getirtilen ıslah heyetinin çalışmaları sonucunda Redif birlikleri tümen ve tugay seviyesine çıkarılmıştır. 1888 yılına gelindiğinde, mevcut yedi ordudan Yemen'deki Yedinci Ordu hariç olmak üzere, diğer altı ordunun her birinde, ikişer Redifi Mukaddem (birinci sınıf) ve ikişer Redifi Tali (ikinci sınıf) tümenler bulunmaktaydı. Redif tümenleri ikişer tugaylı, tugaylar ikişer alaylı ve alaylar dörder taburlu idi. Redif birliklerindeki komutanlar muvazzaf orduyla aynıydı. Redif taburları buldukları alay içerisinde birden dörde kadar numara almakta iseler de buldukları yerlerin ismini taşımaktaydılar. Bkz. **a.g.e.**, 206 -208, 212 -214, 218 -219. Her redif taburu dairesi aynı zamanda bir ahz-ı asker (asker alma) şubesi idi. Silâhına çağrılan redif taburlarının sefer mevcutları sekiz yüz idi. Bkz. **a.g.e.**, 214, 218; **Düstür, I. Tertip**, c. V, Ankara 1937, s. 661 alıntı Cengiz Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Tokat Redif Taburu (1905-1906), **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, I**, (2009): 24-46, s. 28-29. Osmanlı Ordusu'nda esaslı değişiklik, 1910 yılının sonlarında yayınlanan ve 08 Ocak 1911 yılında uygulanmaya başlayan Nizamname ile yapılmıştır. Bu teşkilatlanma ile Kolordu teşkilatı kuvvetlendirilmiş; ordu Komutanlıkları "Müfettişlik" haline dönüştürülmüştür. Bu düzenlemede Redif teşkilatı, 54 tümen ile altı Müfettişlik halinde yeniden kurulmuştur. Tümen, alay ve taburlar

Balkan Savaşı yenilgisinden çıkarılan dersler esas alınarak 14 Şubat 1913 yılında yapılan “Teşkilât-ı Umumiye-i Askeriye Nizamnamesine” göre Redif teşkilatı kaldırılarak bunun yerine her kolordu bölgesi bir askerlik dairesi (asker alma heyeti), her tümen birer asker alma kalemi (ahz-ı asker kalemi) kabul edildi. Asker alma kalemleri de muhtelif sayıda asker alma şubelerine bölünerek teşkilatlandırıldı²⁷⁴. Merkezi İzmir olan Aydın Vilayeti, askeri teşkilatlanmada Birinci Ordu bölgesinde idi. Birinci Ordu’nun merkezi İstanbul olmak üzere; İstanbul, Edirne, Kale-i Sultaniye, İzmir, Ankara vilayetlerini kapsamaktaydı. Birinci Ordu’da, İzmir merkezli 4. Kolordu; 10, 11, 12 tümenlerini kapsamaktaydı ve tümen merkezleri de İzmir, Denizli ile Burdur idi. Bu tümenlerin ahz-ı asker (asker alma) şubeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²⁷⁵.

Birinci Ordu (İstanbul)		
4. Kolordu İzmir		
10. Tümen, İzmir	11. Tümen, Denizli	12. Tümen, Burdur
1. İzmir	1. Aydın	1. Burdur
2. Bornova	2. Nazilli	2. Tefenni
3. Kuşadası	3. Çine	3. Isparta
4. Menemen	4. Bozdoğan	4. Eğridir
5. Manisa	5. Karacasu	5. Uluborlu
6. Kasaba (Turgutlu)	6. Sarayköy	6. Çivril
7. Bergama	7. Denizli	7. Yalvaç
8. Dikili	8. Honaz	8. Elmalı
9. Ödemiş	9. Çal	9. Antalya
10. Tire	10. Tavas (Yarangüme)	10. Akseki
	11. Muğla	11. Alanya
	12. Milas	
	13. Marmaris	
	14. Mekri	

buldukları il ve ilçenin adları ile anılmışlar; aynı zamanda asker alma dairesi görevini de yürütmüşlerdir. Osmanlı Ordusu Balkan Savaşı’na bu teşkilat ile girmiştir. Bu teşkilatlanmada İzmir ve Aydın’da bulunan Redif Tümenleri 6. Redif Müfettişliği’ne bağlıydı. İzmir Redif Tümeni’ne bağlı İzmir, Akhisar ve Soma Redif Alayları vardı. İzmir Alayı’na bağlı İzmir, Bornova ve Menemen taburları; Akhisar Alayı’na bağlı Akhisar, Sındırgı ve Manisa taburları; Soma Alayı’na bağlı Soma, Bergama ve Dikili taburları bulunmaktaydı. Aydın Redif Tümeni’ne bağlı olarak Aydın, Ödemiş ve Nazilli Redif Alayları bulunmaktaydı. Aydın Redif Alayı’na bağlı Aydın, Çine ve Bozdoğan taburları; Ödemiş Redif Alayı’na bağlı Ödemiş, Tire ve Kuşadası taburları; Nazilli Redif Alayı’na bağlı Nazilli, Karacasu ve Sarayköy taburları vardı. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/6 (1908–1920)**, Ankara 1971, s.146, 175, 180.

²⁷⁴ A.g.e., s. 199, 209- 210, 238.

²⁷⁵ T.C. Milli Savunma Bakanlığı, “Teşkilat-ı Umumiye Askeriye Nizamnamesi, 1329 (1913)”, **Osmanlı Ordu Teşkilatı**, Ankara, 1999, s. 195.

Balkanlardaki karışıklıklar sebebiyle, Kasım 1880 ile Mart 1881 tarihleri arasında İzmir ve Batı Anadolu'dan bölgeye yapılan asker sevkıyatı, İzmir Başkonsolosluğunun raporlarında şu şekilde bildirilmiştir:

*“Bergama’da, üç tabur ihtiyat çağrılmıştır, muhtemelen hazır. Çanakkale’ye gittiği zannedilmektedir”*²⁷⁶.

*“550 asker Aydın Vilayetinden Rus buharlısıyla Çanakkale’ye oradan Üçüncü Ordu Komutanlığı karargâhına gidecektir. İstanbul basınına göre; Aydın Vilayetinde asker çağrısı, yerel yönetimin değil, Babiâli’nin tasavvurudur”*²⁷⁷.

*“18 Kasım’da İstanbul’dan gelen emirle bu vilayet genelinde 74 -77 yıllarının yedekleri çağrılmıştır. 19 Kasım’da Beyrut’tan 1500 asker gelmiş ve ertesi gün Çanakkale’ye ayrılmıştır”*²⁷⁸.

*“400 asker Antalya’dan bu limana [İzmir] 22 Kasım’da ulaşmıştı Rus buharlısıyla ayın 25’inde Çanakkale’ye devam etmiştir ve yine bu Vilayetten 557 kişilik ikinci parti Mısır buharlısına bindirilerek aynı istikamete doğru gönderilmiştir”*²⁷⁹.

*“İzmir bölgesinden 400 asker Rus buharlısına bindirilerek Çanakkale’ye, oradan Manastır’a gidecektir. Türk vapuru “Selanik” redif askerleri için gerekli olan araç-gereçlerle İstanbul’dan gelmiştir ve bunlar Hilmi Paşa tarafından teftiş edilmiştir”*²⁸⁰.

*“Türk buharlısı “Mecidiye” 5 Şubat 1881’de ilave üç tabur olan, Birinci Grup Kula, Melissa ve Tavas rediflerini götürmek üzere Volo’ya gitmiştir”*²⁸¹.

*“Türk buharlısı “Taif” ile üç tabur daha İkinci Grup olarak İzmir, Aydın ve Tire’den 8 Şubat’ta Volo’ya gönderilmiştir”*²⁸²; *“Kula, Gördes ve Denizli’den toplanan üç tabur redif askeri de 3 Mart’ta Türk buharlısı “Assır” ile Selanik’e gönderilecektir”*²⁸³.

1885 yılına gelindiğinde, Doğu Rumeli’de meydana gelen ayaklanma ve karışıklıklar üzerine İngiliz Büyükelçiliği İzmir Başkonsolosluğundan İzmir’deki bütün önemli askeri hazırlıkları rapor etmesini istemiştir. Başlangıç için 10 Ekim’de

²⁷⁶ FO/195.1307.Şifreli telgraf. “Dennis’ten Goshen’e”, İzmir, 4 Kasım 1880

²⁷⁷ FO/195.1307.52. “Dennis’ten Goshen’e”, (Dışişleri Bakanlığına gönderilsin) İzmir, 12 Kasım 1880

²⁷⁸ FO/195.1307.Telgraf. “Dennis’ten Goshen’e”, İzmir, 22 Kasım 1880

²⁷⁹ FO/195.1307.53 “Dennis’ten Goshen’e”, İzmir, 27 Kasım 1880

²⁸⁰ FO/195.1307.55. “Dennis’ten Goshen’e”, İzmir, 4 Aralık 1880

²⁸¹ FO/195.0000.7. “Joly’dan S. John’a”, İzmir, 7 Şubat 1881

²⁸² FO/195.0000.8. “Joly’dan S. John’a”, İzmir, 12 Şubat 1881

²⁸³ FO/195.0000.11. “Dennis’ten Goshen’e”, İzmir, 7 Mart 1881

verilen raporun ardından 26 Aralık 1885'e kadar yirmi bir adet rapor ve telgraf gönderilmiştir:

“30 Eylül'den beri yaklaşık 6000 redif Selanik'e, 500 de Dedeağaç'a gitmiştir²⁸⁴. İkinci grup rediflerden 19 tabur ve yedekler çağrılmış, 750 redif askeri dün Selanik'e gitmiştir²⁸⁵. 1700 redif askeri Avusturya buharlısıyla Selanik'e gitmek üzere ayrılmıştır²⁸⁶. 500 redif askeri dün bir Avusturya [buharlısıyla] Selanik'e ayrılmıştır”²⁸⁷.

“14 Ekim'de, Yunan buharlısı “Anatolia” ile 750 Redif; 15 Ekim'de Avusturya buharlısı “Tebe” ile 1700 Redif; 16 Ekim'de Avusturya buharlısı “Dido” ile 500 Redif Selanik'e gönderilmiştir”.

Bell's Asia Minor Şirketi aşağıdaki redifleri Antalya'dan Dedeağaç'a taşımıştır: -3 Ekim'de “Anatolia” ile 500 ve 13 Ekim'de “Bellona” ile 250 redif. -Dün Yunan “Anatolia” 708 ihtiyat askeri ile Selanik'e gitmiştir”²⁸⁸.

“Yedi yüz ihtiyat ve atlarıyla birlikte yüz süvari askeri dün Selanik'e gitmek üzere ayrılmıştır”²⁸⁹. “Ayın 18'inde son anda gelen emirle, Dedeağaç'a geçecek olan 710 ihtiyat askeri, dün Selanik'e gitmiştir”²⁹⁰. “500 redif dün Selanik'e gitti”²⁹¹. “740 ihtiyat askeri Selanik'e gitti”²⁹².

“19, 20 ve 22'de telgrafla bildirdiğim ve ayrıca bu gün İzmir'den ayrılan birlikler şunlardır: 18 Ekim'de 700 ihtiyat ve atlarıyla 100 süvari askeri Türk buharlısı “Dolmabahçe” ile Dedeağaç'a; 19 Ekim'de Yunan buharlısı “Anatolia” ile 710 ihtiyat askeri; 21 Ekim'de Avusturya buharlısı “Dido” ile 1500 redif askeri ve 23 Ekim'de Yunan buharlısı “Anatolia” ile 740 ihtiyat askeri Selanik'e gitmiştir. Burada [İzmir'de] daha birkaç bin asker sefere hazır olmasına rağmen taşıt eksikliğinden gönderilmeleri ertelenmiştir”²⁹³.

“750 redif askeri Cumartesi Selanik'e gitmek üzere ayrıldı”²⁹⁴. “2500 redif askeri dün Preveze'ye gitti”²⁹⁵. 750 ihtiyat askeri dün (27Ekim) Selanik'e gitmek üzere ayrıldı”²⁹⁶.

²⁸⁴ FO/195.1518.31. “Joly'den White'a”, İzmir, 10 Ekim 1885

²⁸⁵ FO/195.1518.Şifreli telgraf. “Joly'den”, İzmir, 14 Ekim 1885

²⁸⁶ FO/195.1518.Şifreli telgraf. “Joly'den”, İzmir, 15 Ekim 1885

²⁸⁷ FO/195.1518.Şifreli telgraf. “Joly'den”, İzmir, 16 Ekim 1885

²⁸⁸ FO/195.1518.32. “Joly'den White'a”, İzmir, 17 Ekim 1885

²⁸⁹ FO/195.1518.Şifreli telgraf. İzmir, 19 Ekim 1885

²⁹⁰ FO/195.1518.Şifreli telgraf. İzmir, 20 Ekim 1885

²⁹¹ FO/195.1518.Şifreli telgraf. İzmir, 22 Ekim 1885

²⁹² FO/195.1518.Şifreli telgraf. İzmir, 24 Ekim 1885

²⁹³ FO/195.1518.35. “Joly'den White'a”, İzmir, 24 Ekim 1885

²⁹⁴ FO/195.1518.Şifreli telgraf. İzmir, 26 Ekim 1885

²⁹⁵ FO/195.1518.Şifreli telgraf. İzmir, 27 Ekim 1885

²⁹⁶ FO/195.1518.Şifreli telgraf. İzmir, 28 Ekim 1885

“26, 27 ve 28 Ekimde gönderdiğim telgrafları teyit eden, İzmir’den aşağıdaki şu birlikler ayrılmıştır: 24 Ekim’de 750 redif askeri Yunan “Rumeli” ile Selanik’e; 26 Ekim’de 2500 redif askeri Avusturya “Thisbe” ile Preveza’ye; 27 Ekim’de 750 ihtiyat askeri Yunan “Anatolia” ile Selanik’e gönderildi. Ayrıca, 24 Ekim’de Selanik’e 257 kişiyi bırakmak için Antalya’dan ayrılan “Anatolia” vapuru yol üzerindeki Mersin’den, İzmir’e getirmek üzere 54 kişi daha almıştır Kaptan Mc Donfull bunların acemi askerler olduğuna inandığını belirtmektedir”²⁹⁷.

“5 Kasım’da 1850 redif askeri ve 200 ihtiyat askeri Selanik’e gönderildi, bunlardan 1050 redif askeri Türk buharlısı “Canik” ile geri kalanlar ve ihtiyatlar “Şahper” ile gönderildi. En son gönderdiğim 38 numaralı 31 Ekim tarihli rapordan bu yana ikinci grup rediflerden üç tabur çağrıldı. Henüz Antalya’dan buraya gelen Konsolos Yardımcısı Keun’dan öğrendiğime göre, Konya Vilayetindeki birinci ve ikinci gruptan sayıları 23.000’den 24.000’e ulaşan redifler çağrılmış ve bunların yarısı Antalya’dan Dedeoğaç ile Selanik’e gitmiştir”²⁹⁸.

“İzmir’deki yetkililerin rediflere çağrı emri 21 Eylül tarihinde yapılmış, aynı gün Aydın Vilayetinin değişik merkezlerine telgrafla bildirilmiş, bir hafta içinde 13 tabur, terhis olmuş yaklaşık 12.000 erkek toplanmıştır. Asker toplamada her hangi bir zorluk yaşanmamış ve asker kaçaklarının sayısı birkaç kişidir.

Vilayetteki [asker toplama] merkezleri; İzmir, Manisa, Konya, Gördes, Aydın, Tire, Nazilli, Buldan, Kasaba, Bergama, Muğla, Denizli ve Meles’tir; her merkezde birinci grup rediflerden bir tabur oluşturulmuş, ayrıca her merkezde bir silah deposu ile İzmir’de de kıyafetlerin stoklandığı genel bir depo vardır. Toplam 6.600 redif askeri Selanik ve Dedeoğaç’a gönderilmiştir. İzmir’de 2 tabur Nizamiye askeri vardır ve toplam sayısı yaklaşık 200 kişidir”²⁹⁹.

“1850 redif askeri ile 200 ihtiyat askeri dün Selanik’e ayrıldı”³⁰⁰ “2100 redif askeri ile 700 ihtiyat askeri dün Selanik’e gitti”³⁰¹ Avusturya buharlısı “Castor” ayın 9’unda 2100 redif askeri ve 700 ihtiyattan 1500’ini; geriye kalanı da Avusturya buharlısı “Thisbe” olarak İzmir’den ayrıldı. Tabur Komutanı Salih Bey, Garnizon Komutanı Osman Paşa ve yanında çalışanları da “Castor” ile Selanik’e gitti”³⁰².

²⁹⁷ FO/195.1518.38. “Joly’dan White’a”, İzmir, 31 Ekim 1885

²⁹⁸ FO/195.1518.39. “Joly’dan White’a”, İzmir, 7 Kasım 1885

²⁹⁹ FO/195.1518.39. “Joly’dan White’a”, İzmir, 7 Kasım 1885

³⁰⁰ FO/195.1518.Şifreli telgraf. “Joly’dan” İzmir, 6 Kasım 1885

³⁰¹ FO/195.1518.Şifreli telgraf. “Joly’dan”, İzmir, 9 Kasım 1885

³⁰² FO/195.1518.41. “Joly’dan White’a”, İzmir, 14 Kasım 1885

“İki tabur redif askeri dim Selanik’e gitti”³⁰³. “Son taburun redifleri dim Selanik’e gitti”³⁰⁴.

“22 ve 23 Aralık’ta gönderdiğim telgrafları teyit ederim: İkinci grup rediflerden son üç tabur bu limandan ayrılmıştır. İlk iki tabur ayın 19 ve 21’inde Türk taşıtı “Selanik” ve “Dolmabahçe” ye bindirilmiş; üçüncüsü ayın 23’ünde “Hasan Paşa” ya bindirilerek gitmiştir. Bütün üç tabur Selanik’e yönelmiştir”³⁰⁵.

Savaşın ardından İngiliz Harbiye Nazırlığı savaştan geriye getirilen yük hayvanı ve teçhizatın dokümanını talep etmiştir. Bu talep, Büyükelçilikten 17 Haziran 1886’da Konsolosluğa iletilmiştir. Konsolosluk, hazırladığı “Dönen Yük Hayvanları ve Teçhizat” listesini 10 Mart 1886’daki raporuna ekleyerek iletmıştır³⁰⁶.

5 Ağustos 1886 tarihinde 16 Temmuz itibarıyla Selanik ve çevresinden dönen askerler hakkında ayrıntılı bilgi tabloda verilmiştir³⁰⁷:

Ulaştıkları tarih		Nakil eden araç	Hangi Tabur	Asker sayısı	Açıklamalar
Temmuz	16	“Khania”	1 Tabur Milas, 2. Grup	800	Selanik’ten
Temmuz	18	“Medar-ı Tefik”	3 Tabur: a. Tire, 1. Grup b. Manisa, 1. Grup c. Kasaba, 1. Grup	812 830 790	Limbos’tan
Ağustos	5	“Canik”	3 Tabur: a. Aydın, 1. grup b. Nazili, 1. Grup c. Kasaba, 1. Grup	850 813 790	Selanik’ten
				Toplam: 5.685	

4 Eylül’de 7 Ağustos-2 Eylül tarihleri arasında dönen askeri kuvvetler, aşağıdaki tabloda bildirilmiştir³⁰⁸.

³⁰³ FO/195.1518.Şifreli telgraf. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 22 Aralık 1885

³⁰⁴ FO/195.1518.Şifreli telgraf. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 23 Aralık 1885

³⁰⁵ FO/195.1518.49. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 26 Aralık 1885

³⁰⁶ Rapora ekli olduğu ifade edilen liste, belgelerin arasında görülememiştir, bkz. FO/195.1547. 8. “Dennis’ten Thornton’a”, İzmir, 10 Mart 1886

³⁰⁷ FO/195.1547.24. “Dennis’ten Thornton’a”, İzmir, 5 Ağustos 1886

³⁰⁸ FO/195.1547.27. “Dennis’ten Thornton’a”, İzmir, 4 Eylül 1886

İzmir'e ulaşılan tarih	Nakil eden araç	Birliklerin ayrıntıları	Asker sayısı	Açıklamalar	
Ağustos	7	"Khania"	1 Birlik Kula 1. Grup	810	Selanik'ten
Ağustos	7	"Şeref Hasan"	2 Birlik: İzmir 1. Grup İzmir 2. Grup	803 910	Selanik'ten
Ağustos	10	"Canik"	2 Birlik: Aydın 2. Grup Tavas 1. Grup	850 890	Selanik yakınlarında Fındıklı'dan
Ağustos	12	"Şeref Hasan"	1 Birlik: Nazilli, 1. Grup	950	Selanik'ten
Ağustos	13	"Khania"	1 Birlik: Uşak 1. Grup	830	Selanik'ten
Ağustos	25	"Khania"	1 Birlik: Bergama 1. Grup	800	Selanik'ten
Ağustos	28	"Asır"	3 Birlik Denizli 1. Grup Tavas 2. Grup Karasu 2. Grup	773 783 900	Selanik'ten
Eylül	2	"Khania"	1 Birlik: Denizli 2. Grup	750	Selanik'ten
TOPLAM				10.049 erkek	

10 Kasım 1886 tarihli raporda; birkaç ay önce Osmanlı Hükümetinin Aydın Vilayetindeki on iki tabur askeri toplama çağrısında bulunduğu; buna bağlı olarak askerlerin toplandığı, gönderilmek üzere hazırlandığı, ancak 7 Kasım'da İstanbul'dan gelen emirle iptal edildiği, dolayısıyla askerlerin terhis olarak ve evlerine döndüğü bildirilmiştir³⁰⁹.

19 Ekim'de Büyükelçilikten, "Rodos'tan İran Körfezine kadar kalelerin silahlandırılacağı" haberinin doğruluğunun sorgulanması istenmiştir. Bunun üzerine Başkonsolos Holmwood, gizlice Rodos'taki Konsolos Yardımcısı Vekili Biliotti'ye bir telgraf göndermiştir. Başkonsolos Holmwood, telgrafın güvenlik içinde ulaşacağına dair endişe taşıdığı için Biliotti'ye gönderdiği telgrafta, doğrudan Büyükelçiliğe, "evet" veya "hayır" şeklindeki cevabını; ayrıca ivedilikle toplayabildiği kadar bilgiyi iletmesini rica etmiştir³¹⁰. Bu faaliyeti takip ettiğimizde, aynı meselenin araştırılmasıyla ilgili olarak Büyükelçilikten 6 Kasım'da, bir genelge

³⁰⁹ FO/195.1547.30. "Dennis'ten White'a", İzmir, 10 Kasım 1886

³¹⁰ FO/195.1650.58.Gizli. "Holmwood'tan White'a", İzmir, 2 Ekim 1888

gönderildiği; fakat Rodos'taki Konsoloslukun, Türk yetkililerinin yasaklamaları sebebiyle, talep edilen bilgiyi toplayamadığını bildirdiği, tespit edilmiştir³¹¹.

Girit'te meydana gelen olaylar³¹²; 1889, 1895, 1896 yıllarında Aydın vilayetinden Girit'e askeri kuvvetlerin seferberliğini gerekli kılmıştır. Bu yıllarda, İzmir Başkonsolosluğundan tespit edebildiğimiz dokuz rapor Büyükelçiliğe yollanmıştır:

*“Bu bölgeden dört tabur redif askeri çağrılmıştır, gerektiği takdirde Girit'e gitmek üzere hazırdırlar. Taburlar İzmir, Manisa, Kasaba ve Kula merkezlerinden birinci gruptandır”*³¹³.

*“İki tabur redif askeri daha İzmir'den Girit'e gitmek için ayrıldı, bunlar Aydın ve Tire bölgelerine ait Birinci Grup rediflerdir, ayrıca bu bölgeden toplanmış 400 jandarmadan oluşan bir tabur da aynı yere [Girit'e] gönderilmek üzere hazırlanmıştır”*³¹⁴.

*“Nazilli ve Karasu'dan iki redif tabur askeri bu gün İzmir'den Girit'e gitti, daha iki tabur asker Girit'e gitmek üzere emir altında bulunmaktadır”*³¹⁵.

*“Konsolos Yardımcısı Jones'un askeri ve bu Vilayetle ilgili diğer olaylardan bahseden raporu: Girit'ten doğrudan buraya gelen İdare-i Mahrusa Şirketinin buharlısı “Yerikli” de İzmir'e götürülen askerler vardır. Askerlerden bir kısmı terhis edilmiş, terhis edilmelerinde askerlik sürelerinin dolmasıyla birlikte, asi davranışları da etkilidir”*³¹⁶.

1895-1896 yıllarında meydana gelen Girit olayları sırasında bölgeden yapılan asker sevkiyatı hakkında şu rapor ve telgraflar yollanmıştır:

*“Tahminimce sayıları 4000 olan Türk süvari taburu geçen birkaç gece süresince İzmir'e geldi. 1000 süvari Pazar günü gemiye bindirildi ve 1500'ü yarın ayrılacak. Varacakları yerin Girit olduğunu duydum”*³¹⁷.

“İstanbul'dan gelen emirle, Girit'e göndermek üzere 4 tabur ihtiyat askeri, bir tabur Aydın'dan, diğeri Çine'den, üçüncüsü de Kuşadası'ndan toplanmıştır, dördüncü taburun nereden geleceğini öğrenemedim. Çine'den

³¹¹ FO/195.1650.21. “Biliotti'den Holmwood'a”, Rodos, 15 Kasım 1888

³¹² Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5 (1793 -1908)**, Ankara, 1978, s. 590 -596; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. 1897 Osmanlı -Yunan Harbi. Ankara, 1964. s. 11-26.

³¹³ FO/195.1656.34. “Wratislaw'dan White'a”, İzmir, 28 Temmuz 1889

³¹⁴ FO/195.1656.37. “Wratislaw'dan White'a”, İzmir, 9 Ağustos 1889

³¹⁵ FO/195.1656.38. “Wratislaw'dan White'a”, İzmir, 9 Ağustos 1889

³¹⁶ FO/195.1693.22. “Holmwood'tan White'a”. İzmir, 13 Eylül 1890

³¹⁷ FO/195.1899.Şifreli telgraf. “Holmwood'tan”, İzmir, 26 Aralık 1895

gelecek askerler, anladığım kadarıyla Kuşadası'ndan gemiye bindirilecektir”³¹⁸.

“Denizli ve Sarayköy taburlarından 779 ve 750 redif askeri geçen Cuma 12 Haziran'da İzmir-Aydın Demiryoluyla bu şehre [İzmir] geldi ve dün Mahrusa Şirketinin “Hasan Paşa” buharlısıyla Girit'e ayrıldı”³¹⁹.

“Ayrıca, İzmir'de 300 katır, Türklerden ve Hıristiyanlardan oluşan bir komisyon tarafından satın alınmış ve 20 Haziran'da Paşa ile Girit'e yollanmıştır”³²⁰.

“Aydın rediflerinden iki birlik 1523 asker Aydın demiryoluyla İzmir'e getirildikten sonra Çeşme'den getirilen 742 askerle birlikte toplam 2265 olmak üzere “Mekke” buharlısına bindirilip İzmir'den Beyrut'a gitmek üzere 23 Haziran sabahı ayrılmıştır. Bana bu şekilde rapor edildi; fakat askerlerin Beyrut'a değil Girit'e gönderildiklerinin muhtemel olduğu doğrudur”³²¹.

1891 Eylülünde, Yemen'de çıkan karışıklıklar sebebiyle bölgeden asker sevkıyatı yapılmıştır. Bu asker sevkıyatıyla ilgili şu rapor ve telgraflar yollanmıştır:

“Konsolos Yardımcısı Kevin rapor etmiştir; Osmanlı buharlısı “Cidde” 15 Eylül'de Antalya'ya uğramış, Elmalı ve Kaş'ta mukaddem redif³²² taburundan (637 asker ve 18 memur), ayrıca Isparta'dan mukaddem rediflerden (798 asker ve 18 memur) toplanmıştır, hepsi Miralay Osman Bey komutasındadır. Cidde gemisi 16 Eylül'de Hudayda'ya [Yemen] doğru yola çıkmıştır. Kevin ayrıca, yine Osmanlı buharlısı “Tarsus”, Antalya'dan mukaddem redif (700 asker ve 18 memur) ile Akseki ve Alanya'dan Mukaddem rediflerden (798 asker, 18 memur) bindirmiştir, Son durağı Hudayda'dır”³²³.

³¹⁸ FO/195.1946.45. “Holwood'tan Herbert'e”, İzmir, 29 Mayıs 1896

³¹⁹ FO/195.1946.56. “Shiple'ye'den Herbert'e”, İzmir, 16 Haziran 1896

³²⁰ FO/195.1946.60. “Shiple'ye'den Herbert'e”, İzmir, 22 Haziran 1896

³²¹ FO/195.1946.61. “Shiple'ye'den Herbert'e”, İzmir, 23 Haziran 1896

³²² Mukaddem redif: 1834 yılında kurulan “Redif Teşkilatı” zaman içinde yapılan yeniliklerle değişikliklere uğramıştır. 1869 yılında yapılan değişiklikle Redif teşkilatı “Mukaddem (birinci sınıf)” ve “Tali (ikinci sınıf) olarak ikiye ayrılmıştır. O tarihte altı yıl olan redif hizmetinin ilk üç yılı birinci sınıfta; ikinci üç yılı ikinci sınıfta icra edilmiştir. Daha sonra “Müstahfiz” sınıfının kaldırılmasıyla Redif teşkilatı, Mukaddem (birinci sınıf), Tali (ikinci sınıf) ve Salis (üçüncü sınıf) olarak teşkilatlanmıştır. Sınıflar da kendi aralarında “Kısmi evvel” ve “Kısmi sani” olmak üzere ayrılmıştır. Birinci kısımlar, nizamiye hizmetinde bulunmuş erlerden; ikinci kısımlar ise nizamiye hizmetinde bulunmamış erlerden kurulmuştur. 1894 yılında yapılan değişiklikle, Redif teşkilatında Mukaddem ve Tali sınıflar kaldırılmıştır. Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5 (1793-1908)**, Ankara 1978, s. 206- 208, 214, 218.

³²³ FO/195.1732.71. “Wratislaw'dan White'a”, İzmir, 26 Eylül 1891

“İki redif birliği Sandıklı ve Uşak’tan “Hasan Paşa” gemisiyle Hudayda’ya gönderilmiştir, bunlara 75 katır eşlik etmiştir. “Soyutlu” gemisi de Karahisar ve Simav’dan iki birlik ve 100 katırla Hudayda’ya gitmiştir”³²⁴.

“İzmir Askeri Komutanlığından gelen emirle birinci sınıf ihtiyat askerleri çağırılmıştır. Sayıları yaklaşık 8000 olduğu ifade edilmektedir”³²⁵.

“650 birlik Cidde’ye gönderilmiştir, bölgedeki askeri yetkililer Arabistan’da hizmet vermek için ihtiyat askerinden gönüllüler toplamaktadır. Amacın, 5000 kişi göndermek olduğunu öğrendim”³²⁶.

“Osmanlı gemisi “Saadet” 1800 ihtiyat askeri ile Cidde ve Hudayda’ya gitmek üzere İzmir limanından ayrılmıştır. Askerler şu limanlardan bindirilmiştir: 650 asker İzmit’te, 450 Mudanya’da, 100 Çanakkale’de ve 600 İzmir’de binmiştir. Askerlerin Hicaz’a gittiği bildirildi ancak bunlar söylentidir gerçek olan Yemen’e gidecekleridir, muhtemelen Büyükelçiliğimiz bunların amiden gönderilmelerinin sebebini öğrenebilecektir”³²⁷.

“4 Mayıs’ta İstanbul’dan gelen “Ali Saip Paşa” buharlısı şu birlikleri getirmiştir: 35’i İstanbul’da, 294 Çanakkale’de, 145 Akçay’da ve 221 Dikili’de. Gemiye dün gece 150 ihtiyat askeri bindirilmiş Cidde’ye gitmiştir. Hâlâ daha 1200 ihtiyat askeri kışlalarda askıda bir sonraki emirleri beklemektedir”³²⁸.

“17 Mayıs’ta İzmir’den Cidde’ye ayrılan “Sakarya” gemisi, 300 İzmit’ten, 100 Mudanya’dan, 150 Çanakkale’den ve 450 İzmir’den bindirilen toplam 1000 asker almıştır. “Söğüt” Cidde’den terhis zamanı gelmiş askerleri İzmir’e getirmiştir. Buradan yaklaşık 100 acemi asker alarak 18 Mayıs’ta ayrılmıştır. “Bahr-i Cedit” Yemen’den terhis olacak askeri getirmiş, yaklaşık 100 acemi asker alarak İstanbul’a gitmiştir”³²⁹.

Dedeoğaç’tan terhis zamanı gelmiş 2000 asker “Hasan Paşa” buharlısıyla³³⁰ ve Yemen’den de 2000 asker “Asır” buharlısıyla İzmir’e getirilmiştir. Buradan evlerine dağıtılacaktır. Ayrıca 742 kişiden oluşan başka bir birlik de Çeşme’den İzmir’deki garnizona katılacaktır”³³¹.

³²⁴ FO/195.1732.72. “Wratislaw’dan White’a”, İzmir, 3 Ekim 1891

³²⁵ FO/195.1899.62. “Fitzmaurice’dan P. Currie’ye”, İzmir, 29 Temmuz 1895

³²⁶ FO/195.1946.Şifreli telgraf. -Gizli-“Holmwood’tan”, İzmir, 28 Nisan 1896

³²⁷ FO/195.1946.31. “Holwood’tan P. Currie’ye”, İzmir, 28 Nisan 1896

³²⁸ FO/195.1946.33. “Holwood’tan P. Currie’ye”, İzmir, 6 Mayıs 1896

³²⁹ FO/195.1946.40. “Holwood’tan P. Currie’ye”, İzmir, 19 Mayıs 1896

³³⁰ FO/195.1946.52. “Shipley’dan Herbert’e”, İzmir, 8 Haziran 1896

³³¹ FO/195.1946.53. “Shipley’dan Herbert’e”, İzmir, 10 Haziran 1896

1905-1906 yılları arasında meydana gelen Yemen İsyanı, Konsolosluk raporlarında Yemen'den dönen askerlerin durumları, asker kayıpları anlatılmıştır. İlk rapor, dönen asker sayısı hakkındaki yanlış istihbaratla ilgilidir:

“Yemen’den dönen askerlerin sayısı hakkında verilen yanlış bilgi üzerine Büyükelçilik 29 Ağustosta “gizli” bir yazı göndermiştir. Konsolos Cumberbatch, 8000 askerinin indirildiğini bildirmiştir, oysa 4200 asker indirilmiştir. Normalde bu sayı kendisine de fazla görünmüş ancak, Cumberbatch, genellikle Türk gemilerinin tıka basa dolu olmasından dolayı bu sayıyı araştırmadan iletmıştır. Dikkatli bir tahkikat sonucunda, “Bezm-i Âlem” 2800, “Tir-i Müjgan” 1400 asker indirmiştir”³³².

“Türk gemisi “Tir-i Müjgan” Yemen’den 2. Ordu Komutanlığının Afyonkarahisar 7. Tümeninin 28. Alayından azalmış dört redif taburu getirmiştir. Aşağıdaki tablo reddedilemez biçimde Yemen koşullarının oynadığı ziyanı göstermektedir.

Tabur	Bindirilen taburlar (1905)	İndirilen taburlar(1906)
1	820 kişi	280 kişi
2	900 kişi	630 kişi
3	870 kişi	290 kişi
4	970 kişi	570 kişi
Toplam	3560	1760

Kesin olarak gösteriyor ki kısa seferden hayatta kalanların büyük çoğunluğu hastaneliktir. Askerlerden bazıları birliklerinde büyük kayıpların devam etmesinde soğuk hava ve kar fırtınalarının etkili olduğu dağlık arazilerden geçtikten sonra aniden sıcak ova içinde düştükleri duruma bağlanmaktadır. Dawana (?) köyünden bir yıl önce 48 kişi gitmiş, 12 kişi dönmüştür. Seferden dönen komutanlardan öğrenildiğine göre, askeri harekâtlara ara verilmiştir ancak iki veya üç ay içinde bilfiil yeniden başlayacaktır”³³³.

“Osmanlı gemisi “Taif” 27 Martta 2. Ordu Komutanlığının 27. Isparta Alayından bakaya kalmış 1300 askerlik süresi bitmiş asker getirmiştir. Bu askerler, gazete haberinin de onayladığı gibi, ücretleri ödenmediği için Yemen’de asi davranışlarda bulunmuştur. Cidde’ye yürümüşler ve bu sırada “Taif” gemisine bindirilmişlerdir. Ödeme için yaygara koparmışlar ve iki aylık ücretlerini Kamaran adasında,³³⁴ diğer iki aylık ödemeyi de Urla’da almışlardır. Hizmetleri süresince sadece bu kadar para alabilmişlerdir. Daha önceleri genellikle İzmir sokaklarında halkla beraber geçit düzenlenirdi, bu kez askerlerin perişan ve kirli görüntüleri onları gören herkesi kötü etkilemiştir. Komutanlarının onları kasten bu durumda bıraktığı, bunu da

³³² FO/195.2235.61.Gizli. “Cumberbatch’tan Nicholas O’Connor’a”, İzmir, 6 Eylül 1906

³³³ FO/195.2235.64.Gizli. “Cumberbatch’tan Barclay’a”, İzmir, 28 Eylül 1906

³³⁴ Kızıldeniz’in güney ucunda bulunan ada

*Yemen’de görev yapan ordunun ızdırabına halkın ilgisini çekmek için yaptığı düşünülmektedir. Ayrıca onları getiren gemi, on gün süresince Urla’da karantinaya alınmıştır*³³⁵.

*“Kuşadası’ndaki Konsolos Yardımcılığından alınan bilgiye göre,7 Mart’ta “Besm-i Âlem” vapuru Ödemiş, Tire ve Kuşadası’ndan 3 ihtiyat taburu Hudayda’ya gitmek üzere ayrılmıştır. Her tabur 800 askerden oluşmuştur. Ödemiş taburunun komutanı, 11 memurla Kolağası Hamdi Bey, Tire taburu 10 memurla Kolağası Tevfik Bey komutasında ve Kuşadası taburu 12 memurla Kolağası Hayri Bey komutasındadır. Bu taburların hepsi ise Yarbay Ali Rıza Bey komutasındadır. Ayrıca, 150 at Kuşadası’ndan gemiye bindirilmiş ve 80 tanesi dört topla İstanbul’a yollanmıştır. Büyük miktarda cephane de gemilere bindirilmiştir”*³³⁶.

Beyrut’ta meydana gelen olaylar sebebiyle yapılan asker sevkiyatı İzmir İngiliz Başkonsolosluğundan gönderilen rapor ve telgraflara şu şekilde yansımıştır:

*“Sayısı 2243 olan Denizli’den üç tabur redif askeri İzmir-Aydın demiryoluyla 19 ve 20 Haziran tarihlerinde İzmir’e getirildi, 21 Haziran’da, Beyrut’a “Nimet-Huda” ile yollandı”*³³⁷.

*“27 Haziran’da Isparta ve Uşak’tan 766 ve 816 askerden oluşan redif birliği “Tarsus” buharlısıyla Beyrut’a gitmek üzere İzmir limanından ayrılmıştır”*³³⁸.

*“Yaklaşık 2200 askerden oluşan Kara Hasan, Sandıklı ve Marmaris’ten gelen redif birlikleri İzmir limanından Beyrut’a gitmek üzere 30 Haziran’da Nimet-i Huda” ile ayrılmıştır. Yeni bir geminin İstanbul’dan gelmesi beklenmektedir”*³³⁹.

*“Mekke” buharlısı yaklaşık 400 askeri bırakıp; 423 at ve katırla Beyrut’a gitmek üzere 2 Temmuz’da İzmir limanından ayrılmıştır”*³⁴⁰.

“15 Ağustos 1910’da, sekizinin İzmir Tugayını oluşturduğu dört tabur redif, Beyrut’a gitmek üzere ayrılmıştır. Manisa taburu Konya vapuruyla 12 Ağustosta ve Bornova İzmir Menemen taburları 14 Ağustosta Besm-i Âlem vapuruyla gönderilmiştir. Diğer taburlar nakliye ve yazlık kıyafetlerini

³³⁵ FO/195.2266.16. “Cumberbatch’tan Nicholas O’Connor’a”, İzmir, 29 Mart 1907

³³⁶ FO/195.2383.16. “Henry Barnham’dan Gerard Lowther’a”, İzmir, 9 Mart 1911

³³⁷ FO/195.1946.60. “Shiple’den Herbert’e”, İzmir, 2 Haziran 1896

³³⁸ FO/195.1946.65. “Shiple’den Herbert’e”, İzmir, 29 Haziran 1896

³³⁹ FO/195.1946.66. “Shiple’den Herbert’e”, İzmir, 1 Temmuz 1896

³⁴⁰ FO/195.1946.68. “Shiple’den Herbert’e”, İzmir, 4 Temmuz 1896

beklemektedirler. Havran³⁴¹ yurt dışı sefer kuvveti komutanlığından Mirliwa Semih Paşa'nın İzmir'de olduğu bildirilmiştir³⁴².

1897'de Osmanlı-Yunan Savaşının çıkması üzerine, Osmanlı yetkililerinin İzmir ve çevresinden asker sevkıyatı, Konsolosluk tarafından “kapalı ve çift” ve “kapalı ve gizli” açıklamalarıyla bildirilmiştir:

“Vilayetin redif askerleri İzmir-Aydın demiryoluyla 26 Nisan 1897'den beri sürekli olarak sevk edilmektedir, buna göre 14.350 asker ve 2.440 at İzmir'den ve ara istasyonlardan Dinar gönderilmiştir. Buradan Afyonkarahisar'a yürütülerek Konya demiryoluyla İzmit'e ulaştırılacaktır. Mustahfiz³⁴³ askerler İzmir, Urla, Ayvalık, Çeşme ve adalar gibi Yunanların çoğunluğu oluşturduğu yerlere toplatılmıştır³⁴⁴. 3 Mayıs'ta bildirilen 14.350 asker ve 2.440 ata ilaveten 4257 asker ve 968 at İzmir'den Dinar'a 26 Nisan'dan 7 Mayıs'a kadar toplam 18.61 asker ve 3410 at yollanmıştır. İzmir-Kasaba hattından İzmir'e redif ve mustahfiz olmak üzere 4800 asker ve 900 at sevk edilmiştir. Bu askerler; İzmir, Urla, Çeşme ve Kuşadası arasında paylaştırılmış, atlar daha çok Selanik'e yollanmıştır³⁴⁵.

“28 Nisana kadar Midilli karargâhı 800 gücünde 500 yedekle güçlendirilmiştir ve daha fazla asker beklenmektedir. Silah ve cephaneler adadaki Müslümanlara dağıtılmıştır. On gün önce ulaşılan emirle Rodos'ta garnizon iki katına çıkarılmıştır toplam 1200 yedek askerlerin çağrılmasıyla

³⁴¹ Havran veya Hawran, Hauran; günümüz Suriyesinin güneyinde bulunan bir bölgedir. 1910 Nizamnamesine göre yapılan 1911 teşkilatlanmasında 5. Redif Müfettişliğine bağlı olarak “Havran Askeralma Dairesi” bulunmaktadır. Bu daireye bağlı “Mece, Erze'a, Kunetra, Dera, Suveyde, Bursa (Eskişam) ve Aclun” Redif Taburları bulunmaktaydı. Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/6 (1908–1920)**, Ankara 1971, s. 180. Havran Askeralma Dairesi'nin özelliğine binaen 1910 ve daha önceki senelerde de görev yaptığı değerlendirilmektedir.

³⁴² **FO/195.2360.70**, “Henry Barnham'dan Gerard Lowther'a”, İzmir, 15 Ağustos 1910

³⁴³ Müstahfiz sınıfı 1869 yılı Nizamnamesiyle Nizamiye ve Redif sınıflarından sonra gelecek şekilde kurulmuştur. Buna göre, her Müslüman erkeğe, 20 yılı olan askerlik hizmetinin altı yılını Nizamiye, altı yılını Redif ve sekiz yılını da Müstahfiz olarak yapmak zorunluluğu getirilmiştir. Genellikle yurt içinde kullanılmıştır. Daha sonra kaldırılmasına rağmen 1904 yılında tekrar kurulmuştur. 1910 Nizamnamesine göre yapılan teşkilatlanmada da devam etmiştir. 1913 yılındaki değişikliklerle kaldırılmıştır. Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5 (1793 -1908)**, Ankara, 1978, s. 204- 208, 218 -219; Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/6 (1908 – 1920)**, Ankara 1971, s. 142- 143, 209.

³⁴⁴ **FO/195.1990.44**. “Cumberbatch'tan Philip Currie'e”, İzmir, 3 Mayıs 1897; 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı çıktıktan sonra 1., 2., 3., ve 4. Orduda bulunan Redif Tümenlerinin bir kısmı Alasonya Ordusu ve Yanya Kolordusu'nu takviye etmiştir. Anadolu'dan gönderilen redif birliklerinin bir kısmı Karadeniz ve Marmara limanlarından alınarak Tekirdağ'ına ve Ereğli'ye çıkarıldılar. Bir kısım redif birliği de Ankara ve Konya demiryolları ile İzmit'e; buradan vapurla Tekirdağ'ına ve Ereğli'ye taşındılar (24 Şubat ile 15 Mart 1897 tarihleri arasında Tekirdağ ve Ereğli'ye 60 tabur çıkmıştır). Tekirdağ'ına gelen birlikler, kara yolu ile Muratlı istasyonuna gelerek, buradan demiryolu ile cepheye intikal ettiler. Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **1897 Osmanlı-Yunan Harbi**, Ankara 1964, s. 66, 71-72, 119- 120.

³⁴⁵ **FO/195.1990.48**. “Cumberbatch'tan Philip Currie'e”, İzmir, 6 Mayıs 1897

oluşturulmuştur. Kuşadası'nda ve Urla'da ihtiyat birlikleri sahil kesimini korumak üzere yerleştirilmiştir. Ayrıca, bir veya iki birlik Ayvalık, Dikili ve Çeşme'de toplanmıştır. Sakız adasındaki karargâh güçlendirilmiştir³⁴⁶.

4 Mayıs'ta Büyükelçilikten İzmir Başkonsolosluğuna askeri takviyeleri bildirmeye devam etmesi istenmiştir. Buna göre Konsolosluk bölgesinde birliklerin dağılımı hakkında şu bilgiler verilmiştir:

"İzmir'de; 14 redif ve mustahfiz taburu vardır, bu ikisi düzenli garnizonu oluşturmaktadır ve geri kalan birlikler Aydın Vilayetinde seferber edilerek adalara ve liman şehirlerine gönderilmiştir. Birliklerin gücü 800'dür.

Aydın'da ne takviye kuvvetleri ne de daimi karargâh bulunmaktadır.

Urla'da; 800 gücünde bir redif birliği bulunmakta; daimi karargâh bulunmamaktadır.

Kuşadası'nda; 800 gücünde bir redif birliği bulunmakta; daimi karargâh bulunmamaktadır.

Çeşme'de; 800 gücünde bir redif birliği bulunmakta; daimi karargâh bulunmamaktadır.

Rodos'ta ve Sporades Adalarında takviye kuvvetleri yoktur. Gerektiğinde, saldırı ihtimalinde şehri korumak için 400 redif bulundurulmuştur. Rodos'ta, yarı topçu yarı piyade olan 600 kişilik düzenli ordu mevcuttur.

Sakız'daki küçük daimi garnizonun takviye kuvvetleri yoktur.

Midilli'de 800 gücünde daimi garnizon, 311 redif ve 80 jandarma ile güçlendirilmiştir.

Ayvalık'ta ne takviye kuvvetleri ne de daimi karargâh bulunmaktadır.

Sisam Adasındaki; 80 kişilik daimi garnizonun takviye kuvvetleri yoktur.

Antalya'da, Antalya Birliğine bağlı olarak geçen ay 250 redif, 400 ihtiyat kuvveti silâh altına çağrılmıştır ve 14 Mayıs'ta hâlâ kıtlada harekât emrini beklemektedirler.

Aydın Vilayetindeki rediflerin büyük kısmı Teselya ve Epirus'da görevlendirilmiştir.

Savaşa ara verilmesinden bu yana Sakız, Çeşme ve Midilli'de Yunan kruvazörü "Psare" 22 ve 23 Mayıs'ta görülmüştür. Kruvazör daha sonra Kaleye yakınına gelmiş, küçük hasar görmüştür³⁴⁷.

³⁴⁶ FO/195.1990.Şifreli telgraf. "Cumberbatch'tan", İzmir, 5 Mayıs 1897

“Bu sabah aldığım telgrafa göre; 3 Haziran tarihli 60 nolu raporda bahsettiğim İzmir ve çevresine yerleştirilen 16 taburdan oluşan mustahfız askerler, 5 Haziran’da ulaşan emirle dağıtılmış ve öncelikle demiryoluyla evlerine gönderilmiştir. Askerlerin serbest bırakılmasında Kamil Paşa Hazretlerinin mükerrer ve enerjik rolü olmuştur, çünkü hasat zamanı erkeklerin tarlalarda olmayışı Vilayetin maliyesine olumsuz etki yapmıştır”³⁴⁸.

“Türk kruvazörü 19 Ağustos’ta Urla’dan Sakız’a ayrılmış ve bir Türk kruvazörü de İzmir’e ulaşmıştır”³⁴⁹.

“Bir ay önce Türk ordusunun Teselya’yı almısıyla başlayan tahliyeden beri 15 gemi başlıca Volo ve Selanik’ten İzmir’e gelmiştir ve toplam 18000 asker bırakmıştır. Askerler ivedilikle kendi bölgelerine nakledilmiştir. Sadece dört veya beş birliğin Kıbrıs’tan gelmesi beklenmektedir. Askerlerin dağıtım sırasında kargaşa veya nümayiş olmaması birliklerin başarılı bir cepheden dönmesiyle ilgili olabilir”³⁵⁰.

10 Ağustos’ta Büyükelçilikten gelen genelgeye göre Ekim ayında İzmir’e dönen askeri kuvvetlerin bilgisi talep edilmiştir. Buna göre, Konsolosluk, Ekim ayı

³⁴⁷ FO/195.1990.60. “Cumberbatch’tan Philip Currie’e”, İzmir, 3 Haziran 1897. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi’nde deniz hâkimiyetini elinde bulunduran Yunan Donanması’na karşı Çanakkale Boğazı, Selanik Körfezi, Ege Denizi ve Akdeniz’deki adalarda ilave tedbirler alındı. Çanakkale Boğazı, Konya, Emet, Sındırgı, Gönen taburları ve 2. Ordu’dan bir sahra bataryası ile takviye edildi. Adalarda zabıta kuvvetleri artırıldı. Sonradan Sakız Adası iki bölükle; Rodos ve Kalimnos adaları birer bölükle; Midilli, İstanköy, Limni ve Bozcaada kale topçu erleriyle takviye edildi. Kale topçu erleri Sakız ve Rodos adalarına da verildi. Urla’daki Rumlar devriye gezen jandarma ve polislerin üzerine ateş ederek olay çıkarmak istediler. Çeşme ve Kuşadası’ndaki halk Yunanlıların denizden tecavüz edeceklerine dair çıkarılan söylentilerle heyecanlandılar. Bunun üzerine adı geçen yerlere Aydın Tümeni’nden üç mustahfız taburu 4 Mayıs 1897’de gönderildi. Daha sonra bu taburlar tümen seviyesine çıkarıldı. 17 Haziran 1897 tarihinde İzmir’de bir “Müstahfız Tümeni” kuruldu. Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **1897 Osmanlı-Yunan Harbi**, s. 245 -246.

³⁴⁸ FO/195.1990.72. **Gizli**. “Cumberbatch’tan Philip Currie’e”, İzmir, 3 Haziran 1897

³⁴⁹ FO/195.1990.Şifreli telgraflar. “Cumberbatch’tan”, İzmir, 21 Ağustos 1897

³⁵⁰ FO/195.2030.31. **Gizli**. “Cumberbatch’tan Bunsen’e”, İzmir, 9 Haziran 1898. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi’nde Türk birliklerinin seferberliği, intikalleri ve savaşması düzenli, tertipli, disiplinli, şevk ve heyecan içinde olmuştur. Hükümetin ciddi ve düzenli tavır ve hareketine Millet’in ve Ordu’nun davranışı uyum göstermiştir. Bu duruma dair dünya basınında birçok yazı yazılmıştır. Buna örnek olması bakımından bir Alman Binbaşının 4 Nisan 1897’de Selanik’ten yazdığı mektup şöyledir: “Acizden ileri gelen bir asabiyet içerisinde bocalayan Yunanistan’dan gelerek Türk Toprakları’na ayak basan bir insan ferahlık duyuyor. Burada bütün işler sükunet, açıklık ve itidal içinde düzenli bir halde devam etmekte ve fakat her şeyden önce nizam, intizam ve itaat hüküm sürmektedir. Yunanlıların bir aktöre benzeyen hal ve hareketleri yerine, ilk bakıştan itibaren burada yüzyıllardan beri hüküm süren bir milletin hâlâ devam eden asalet ve nüfuzu hissediliyor. Oradaki zayıf irade yerine buradaki gerçek kuvvet ve kudret manzarasıyla karşılaşılıyor. Bunlar bir türedi ile eski bir asaletin mirasçısı arasında mevcut olan iki düşman milletin karakterlerini ayıran zıt farklardır.” Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **1897 Osmanlı-Yunan Harbi**, s. 72.

süresince birliklerin harekâtını tabloda bildirmiştir. Eylül ayı süresince bir harekât olmamıştır³⁵¹.

³⁵¹ **FO/195.2266.63**, “Cumberbatch`tan Nicholas O`Connor`a”, İzmir, 1 Kasım 1897

Ulaşanlar						Ayrılanlar					
Tarih	Vapur	Nereden	Tabur sayısı	Birliklerin durumu	Açıklamalar	Tarih	Vapur	Ulaşılan yer	Tabur sayısı	Birliklerin durumu	Observation.
2 Ekim	'Seyyar'	Trablusgarp	300	Tezkere zamanı		Ekim 13	'Şark'	Selanik	500	Erat	Benzer
11 Ekim	'Bezm-i âlem'	Hudayda (Yemen)	200	devam		14	'Hacı Davut Şirketi.	Selanik	200	do	
13 Ekim	'İskender'	Dedeâğaç	50	devam		14	Panteleon Şirketi	Selanik	200	do	
?	'Şark'	İstanbul	-	--	Yüksüz	15	Bezm-i âlem	?	1200	do	Telgrafla bildirildi
26 Ekim	'Olimpus'	Selanik	200	Tezkere zamanı							

Türk-Yunan Savaşından sonra, 1899 yılında Osmanlı Ordusunda düzenlemeler yapılmıştır³⁵². Aydın Vilayetindeki askeri birliklerin düzenlenmesi hakkında, 6 Eylül'de Büyükelçilikten bilgi talep edilmiştir. Konsolosluk şu bilgileri iletmiştir:

“Askeri yetkililerin olağanüstü ağız sıklığı Konsolosluğun talep ettiği kesin bilgiyi elde etmeyi güçleştirmiştir. Vilayette yaklaşık 80 taburun düzenlenecek ve her Kazada bu redif taburlarının merkezi oluşturacaktır. Merkezi Selanik'teki III. Ordu Komutanlığına bağlı olacaktır. Şu ana kadar düzenleme kâğıda kaydedilmesinden ve bazı komutanların tayininden ileri gitmemiştir. Eski tüfekler Makedonya'ya gönderilmiştir, şimdi askerlerin tüfeği yoktur. Yeni tüfeklerin İstanbul'dan gelmesi beklenmektedir.”³⁵³

Makedonya'da meydana gelen karışıklıklarda bölgeden sevk edilen askerler hakkında verilen istihbarat şöyledir:

“8 Mart 1905'te İzmir'deki Redif Birlikleri Genel Komutanı İstanbul'dan gizli emir almıştır. Bulgaristan'da vuku bulan olaylar hakkındaki raporların kesin olması sebebiyle bölgedeki redif askerin acele bir harekât için hazır bulunması istenmiştir ki Türkiye'nin diğer bölgelerinde de benzer acil tedbirlerin alınması gerekli görülebilir.”³⁵⁴

“80 kişi Makedonya Jandarma birliğinde görev almak üzere, 248 kişi ise Selanik'e gitmek üzere ayın 7'sinde Türk gemisi “Sofya” bindirilmiştir. 1. Sınıf Rediflere ait bu askerlerden bir kısmı koşullu olarak tabur başına altı asker oranında verilmesi emriyle Vilayet tarafından 432 askerden oluşturulmuştur. Bu bilgiyi Ekim ayında Askeri Ataşeyle yaptığım görüşmeden tedarik ettim. Hizmet süresi ayda 130 kuruşla iki yıl olacaktır ve bu sürenin sonunda tam zamanlı redif eri olarak hizmet görmeye namzet olacaklardır.”³⁵⁵

“1. Ordu Komutanlığının 2. Alay 4. Taburu, 5 Ocak 1908'de İzmir'den Selanik'e gitmek üzere ayrıldı, bu birlik aynı alayın 2. Taburunun yerini almıştır.”³⁵⁶

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Orduda yaşanan hareketlilik Konsolosluk tarafından gözlemlenmiştir. Askeri yetkililerin III. Ordu Komutanlığı birliklerini yetiştirmek üzere sıkı bir meşguliyet içinde oldukları bildirilmiştir.

³⁵² Ordudaki düzenleme için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5 (1793-1908)**, Ankara 1978, s. 217-232.

³⁵³ **FO/195.2065.63**. “Hampson'dan Nicholas O'Connor'a”, İzmir, 21 Eylül 1899

³⁵⁴ **FO/195.2209.10.Gizli**. “Cumberbatch'tan Nicholas O'Connor'a”, İzmir, 10 Mart 1905

³⁵⁵ **FO/195.2235.78.Gizli** “Cumberbatch'tan Barclay'a”, İzmir, 11 Aralık 1906

³⁵⁶ **FO/195.2300.28**. “Heathcoat Smith'ten Barclay'a”, İzmir, 20 Mart 1908

“Aydın Vilayetinin her tarafından İhtiyat askerleri her gün İzmir’de göreve alınarak en kısa sürede teçhizatlandırılmış olarak Selanik’e yollanmaktadırlar. Kışlalar askerleri barındırmada yetersiz kalmakta, hanlar dolmuştur. Bu “İhtiyat” seferberlik hizmeti üç ordu için de geçerlidir³⁵⁷.

“İhtiyat askerlerinin gemilere bindirilme emri geri alındı ve askerler evlerine dönmektedir. 29 Mart 1909’da Sofya ve Selanik’ten 300 ve Maria ve Selanik’ten 1100 ihtiyat askeri Hacı Davut Şirketiyle taşınmıştır³⁵⁸.

15 Mayıs 1909’da Büyükelçilikten gelen genelgede İzmir’deki askeri kuvvetlerin güçlendirilmesi ve şehrin savunması hakkında istihbarat toplanması istenmiştir. Buna göre;

“Askeri kuvvetler, 2. Ordu Komutanlığının (yaklaşık 750 kişi) 10. Alay 2. Taburundan oluşmaktadır ve Hükümet Konağı ile Karataş’ın dış mahalleleri arasında yerleştirilmiştir. Ayrıca, Sancak Kalesinde Hamidiye istihkâmında Çanakkale komutanlığına bağlı 400 topçu subayı vardır bunlardan 20 kişi kışlalardaki birkaç topu kullanmak amacıyla gönderilmiştir. Burada iki bataryanın her birine 6 top ve her topa 4 asker düşmektedir. Kalede, üçü 14 cm. olan 7 Krupp topu ve üç adet eski 8 cm’lik top mevcuttur, bunların Türk-Yunan savaşından kalma oldukları söylenmektedir. İzmir’in savunmasının sadece Kale’den yapılması, İzmir’deki Britanya uyruklarının güvenliği açısından sakıncalıdır. Şehrin savunmasına yönelik herhangi bir yenilenme veya geliştirme yapılmamıştır, sadece bir adet Türk[lere ait] yandan çarklı korvet (hafif savaş gemisi) limanda bulunmaktadır³⁵⁹.

³⁵⁷ FO/195.2300.111. “Henry Barnham’dan Gerard Lowther’a”, İzmir, 27 Ekim 1908

³⁵⁸ FO/195.2331.25. “Henry Barnham’dan Gerard Lowther’a”, İzmir, 1 Nisan 1909

³⁵⁹ FO/195.2331.51.Gizli. “Henry Barnham’dan Gerard Lowther’a”, İzmir, 29 Mayıs 1909

2 Mayıs 1910'da, Büyükelçiliğe Denizli Tugayı rediflerinin Selanik'e gitmek üzere henüz ayrıldığı veya ayrılma emri altında oldukları şu ayrıntılarla bildirilmiştir³⁶⁰:

Birlik adı	Sayı	Ayrıldığı tarih
Sarayköy	800	30 Nisan
Denizli	700	2 Mayıs
Tavas	800	3 Mayıs (ayrılacak)
Karaağaç	800	En kısa zamanda
Muğla	800	En kısa zamanda
Melisa ³⁶¹	800	En kısa zamanda
Marmara	-	Aydın'dan İzmir'e gelecek vapur bulunmazsa doğrudan gidecek

*"23. İzmir Tugayından oluşan sekiz tabur redif, 30 Ağustosta İzmir'den ayrılmıştır. Ayrıca, Alaşehir 46. Alay 3. Tabur ayın 25'nde "Müsavat" ile; Turgutlu, Kula 4. Taburu "Besm-i Âlem" ve Akhisar 2. Tabur "Konya" ile ayın 28'nde ayrılmıştır"*³⁶².

1911-1912 yıllarında Osmanlı ile İtalya arasında cereyan eden Trablusgarp Savaşı'nda, İtalya'nın savaşı Akdeniz adalarına ve Anadolu'ya yayma tehdidi³⁶³ söz konusu olmuştur. Başta Rodos olmak üzere adaların işgali, İzmir'in saldırıya uğrama ihtimali bölgede askeri hareketliliği ve yoğun diplomatik faaliyetleri gerekli kılmıştır. Özellikle İzmir'in saldırıya uğrama ihtimalinin İngiliz ticari faaliyetlerine ve vatandaşlarına vereceği zarar ile Antalya bölgesinde İtalya'nın nüfuz elde etme çabası, İngiliz hükümetini endişeye düşürmüştür.

İzmir'deki İngiliz Başkonsolosluğunun, öncelikle İzmir'in ve bölgenin savunma durumu hakkında istihbarat toplamaya gayret gösterdiğini görüyoruz:

"Askeri Ataşenin verdiği bilgiye göre 11 Ekim'de İstanbul'dan trenle 83 topçu askeri gelmiştir. Bunların yanlarında getirdikleri at, silah ve cephanelere ait ayrıntılı bilgiler şunlardır: Ağır kalibreli olarak

³⁶⁰ FO/195.2360.28. "Henry Barnham'dan Gerard Lowther'a", İzmir, 2 Mayıs 1910

³⁶¹ Melissa, antik yerleşim olarak bugün Afyon ilinde Şuhut ve Balçıkhisar kasabası yakınındadır

³⁶² FO/195.2360.76. "Henry Barnham'dan Gerard Lowther'a", İzmir, 30 Ağustos 1910

³⁶³ Bkz. Timothy W. Childs, **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri**, Çeviren: Deniz Bertay. İstanbul 2008, s.148-149.

nitelendirilen, iki parçaya bölünmüş ve her bir parçanın bir arabada altı atla çekilen 11 top, üç araba cephane ve bir araba 72 atla süslü koşum takımı. Toplar aynı gece Sancak Kalesine kale duvarındaki girişe alınmıştır. Fakat muhtemelen kalenin arkasındaki tepelere yerleştirmeyi planlamaktadırlar”³⁶⁴.

Türk-İtalyan Savaşı'nın başlamasıyla ilgili askeri seferberlik bilgileriyle haberler özellikle adalardan, konsolosluk yardımcılarında gelmiştir. Konsolos Yardımcısı Hadkinson, 140 kasa cephaneyle 2000 askerin Dikili'den Midilli adasına geçirildiğini bildirmiştir. Bunlardan 1600'ü redif (alayı belirtilmemiş) ve 400'ü 2. Ordu Komutanlığı, 18. Alay, 2. Bölükten muvazzaf askerdir. Midilli adasının kalesi büyük bir askeri kuvvet yerleşmediğinden zamanla silahtan tecrit edilmiştir ve Hadkinson, yetkililerin Kilise ve okullarla Yunan Hastanesini kullanmak zorunda kalacaklarını, eğer böyle olursa geniş sayıda Hıristiyan'ın asker olacağını düşünülmesine dikkat çekmiştir. Ayrıca Konsolos Yardımcısı Biliotti, ayın 24'ünde 130 asker ve 50 jandarma yelkenli gemilerle Marmaris'ten geldiğini bildirmiştir³⁶⁵.

Midilli ve Sakız'dan gelen raporlarda, yetkililerin, kısa süre içinde İtalyanlar tarafından saldırı gelebileceği yönündeki inancıyla adaların korunmasına yönelik acil tedbirler aldıklarını bildirmektedirler. Midilli Konsolos Yardımcısı Hadkinson, şehrin açık alanlarına avcı çukurları kazıldığını ve 400 tüfeğin yerli Türklere dağıtıldığı, devlet memurları, telgraf ve postacılar, bunların arşivleri Hükümet Konağından Osmanlı Bankasına ve çok sayıdaki Türk kadın ve çocuklar İstanbul'a yollanmıştır. Sakız'dan Anamissaki'nin raporunda; Sakız'ı çevreleyen tepelerin tahkim edildiği, Çeşme'den küçük takviye birliklerin getirildiği, Türk kadın ve çocukların uzaklaştırıldıkları bildirilmiştir³⁶⁶.

Büyükelçilik, Sisam (Samos) adında alınan tedbirler hakkında bilgi talep etmiş, bunun üzerine Konsolos Yardımcısı Marc, savaş başladıktan sonra adaya 500 asker getirildiğini, bunların barınması için Vathy'de kışla inşasını yürütmek için

³⁶⁴ FO/195.2383.74. “Henry Barnham'dan Gerard Lowther'a”, İzmir, 13 Ekim 1911

³⁶⁵ FO/195.2383.81. “Henry Barnham'dan Gerard Lowther'a”, İzmir, 2 Kasım 1911

³⁶⁶ FO/195.2383.83. “Henry Barnham'dan Gerard Lowther'a”, İzmir, 9 Kasım 1911

herhangi bir adım atılmadığını; askerlerin, şehrin birçok bölgesinde ordugâh kurmuş olduğunu bildirmiştir”³⁶⁷.

Adaların İtalyan işgaline uğramasının ardından savaşın İzmir’de kendisini hissettirmesi kaçınılmaz olmuştur. Başkonsolos Barnham, son olarak İzmir’in İtalyan saldırısına karşın Osmanlı yetkililerinin aldığı tedbirleri ve durumun kendilerini nasıl etkileyeceği konusunda şu uzun raporu yazmıştır:

“İzmir’de geniş sayıda askerin varlığı sebebiyle, limanda güçlü bir silahlanma, su altı mayını, kruvazör ve torpido bot bulunmaktadır. Bütün niyet ve amaç İzmir’i müstahkem bir yer yapmaktır. Büyük ihtimalle İtalyan hükümetinin saldırı kararında İzmir’in uygun hedef noktası olarak, gemilerini göndererek bombalayacağı yönündedir.

Yetkililer, en son Türk gambotlarının Beyrut’ta bombalamasını bir uyarı olarak almaktadırlar, açıkça yakında veya daha sonra İzmir’e benzer bir saldırının yapılabileceğini ve bu ihtimale karşı hazırlıklı olmayı düşünmektedirler.

Şimdi şehirde ve yakın çevresinde 5000’den fazla asker olduğuna inanıyorum, diğer askerler de Kilizman’da, Gülbahçe’de, Karaburun yarımadasındaki Mordoğan ve Sahip’te ve Çeşme’de ordugâh oluşturmuştur.

Limana giriş kapısı olan Sancak Kalesi ve Körfezin güney tarafındaki Urla’ya uzanan nakliye yolu 15 santimetrelilik toplarla silahlandırılmış; gözetlemeye uygun tüm noktalarda toplar ve havan topları muhtemelen ateşe hazırdır.

10 Aralık’ta göndermiş olduğumuz yazıda tarafıma iletilen açıklamada İstanbul’dan İzmir’e yollanan üç adet gemi iskeletinin yetkililerce hangi amaç için kullanıldığını rapor etmem istenmişti.

Bu gemiler, yaklaşık on gün önce, kalenin biraz üzerinde kanaldaki bir noktaya dördüncü bir gemiyle (eski bir yandan çarklı) getirilene kadar körfezin kuzey tarafında demirli kaldı. Bunlar safrayla doldurulacaktır ve zamamı gelince kanalın ortasına boşaltılarak, işgal donanmasının girişi engellenecektir.

Gerçekten ihtiyaç yokken gemilerin erken batması kayda değer bir endişe olmalıdır, zira limanın girişi posta vapurlarına kapanacaktır. Diin Eastern Telegraph Company müdürüne, Türk telgraf istasyonunun İzmir’den 11 kilometre içeride Nymphio köyü tepelerine taşıdığı bilgisini verdim.

³⁶⁷ FO/195.2383.106. “Henry Barnham’dan Gerard Lowther’a”, İzmir, 29 Aralık 1911

İstanbul ve vilayetteki şehirlerle haberleşmek için burada bir telgraf merkezi kuruldu. Nymphio'dan çıkan hat Manisa'daki telgraf sistemiyle birleşerek İstanbul ile diğer hat Paradise'teki telgraf sistemiyle birleşerek iç bölgelerle haberleşmeyi sağlanacaktır.

Kuşkusuz yeterli miktarda top Nymphio'ya istasyonu korumak üzere gönderilecektir. Bu değişikliğin etkisi, faaliyete geçildiğinde İzmir'in dünya ile iletişimini kestiğinde ortaya çıkacaktır

Yetkililerin niyeti ilk etapta telgraf hattını Doğu yoluyla hattın Suriye'ye uzandığı nokta olan Çeşme'den Türk telgraf hattından geçirmek, Eastern Telegraph Şirketinin Urla ve Çeşme'deki operatörlerini kaldırmaktır.

İzmir'den Nymphio'ya gidip-gelecek atlı ulak olmaksızın sizinle [Büyükelçi] haberleşemeyeceğim ve anladığım kadar istasyonda Avrupalı operatör bulunmayacağı için bütün mesajlar Türkçe gönderilmek zorundadır.

Bu ve yetkililerin demiryolundan ve medeniyetten uzak tepelerde gizli bir noktayı seçmiş olması, Avrupalılara olan güvensizliklerini ve bütün haberleşmeyi kendi ellerinde tutmak istediklerini akla getirmektedir.

Yetkililerin bu konuda ciddi oldukları, dün sabah bir grup operatörün Nymphio'ya büyük miktarda telgraf hattı ve tesisatıyla gitmelerinden anlaşılmaktadır.

The Eastern Telegraph Şirketi Müdürü ne gibi olayların meydana gelebileceği konusunda bilgilendirildi.

Ayrıca, Devlet arşivlerinin acil durumda Aydın'a taşınması için düzenlemelerin yapıldığını öğrendim³⁶⁸.

³⁶⁸ FO/195.2396.30.Gizli. "Henry Barnham'dan Gerard Lowther'a", İzmir, 7 Mart 1912

III. 2. 2. Tarih ve Arkeoloji Çalışmaları

Siyasi faaliyetler kapsamında arkeoloji çalışmaları, on dokuzuncu yüzyılın ruhunu yansıtmaması bakımından hiç de askerî veya diplomatik meselelerden geri kalmamaktadır. Osmanlı topraklarında Batılı güçlerin tarih ve arkeoloji faaliyetleri, aynı zamanda emperyalist bir mücadele alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı topraklarına gelen arkeolog veya araştırmacılar nüfuz alanlarının belirlenmesi ve tanınması için ön çalışmaları gerçekleştirdiler. Bölgelerin ayrıntılı topografik bilgileri oluşturuldu ve bu bilgiler Birinci Dünya Savaşı başladığında Britanya yöneticileri için son derece değerli oldu³⁶⁹. Araştırmacılar, bir temsilciden biraz daha fazla fark yaratıyordu. Savaş yıllarında gizli serviste çalıştıkları bilinen birçok araştırmacının ne zaman bu değişikliği yaptıkları pek açık değildir. British School at Athens (BSA)'ın üyelerinin birçoğunun Birinci Dünya Savaşı süresince gizli serviste çalıştığı bilinmektedir³⁷⁰.

Bölgedeki arkeolojik faaliyetlerin yürütülmesinde Osmanlı yöneticilerinden gerekli izinin alınması, bürokratik işlemlerin yapılması, araştırmacılara çeşitli konularda yardımcı olunması bakımından konsoloslara bir hayli iş düşmekteydi. Gerçi bu konuda 1908'de ikinci kez Anadolu'da arkeolojik çalışmalar yapmak üzere gelen William Mitchell Ramsay dertlidir. İzmir Konsolosunun resmî anlamda kendisi için “parmağını dahi oynatamadığını”, Konsolos'un bu konuda kendisine yardım etmek gibi bir görevinin olmadığı şeklinde açıklama yaptığını anlatsa da resmî olmayan, kişisel destek aldığını da itiraf etmektedir³⁷¹. Ramsay'ın bu serzenişine rağmen Konsolos Cumberbatch İstanbul Büyükelçisi Nicholas O'Connor'a yazdığı raporunda Profesör Ramsay'ın Osmanlı yöneticilerinden izin alabilmesi için gerekli yardımın yapıldığını hatta Profesörün memnuniyetinden dolayı Konsolos

³⁶⁹ Y. Sheffy, **British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918**, Cass series: Studies in Intelligence, Londra, 1998, s. 21-22; alıntı, David W.J. Gill, “Harry Pirie-Gordon: Historical Research, Journalism and Intelligence Gathering in the Eastern Mediterranean (1908-18), **Intelligence and National Security**, C. 21, No. 6, Aralık 2006, s. 1045-1059.

³⁷⁰ Gill, **a.g.m.**, s. 1045-1046.

³⁷¹ William Mitchell Ramsay, **The Revolution in Constantinople and Turkey, A Diary**, Elibron Klasikler Sersi, 2005, s. 250.

Cumberbatch'tan kendilerine ve Dışişleri Bakanına teşekkürlerini iletmesini istediğini bildirmiştir³⁷². Bundan başka, Menteşe bölgesinde antik araştırmalar yapmak isteyen Mr. Arkwright için resmî işleyiş konusunda, Konsolosluk Aydın Valiliğine müracaat etmiş ve yönlendirmeleriyle yardımcı olmuştur. Vali'ye yaptığı rica üzerine, Valilik, Menteşe Mutasarrıflığına telgraf çekerek Arkwright'ın bölgede rahat bir şekilde yolculuk yapabilmesini sağlamıştır³⁷³. Bir doğa bilimcisi olan Mr. Threlfall'ın eşi ile gerçekleştirmek istediği seyahati süresince koruma talebi³⁷⁴ ve daha sonra eşyalarının Gümrükten geçirmekte yaşanan sıkıntılarıyla Konsolos Dennis ilgilenmiştir³⁷⁵.

İzmir İngiliz Konsolosluğu, Britanya'nın nüfuz alanında gördüğü İzmir ve Batı Anadolu'da başka ülkelerin araştırmacıları tarafından yürütülen arkeoloji faaliyetlerini yakından takip ederek, ayrıntılarıyla Büyükelçiliğe iletmiştir. Özellikle Alman nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin olduğu bu dönemde, Almanların bölgedeki araştırma faaliyetlerinden son derece rahatsız olmuşlardır. Ayvalık Konsolos yardımcısı Elias Eliopoulos, Bergama ve Dikili bölgesinde arkeoloji çalışmaları yapmak üzere geldiklerini söyleyen Alman ekibin, bölge hakkında kendisinden bilgi toplamaya çalıştıklarını ve kendi arazisi sınırlarında olan bir tepede kazı yapmak için talepte bulduklarını anlatmaktadır. Eliopoulos, Almanların gerçek amaçlarının kazı yapmak olmadığını, siyasi amaçlar taşıdığını iddia etmektedir. Alman ekibin içinde bulunanlardan birkaçının Alman Ordusunda görevli olduklarını; bunlardan 30 yaşlarında olan Hugo Prinz ile uzun bir görüşme yaptığını ve kendisinden, "Asia Minor German Colony" [Küçük Asya Alman Kolonisi]'nin kurucularından olduğunu, görevinin Bağdat Demiryolu meselesinde İstanbul'u etkilemek olduğunu öğrenmiştir. Ayrıca Eliopoulos, Almanların antik Bergama Krallığının zengin ve verimli topraklarına sahip olmak isteği ile bölgede nüfuzlarını arttırmaya çalıştıklarını ve bunun için Atina'da "German Asia Minor Club" [Alman

³⁷² FO/195.2112.26. "Cumberbatch'tan O'Connor'a", İzmir, 25 Mayıs 1901

³⁷³ FO/195.1732.91. "Holmwood'tan White'a", İzmir, 21 Kasım 1891; FO/195.1732.97.

"Holmwood'tan White'a", İzmir, 2 Aralık 1891

³⁷⁴ FO/195.1586.Telgraf. "Dennis'ten", İzmir, 24 Aralık 1887; FO/195.1586.Telgraf. "Dennis'ten", İzmir, 28 Aralık 1887; FO/195.1650.02. "Dennis'ten White'a", İzmir, 9 Ocak 1888

³⁷⁵ FO/195.1650.02. "Dennis'ten White'a", İzmir, 9 Ocak 1888

Küçük Asya Kulübü] adında pek bilinmeyen bir kurum oluşturduklarını eklemektedir³⁷⁶.

Arkeoloji faaliyetlerinde nüfuz mücadelesine yönelik başka bir hassasiyet, Sart'taki Kibele Tapınağında American Archaeological Society'nin kazı çalışmaları yapacağına dair gazetelerde yer alan haberler üzerine ortaya çıkmıştır. Konsolos Barnham, İstanbul Büyükelçisi Gerard Lowther'a 22 Nisan 1910 tarihinde gönderdiği yazısında; Kibele Tapınağında kazı yapmak üzere İngilizlerin birçok kez girişimde bulunduğunu, hatta 1882 yılındaki kazıların bizzat 1879-1888 yılları arasında İzmir Başkonsolosu olan Konsolos Dennis tarafından gerçekleştirildiğini açıklamaktadır. Konsolos Dennis'in kazı alanını British Museum adına satın aldığı Konsolosluk emekli kavaşı Ali Çavuş tarafından hatırlatıldığını, ancak bunu ispatlamak üzere Konsolosluk arşivinde herhangi bir belge vs. olmadığını ifade etmektedir. Konunun aydınlığa kavuşması için Ali Çavuş Salihli kazasına gönderilmiş ve Osmanlı kayıtlarından, 1298 Hicri veya 1882 Miladi yılında Tapınağın dâhil olduğu 10 dönüm arazinin Kara Tekelioğlu Mahmut'tan satın alınarak Konsolos George Dennis'in adına geçirildiği öğrenilmiştir. Ali Çavuş Salihli Kaymakamına yaptığı müracaatla, Amerikalıların araziye £80 ödeyerek Hürmet Ağa adındaki bir Yörük'ten satın aldıkları bilgisini öğrenir. Hürmet Ağa, Konsolos Dennis'in araziye satın aldığı Mahmut Ağa'nın yeğeni olarak ortaya çıkar. Bunun üzerine Kaymakam satışın iptal edilmesi emrini verir. Konsolos Barnham, Büyükelçi Lowther'a arazinin British Musium'a ait olduğuna dair bir belgenin temin edilmesi için müze yetkililerine müracaat edilmesini istemiş çünkü kendisi Konsolosluk belgeleri arasında yaptığı araştırmada, Konsolos Dennis'in araziye satın almasıyla ilgili bir belgeye rastlayamamıştır. Ayrıca Konsolos Barnham, Amerikalıların kazı çalışmalarını durdurması konusunda ricada bulunmuştur³⁷⁷.

1882 yılına ait Konsolosluk yazışmalarında değil de 1886 yılına ait Konsolos Dennis'in Sart'taki kazı çalışmalarıyla ilgili rastladığımız bir belgede konu biraz

³⁷⁶ FO/195.2360.02. "Barnham'dan Charles Marlig'e", İzmir, 5 Ocak 1910 Konsolos Henry Barnham'dan İstanbul Büyükelçisi Charles Marlig'e gönderilen yazıya ekli, Ayvalık Konsolos Yardımcısı Elias Eliopoulos'un 28 Aralık 1909 tarihli yazısının kopyası.

³⁷⁷ FO/195.2360.26. "Barnham'dan Lowther'a", İzmir, 22 Nisan 1910

daha aydınlığa kavuşmaktadır. Konsolos Dennis, Başbakan Marquis Salisbury'nin referansı ile 21 Ekim 1885 tarihinde kendisinin yürütmek istediği kazı çalışmaları için Osmanlı yönetiminden izin almak üzere İstanbul'daki Büyükelçiliğe müracaat etmiştir. Bu müracaatına Kibele tapınağının bulunduğu Saruhan Sancağı, Salihli kazası, Sart nahiyesine bağlı, Türkçe adı Kız Kale olan arazinin tapusunun bir kopyasını da eklediğini ifade etmektedir³⁷⁸.

Tarih ve arkeoloji faaliyetleri bir yandan Batılı güçlerin kendi aralarında sürdürdükleri bölge üzerindeki nüfuz mücadelesine sahne olurken, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğunun kendi kimliğini yeniden tanımlanmasında ve meşruiyetini ispatlamasında bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı yönetimi, 1869, 1874 ve 1884 yıllarında çıkardıkları "Tarihi Eserlerle ilgili Osmanlı Kanunu" ile yabancıların arkeolojik çalışma yapmaları için gerekli olan fermanın yenilenmesi veya işlemlerinde zorluk çıkarmaları, yabancıların çalışmalarının kısıtlanmasına ve sıkı denetlenmesine yol açmıştır. Mesela, British Museum adına John Turtle Wood tarafından 1863-1874 tarihlerinde yürütülen Efes kazı çalışmalarının sona ermesinin arkasındaki nedenin uygulamaya konulmak üzere olan 1874 tarihli kanunun olduğu iddia edilmektedir³⁷⁹.

Bu bağlamda incelediğimiz dönemde, antik yerlere ve eserlere sahiplenmeyi nüfuz ve itibar kazanımı olarak bakan Britanya Krallığının, Konsolosları aracılığıyla Osmanlı yönetiminin uygulamalarına karşı çıktıklarına şahit oluyoruz. Özellikle Efes arazisinin British Museum'a ait olduğunu ispat etme³⁸⁰, bölgedeki yol yapım çalışmaları sırasında meydana gelen kalıntılara yönelik tahriplere yönelik ikazlarla tahribe uğrayan kalıntıların onarımı³⁸¹ ve Alman arkeologların buluntuları

³⁷⁸ FO/195.1547.23. "Dennis'ten Thornton'a", İzmir, 5 Ağustos 1886

³⁷⁹ Konunun ayrıntılı incelemesi için bkz. Isabella Donkow, "The Ephesus Excavations 1863-1874, in the light of the Ottoman legislation on antiquities", *Anatolian Studies*, 54 (2004): 109-117.

³⁸⁰ FO/195.1650.71. "Holmwood'tan White'a", İzmir, 8 Aralık 1888

³⁸¹ FO/195.1586.17. "Dennis'ten White'a", İzmir, 10 Mayıs 1887; FO/195.1586.48. "Dennis'ten White'a", İzmir, 17 Ekim 1887; FO/195.1650.52. "Barnham'dan White'a", İzmir, 2 Ekim 1888

kaçırdıklarına dair iddialarla³⁸² Valiliğe yapılan müracaatlar³⁸³ konsolosların bu konudaki siyasi faaliyetlerini ortaya çıkarmaktadır.

III. 2. 3. Köle Ticareti ve Köleliğin Engellenmesi

1800'lerde, kraliyet deniz filosu, Sierra Leone'a manevi bir amaç için demirledi. Amaç, Amerika için Afrika sahillerinden ayrılacak gemilere engel olmak ve Atlantik köle ticaretine son vermektir³⁸⁴. Köle ticaretinin kaldırılması üzerine yaygın açıklama, artık kârlı olmadığı şeklindedir. Oysa veriler gösteriyor ki köle ticareti hâlâ kârlı bir işti³⁸⁵. Bununla İngiltere, dünyada egemen olduğu köle ticareti ve köle emeğine dayalı şeker üretiminden çekiliyordu. 1805-1806 yılları arasında Batı Hint Adalarında yapılan şeker üretimi, Büyük Britanya ulusal gelirinin yaklaşık yüzde dört oranına denk geliyordu. Bu fedakârlıktan başka, ülkeyi diğer Atlantik deniz güçleriyle karşı karşıya getirmiş ve beş binden fazla kişinin ve de altmış yılda ulusal gelirin yıllık yüzde ikilik kaybına yol açmıştı. İngiltere'nin 1807'de başlattığı uluslararası düzeyde köle ticaretini ve köleliği engelleme hareketi, bir manevi hareket olarak, modern tarihin kaydettiği en pahalı hareket olmuştur³⁸⁶.

İnsanların çok derine inen ahlaki değişimini açıklamak kolay değildir. Daha 1680'lerin başlarında Pensilvanya'da Quakers denilen bir cemaat, İncil'de ifade edilen "*Sana yapılmasını istemediğini sen de başkasına yapma*" düsturunca köleliğe karşı çıktılar. 1740'larda ve 1750'lerde Amerika'da Büyük Uyanış olarak adlandırılan ve Britanya'da Methodism'in yükselişi geniş Protestan kitlelerin vicdanlarında yayıldı. Britanya İmparatorluğunun moral dönüşümü ilk olarak

³⁸² FO/195.1732.10. "Holmwood'tan White'a", İzmir, 24 Nisan 1891

³⁸³ FO/195.1732.7. "Holmwood'tan White'a", İzmir, 4 Mart 1891

³⁸⁴ Atlantik köle ticareti üzerine yapılmış araştırmalardan başlıcalar için bkz: David Brion Davis, **The Problem of Slavery, in Western Culture**, Ithaca 1966; Joseph E. Inikori ve Stanlet Engerman (Haz.), **The Atlantic Slave Trade: Effects on Economies, Societies, and Peoples in Africa, the Americas, and Europe**, Durham 1992; David Northrup (Haz.) **The Atlantic Slave Trade**, Lexington 1994.

³⁸⁵ Niel Ferguson, **Empire How Britain Made the Modern World**, Londra 2009, s. 116-118.

³⁸⁶ Chaim D. Kaufmann ve Robert A. Pape, "Explaining Costly International Moral Action: Britain's Sixty-year Campaign Against the Atlantic Slave Trade", **International Organization**, C.53, No: 4 (Sonbahar, 1999): 631-668, s. 631.

Clapham Common bölgesindeki Holy Trinity Church'te başladığı söylenebilir. Sonrasında Thornton ve Parlamenter William Wilberforce evangelikal heyecan ile çıkarıcı siyasi anlayışı birleştirdi. Clapham Cemaati olarak bilinen bu grup, yeni bir halk hareketini çıkarmakta üstünlük sağladılar. Köle ticaretini kaldırmayı amaçladılar³⁸⁷. Bunlar İngiltere'de, on sekizinci yüzyıl sonlarında ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında; sosyal, iktisadi ve dini değişikliklerin başını çeken *Protestant Dissenter* olarak adlandırılan Anglikan Kilisesi karşıtı, sayıları artmaya başlamış olan mezheplerdi. Bu mezheplerde bulunan insanlar, kendilerini, geniş kapsamlı bir programla, bir parçası da köle karşıtlığı olan İngiliz toplumunda reform yapmaya adanmışlardı. Aynı zamanda, aynı sosyal değişikliklerle bu mezhepler, iç siyasette Wigh ve Tory iki ana parti arasında bir denge unsuru olarak siyasi güç elde etmeye başlamışlardı. Söz konusu mezheplerin temsilcileri orta sınıf mensubuydu. Köleliği; plantasyon işletmecisi/sömürgeci, İngiliz siyasi hayatını kontrol eden aristokrasi ile yolsuzluk, ahlaksızlık, zorbalıkla İngilizlerin ruhlarını tehdit eden yerleşik kilise hiyerarşisini, oluşturduğu karmaşık yapıyla birlikte ulusun kurtuluşu için mağlup edilmesi gereken bir bütün olarak gördüler. İç siyasi güç, köleliğin kaldırılmasında İngiliz davranışını belirleyen en önemli rolü oynadı. Anglikan Kilisesi karşıtı mezheplerin köle karşıtlığına adanmışlıklarının hem dini hem de siyasi kaynakları vardı³⁸⁸, fakat elverişli iç siyasi koşullar olmaksızın Britanya devletinin köle karşıtlığı hareketine bu kadar pahalı bir bedel ödemesi neredeyse imkânsızdı³⁸⁹. Sonuçta, köleliği kaldırmakla evdeki kurumlarda reform yapılmasının daha kolay olacağı beklentisi vardı.

Diğerleri de Aydınlanma Dönemi öğretileri sebebiyle köleliğe karşı oldular, hem Adam Smith hem de Adam Ferguson köleliğe karşı durdular. Smith, karşı idi çünkü “özgür insanın yaptığı işin daha ucuza mâl olduğunu” söylüyordu. Hareket,

³⁸⁷ İngiltere'de “anti-slavery” (köleliği önleme) hareketinin incelemeleri için bkz: Frank Klinberg, **Anti-Slavery Movement in England**, New Haven, 1926; Sir Reginald Coupland, **The British Anti-Slavery Movement**, Londra, 1833; Howard Temperley, **British Antislavery 1833-1870**, Londra, 1972; Chaim D. Kaufmann ve Robert A. Pape, “Explaining Costly International Moral Action: Britain's Sixty-year Campaign Against the Atlantic Slave Trade”, **International Organization**, C.53, No: 4 (Sonbahar, 1999): 631-668.

³⁸⁸ Anglikan Kilisesi, Barbados'ta iki köle plantasyonuna sahipti; bkz: Kaufman ve Pape, **a.g.m.**, s. 644-645.

³⁸⁹ Kaufman ve Pape, **a.g.m.**, s. 644-645.

ancak 1780'de kanun yapıcılara etki etti. Kölelik, 1780'de Pensilvanya'da kaldırıldı, bu örnek diğer kuzey eyaletlerde takip edildi. İngiltere'de, 1788'de Bakanlık, köle gemilerinin koşullarını düzenleyen bir kanun geçirdi; dört yıl sonra köle ticaretini kademeli olarak kaldıran yasa, Avam Kamarasından geçtiyse de Lordlar Kamarasında reddedildi³⁹⁰. Nihayet kölelik 1807 yılında İngiltere'de kaldırıldı.

Anglikan Kilisesi karşıtı mezhepler grubunun iç siyasetteki gücü, köle karşıtlığı hareketinin bir dış siyasete dönüşmesine ve İngiltere'nin on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar dünyanın çeşitli bölgelerinde çeşitli devletlerle bu konuda mücadele etmesinde de büyük bir rol oynadı. 1821 yılında Dışişleri Bakanlığına bağlı Köle Ticareti Dairesi'nin kurulmasından sonra, köle karşıtlığı, Britanya'nın dışişleri ve koloni siyasetinde alışılmış ve kurumsallaşmış hale geldi³⁹¹.

Dünyada köleliği ve köle ticaretini kaldırmak isteyen İngiltere, öncelikle antlaşmalar yolu ile Atlantik köle ticareti yapan ülkeleri ikna yoluna başvurdu. Amerika Birleşik Devletleri (1808), Fransa³⁹² (1815), İspanya (18017), Portekiz (1817) ve Brezilya (1826) ile yapılan antlaşmalarla kölelik kaldırıldıysa da bu kâğıt üstünde kaldı ve köle ticareti devam etti. İngiliz köle karşıtlığı çabası 1835'ten sonra üç şekilde tırmanışa geçti. Birincisi; İngiltere, Batı Afrika'da köle karşıtı devriyelerinin sayısını arttırdı. 1835'de 10'dan az gemi varken, bunların sayısını 1835-43'te yaklaşık 15, 1844'ten 1850'lerin başlarına kadar yaklaşık 30'a yükseltti. İkinci olarak devlet, bireysel girişimleri destekledi. Mesela, 1840'ta British and Foreign Anti-Slavery Society, var olan kölelerin kayıtlarının tutulması, Karma Komisyon Mahkemelerinin kararlarını yaygınlaştırılmasıyla yeni köle olanların tanınarak serbest bırakılması konusunda Küba idarecilerine baskı yapılabilmesi için güçlü bir köle karşıtı olan David Turnbull'un Havana Başkonsolosu olmasında yetkilileri ikna etti. Üçüncü olarak, İngiliz diplomasisi, 1835'de daha saldırgan bir hal aldı. Yukarıda adı geçen ülkelerin bayrağı altındaki gemilerde "arama hakkı" talep etti. Bu talebi 1850'de Brezilya ile İngiltere'yi savaşın eşiğine getirdi. Nihayet,

³⁹⁰ Niel Ferguson, *a.g.e.*, s. 48.

³⁹¹ Kaufman ve Pape, *a.g.m.*, s. 660.

³⁹² Fransa'da Fransız Devrimiyle gelen yeni rejim 1793'de köleliği devrimci düşüncelere kaldırdı, ancak 1802'de Napolyon yönetimiyle kölelik tekrar devam etti.

1867'ye kadar yapılan antlaşmalarla bu ülkelerin gemilerinde arama hakkını elde ederek köle ticaretini engelleme yolunda hedefine ulaştı³⁹³.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köleliğe ilk kez 1839'da, *Britanya ve Uluslararası Kölelik Karşıtları Derneği* çatısı altında yeniden örgütlenen köleliği kaldırma yandaşlarınının 12-23 Haziran 1840 tarihinde Londra'da düzenlenen "Köleliğe Karşı Genel Toplantı" sırasında değinilmişti.

Şeriatın tasvip ettiği ve örfün onayladığı kölelik, Osmanlı toplumunda yaşamsal önemi olan bir kurumdu ve askeri-idari biçimi sayesinde devlet aygıtında sağlam bir yere sahipti³⁹⁴. Ev kölesi ve cariye istihdamı nedeniyle harem düzeniyle neredeyse eşanlı olan kölelik, başta Britanya olmak üzere Batı'nın Osmanlı'da köle ticareti ve kölelikle ilgilenmeye başlamasından önce bile hiçbir zaman kendi işleyişine bırakılmamıştı³⁹⁵.

Osmanlı İmparatorluğunda köleliğin alanı, 1800'lü yılların başlarına gelindiğinde imparatorluğun klasik olarak nitelenen döneminde karşımıza çıkan askerî, tarımsal ve sanayi kölelik dalları ya çoktan ömrünü doldurduğu ya da hızla ortadan kalkmakta olduğu için daralmıştı. Ne var ki, kölelik bir kurum olarak

³⁹³ Kaufman ve Pape, *a.g.m.*, s. 659-660

³⁹⁴ Osmanlı İmparatorluğunda kölelik sistemi üzerine kapsamlı araştırmalar Ehud R. Toledano ve Yusuf Hakan Erdem tarafından yapılmıştır bkz. Ehud R. Toledano, "Slave Dealers, Women, Pregnancy, and Abortion: The Story of a Circassian Slave-Girl in Mid-Nineteenth Century Cairo", *Slavery and Abolition*, 1980, 2 (1): 53-68; Ehud R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression. 1840-1890*. Princeton 1982 (Türkçesi için bkz. *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890*. çev. Y. Hakan Erdem. İstanbul 1994); Ehud R. Toledano, "The Imperial Eunuchs of Istanbul: From Africa to the Heart of Islam", *Middle Eastern Studies*. 1984 20 (3): 379-390; Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge 1990; Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*. C. 14, No: 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I (Sonbahar, 1993): 477-506; Y. Hakan Erdem, *Slavery in Ottoman Empire and Its Demise, 1800-1900*, New York 1996 (Türkçesi için bkz. *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*. çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2004). Ehud Toledano'nun son çalışması *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, Yale 2007 (Türkçesi için bkz. *Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*. çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 2010). Ayrıca Osmanlı entelektüellerinin köleliğe bakışı üzerine önemli bir araştırma için bkz. İsmail Parlatur, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara 1987.

³⁹⁵ Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2004, s. 33; Erdem, kitabının *Tanzimat Öncesinde Geleneksel Osmanlı Kölelik Politikaları* başlığındaki bölümünde; Osmanlıların; vergilendirme, etnik veya dini zümrelerin hem köle olma hem köle istihdam edilebilirliği, kölelerin kullanımına yönelik hukuki çerçeve ile köle tüccarlarının denetlenmesi gibi iktisadi ve toplumsal ve ayrıca Mısır'a yönelik tamamen siyasi olan siyaseti ile İngiliz müdahalesinden önce de kurum üzerinde ciddi bir idari mekanizmanın varlığına dikkat çekmektedir.

canlılığını hâlâ korumaktaydı ve köleliğin bir düzen olarak işleyişini büyük ölçüde belirlemiş olan şeriatın tatbik edilmesi bakımından, on dokuzuncu yüzyılın ilk yirmi-otuz yılındaki kölelik uygulamasında, imparatorluğun klasik dönemindeki uygulamayla karşılaştırıldığında, pek de bir değişiklik olmamıştı. Tanzimat reform hareketiyle bir dizi değişiklik hayata geçti. Osmanlılar Kırım Savaşı'ndan itibaren savaş tutsaklarını köleleştirmekten vazgeçtiler; aynı şekilde, isyancı gayrimüslim tebaanın köleleştirilmesine de, klasik zimmi statüsü 1856 fermanıyla birlikte feshedildiği için son verildi. Bir başka düzlemde, Tanzimat merkeziyetçiliği yerel dengeleri alt üst etmiş ve Kuzey Mezopotamya gibi imparatorluğun uzak köşelerindeki yerel savaş beylerinin gayrimüslimleri köleleştirmelerine engel olmuştu. Dolayısıyla, Osmanlılar İmparatorlukta köleliğin sürdürülmesinde, köle ticaretine giderek daha bağımlı hale geldiler³⁹⁶. Toledano, İmparatorluğa Afrika ve Kafkaslardan yılda yaklaşık 11.000 den 13.000 ulaşan sabit bir köle akışı mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Köleler; Sahra Çölü üzerinden, Etiyopya Platosundan, Kızıl Deniz'den, Nil Vadisinden, Akdeniz'den, İran Körfezinden, Karadeniz'den ve Hac yolundan ithal ediliyorlardı³⁹⁷. Diğer taraftan Toledoano 2007'deki çalışmasında farklı rakamlar ifade etmektedir. Buradaki açıklamasında, "Afrika'dan Osmanlı İmparatorluğu'na olan köle ticaretinin hacmiyle ilgili dağınık veriler ve makul çıkarımlar, on dokuzuncu yüzyılın büyük bir kısmında imparatorluğa zorla getirilen kadın ve erkeklerin sayısının tahmini olarak yılda 16.000 ilâ 18.000 arasında olduğu gibi bir sonuç veriyor" demektedir. Ayrıca, göçün genel hacmi konusunda en güvenilir tahminlerin Ralph Austen'e ait olduğunu belirterek³⁹⁸; buradan, Afrika'dan

³⁹⁶ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 231-232.

³⁹⁷ Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*, C. 14, No: 3, *Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I* (Sonbahar, 1993): 477-506, s. 483.

³⁹⁸ Ralph Austen'in çalışmaları için bkz. "The 19th Century Islamic Trade from East Africa (Swahili and Red Sea Coast): A Tentative Census", William Gervase Clarence-Smith (der.), *The Economics of the Indian Ocean Slave Trade in the Nineteenth Century, Slavery and Abolition* özel sayısı içinde, 9/3, 1988, s. 21-44; "The Mediterranean Islamic Slave Trade Out of Africa: A Tentative Census", *Slavery and Abolition*, 13/1, 1992, s. 214-248. Ayrıca Thomas M. Rick, "Salves and Slave Traders in the Persian Gulf, 18th and 19th Centuries: An Assessment", Clarence-Smith, *Economics* içinde, s. 60-70; Paul E. Lovejoy'un daha yüksek sayıları ve Austen'i eleştirmesi için bkz. "Commercial Sectors in the Economy of the Nineteenth-Century Central Sudan: The Trans-Saharan Trade and the Desert-Side Salt Trade", *African Economic History*, 13, 1984, s. 87-95; ayrıca bkz.

gidenlerin sayısının kabaca 1,3 milyon insana ulaştığının tahmin edilebileceğini ifade etmektedir³⁹⁹.

Sömürgelerindeki kölelik düzeninin yıkılmasından sonra dünya çapında bir seferberliğe girişmiş olan İngiltere; kuşkusuz, köleliğin ve köle ticaretinin her ikisinin de sona erdiğini görmek istiyordu. Ne var ki, resmi İngiliz politikası, yabancı ülkelerdeki kölelik kurumlarından çok, köle ticaretine yönelikti. Bu bağlamda, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin politikası İngiliz deniz kuvvetlerine köle ticaretinin önlenmesi için arama ve el koyma hakkı veren bir anlaşma sağlamaktı⁴⁰⁰ ve bunun için daha 1840 yılında bir girişimde bulunmuşlardı. Osmanlı yönetimi köle ticaretine karşı önlemlerin çoğunu İngiliz diplomatik girişimlerinin bir sonucu olarak almıştı⁴⁰¹. Bu önlemler arasında ilk kırılma noktası 1857 yılında, Osmanlı yönetiminin siyah köle ticaretini bütünüyle yasaklamasıdır. Bununla Osmanlılar İngilizlere, siyah kölelik düzeninin imparatorlukta eninde sonunda ortadan kalkacağını bildirdiler. Bu ise İngiliz cephesinde, siyah köleliğinin kaldırılmasının yakın olduğu yönündeki beklentilerini artırmıştı. Politikadaki ikinci önemli kırılma noktası, Çerkez köle ticaretinin kısıtlanması ve hatta Çerkez kölelik düzeninin dağıtılmasına yönelik oldu.

Osmanlı yönetiminin Tanzimat yıllarında geliştirdiği kölelik karşıtı politikalar, II. Abdülhamid döneminde de sürdürüldü. Padişah, siyah köle ticareti yasağını 1877 yılında yeniledi. 1880'de Osmanlı-İngiliz köle ticareti anlaşmasının imzalandı. 1889 yılında, Afrikalı köle ticareti davalarına "mehakim-i nizamiye"de bakılmasına imkân veren özel bir kanun çıkarıldı. Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu uluslararası bir konferansın, yani 1889-1890'da düzenlenen Köleliğe Karşı Brüksel Konferansı'nın katılımcıları arasında yer aldı. II. Meşrutiyet döneminde Jön Türkler, köle ticaretini yasaklamışlar ve köleliğin, imparatorluğun

Lovejoy (der.), **Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa**, Cambridge University Press, 2000, Yedinci Bölüm.

³⁹⁹ E. Toledano, **As If Silent and Absent Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East**, Yale, 2007 (Türkçesi için bkz. **Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları**, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 2010), s. 10.

⁴⁰⁰ H. Erdem, **a.g.e.**, s. 91.

⁴⁰¹ İngiliz girişimlerinin tarihsel gelişiminin ayrıntılı incelemesi için bkz. E. R. Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890**, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul, 1994.

dini hukuku şeriat tarafından yasal bir kategori olarak tanındığını kabul etmişlerdir⁴⁰².

Özetle bu gelişmeleri aktardıktan sonra 1878'ten 1900'lü yılların başlarına kadar olan süreç içinde İzmir İngiliz Konsolosluğunun İzmir ve Batı Anadolu'da köle ticareti ve kölelik kurumu üzerine İngiliz diplomatik girişimlerinin nasıl uygulandığına, İngiliz dış siyasetini etkilemesi bakımından Konsolosluğun nasıl bir rol oynadığına cevap aradık. Zira yüzyılın ikinci yarısında Britanyalılar köle ticaretini Osmanlı iç işlerine karışmak için bir araç olarak kullandılar ve önce bastırma sonra da azat için baskı yaptılar⁴⁰³. Konsolosluklar, İmparatorluk topraklarında bunun takipçisi, kimi zaman siyasetin gidişatını etkileyebilecek karar mekanizmaları olarak görev aldılar.

Söz konusu süreç içinde, incelediğimiz konsolosluk raporlarında, başlıca iki ana konu etrafında durulmaktadır. Gayriresmi devam eden köle ticaretinin İzmir üzerinden cereyan eden kolu ile kölelerin azat edilmesi ve azat edilmelerinden sonraki durumlarıdır.

1857 yılında İmparatorluk dâhilinde siyah köle ticareti yasaklanmasına rağmen devam etmişti. 1880'lerde aktif olan köle yolunun Bingazi'den Doğu Akdeniz'in Osmanlı limanlarına yönelik olmasıyla⁴⁰⁴ Cidde, Trablusgarb ve İzmir gibi liman şehirleri bu ticarete "köle deposu"⁴⁰⁵ işlevi görmekteydi. Konsolos raporları sürekli olarak Osmanlı yetkililerini bazı istisnalar hariç köle ticaretine göz yummakla suçlamaktaydı. Bu raporlar İngiliz protestolarıyla, onlar da Osmanlıların vilayet yetkililerine tekrar tekrar köle ticaretinin bastırılması için talimat göndermeleriyle sonuçlanıyordu.

İzmir Başkonsolosluğuna bağlı olan Ankara Konsolos yardımcısı Getteral, 20 Temmuz 1878'de Ankara vilayetine İranlı tüccarlar tarafından İstanbul'dan

⁴⁰² H. Erdem, *a.g.e.*, s. 91 ve 234.

⁴⁰³ Ehud Toledano, *As If Silent and Absent Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, Yale, 2007 (Türkçesi için bkz. *Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 2010), s. 101.

⁴⁰⁴ Toledano, *a.g.e.*, s. 200.

⁴⁰⁵ Bkz. H. Erdem, *a.g.e.*, s. 106.

Nübyeli köleler getirildiğini, vilayet dâhilinde dağıtıldıklarını ve vilayetin uzak bölgelerinde köle ticaretinin hâlâ devam ettiğini bildirmekteydi. Ankara Valisi Said Paşa'ya yaptığı müracaatta Paşanın konuyla ilgileneceğine dair kendisine söz verdiğini, satıcıların yabancı olduklarını, bu konuda yerel görevlilerin bilgilendirildiklerini ancak kendisinin güçsüz ve yapacak bir şeyinin olmadığı şeklinde açıklama yaptığını ifade etmekteydi⁴⁰⁶.

Haziran 1887'de Foça limanına bir Türk yelkenlisinin Bingazi'den, satmak üzere 26 köle getirdiğinin ortaya çıkması, Konsolosluğu ciddi bir çabaya sevk etti. Konuyla ilgili 6 Haziran 1887 tarihli Konsolos vekili Berker imzalı ilk raporda; Bingazi'den satılmak üzere getirilen 26 köleden sekizinin Urla'da bırakılmış olduğu bildiriyordu. Foça Kaymakamının, polis ekibi göndermiş olduğu ve geminin gizli bir bölümünde acınacak durumda, perişan halde, aç ve naçar 18 zenci kadın kölenin sıkış tepiş durumda bulunduğunu ekliyordu. Yerel idarecilerin köleleri gemiden çıkarıp isteklerini karşılamış olması memnuniyet vericiydi ancak gemi kaptanının ve mürettebatının tutuklanmamış olması Vekil Konsolos Berker'in tepkisine sebep olmuştu⁴⁰⁷.

Foça'da gemide bulunan kölelerin meselesiyle ilgili olarak İzmir Başkonsolosluğu araştırmalarına devam etmişti. Neticede; geminin adının "Mahrusa" olduğu, Bingazi'den gelip, önce Selanik'e gittiği, Selanik civarında 6 gün beklediği, ancak limana giremediği için köleleri satacak bir Pazar bulmakta başarısızlığa uğrayınca Urla'ya geldiği öğrenilmiştir. Urla'da kölelerin sahibi Hacı Mehmet Mehdi kendilerini karşılamış, 6 köle, Urla ile Sancak Kalesi⁴⁰⁸ arasında kalan noktalarda indirilmiş ve İzmir'de satılmışlardır. Bundan sonra gemi, Çanakkale'ye gitmeyi planlamış, hava koşulları yüzünden Foça'da kalmışlar. Kaptan ile mürettebat arasında çıkan kargaşa sonucunda tayfalardan biri yerel idarecilere gemide köle olduğu ihbarını yapmıştır⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ FO/195.1161. "Gatteral'dan Layard'a", Ankara, 20 Temmuz 1878

⁴⁰⁷ FO/195.1586.23. "Barker'dan White'a", İzmir, 6 Haziran 1887

⁴⁰⁸ Sancak Kalesi, bugün Narlıdere ilçesinde Sahilevleri mevkiinde Güney Saha Komutanlığında bulunmaktadır.

⁴⁰⁹ FO/195.1586.25. "Barker'dan White'a", İzmir, 11 Haziran 1887

Bu olay kısa sürede konsolosluk ile yerel idareciler arasında halledilmeye çalışılan bir mesele olmaktan çıkmıştı. İngiliz Büyükelçiliği, 16 Haziran'da Hariciye Nazırlığına bir not yazarak bunun Valiliğe ulaştırılması istenmiştir. Konsolos Dennis, kölelerin azat edilmesinden sonra, köle ticareti yapan "Mahrusa" adlı geminin bulunup cezalandırılması işine koyulmuştur⁴¹⁰. Konuyla ilgili Londra'dan ve İstanbul'dan yapılan baskılarla Aydın Valisi, geminin yakalanması için çalışmalara başlamıştır. Suriye ve Trablusgarb Valiliklerine gönderdiği yazılarda söz konusu gemi kaptanının ve mürettebatının yakalanmasını rica etmiştir. Ancak Konsolos Dennis, Aydın Valisinin -Nazif Paşa'dır- kendi vilayetinde lafını geçiremediğini bu sebeple meselenin Babîâli'den verilen emirlerle çözüme ulaştırılabileceği uyarısını yapmıştır⁴¹¹.

Başka bir köle ticareti haberi, Bingazi'den İzmir limanına gelen bir gemide köle ticareti yapıldığına dairdi. Konsolosluk, önce telgraflarla bilgilendirmelerde bulunmuştur⁴¹². Sonraki ayrıntılı raporda bunun "Kamil Paşa" adlı Osmanlı "steam-pocket" (buhar cebi) olduğu, Trablusgarp'tan yola çıktığı, Bingazi ve Derme'den asker aldığı öğrenilmişti. Konsolos Dennis, önce Konsolos yardımcısını Vali'ye göndermiş daha sonra kendisi Vali'ye giderek gemide ivedi bir arama yapılmasını ve kölelerin serbest bırakılmasını istemişti. Ancak gemideki görevlilerin liman kaptanı gelene kadar arama yapılmasına müsaade etmediklerini hayretle öğrenmişti. Konsolosluk tercümanı, liman kaptanı ile polis şefinin birlikte yaptığı arama sonucu bebekleri olan bir Afrikalı aile ile azat belgeleri olan beş Afrikalı kadın görülmüştü. Gece yapılan bu tefişten tatmin olunmamış ve Konsolos sabah tekrar limana giderek işin gerçeğini öğrenmeye çalışmıştır. Bir kavas göndererek yolculardan elde edilen bilgilerde, tercümanın göremediği ancak gemide 12 yaşının altında kız çocukların olduğu, başka bir yolcunun 30-40 kadar köleyi gemide gördüğünü, bir askerin de geminin farklı bir bölümünde gürültülerini işittiği çocuk kölelerle bölmenin çatlak kısımlarından konuştuğu öğrenilmiştir. Konsolos Dennis, daha gemide gizlenen

⁴¹⁰ FO/195.1586.29, "Dennis'ten White'a", İzmir, 15 Temmuz 1887

⁴¹¹ FO/195.1586.33, "Dennis'ten White'a", İzmir, 5 Ağustos 1887

⁴¹² FO/195.1586.Telgraf. İzmir, 17 Ekim 1887; FO/195.1586.Telgraf. İzmir, 18 Ekim 1887; FO/195.1586.Telgraf. İzmir, 19 Ekim 1887

birçok köle olduğuna inanmak için sebebi olduğunu, geminin akşam İstanbul'a gideceğini, burada sıkı bir aramanın yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde Valinin de yetkililere, geminin İstanbul'da sıkı bir denetimde aranmasını tavsiye ettiğini öğrenmiştir. Konsolos Dennis, Valinin bu adımına şaşırılmış olmakla birlikte, kendi tecrübelerine dayanarak, her sınıftan Osmanlı idarecilerinin çifte standart sergilediklerine vurgu yapmıştır⁴¹³.

İzmir İngiliz Konsoloslğunun, köle ticareti yaptığı ve Osmanlı yöneticileri tarafından suçunun kapatılmaya çalışıldığını iddia ettiği Mahrussa buharlısı, Konsoloslğun sıkı takibi altındaydı. Köle ticareti yapan gemilerin takibi için denizlerde çalışan gizli ajanlardan, Mahrussa'nın İzmir limanına değil, Trablusgarp limanına kayıtlı olduğu, Foça'daki Türk yetkililerinden kaçtıktan sonra bu sahillere uğramadığı öğreniliyordu. Buna rağmen Başkonsolos Holmwood, bütün konsolos yardımcılara bölgelerinde Mahrussa'nın gözetlenmesini, görüldüğü anda ivedi olarak bilgilendirilmesini istiyordu⁴¹⁴. Bundan önce de Vekil Konsolos Barnham, Bingazi ile İstanbul arasında çalışan şirketin buharlısı Mahrussa'nın İzmir limanına Arap köleler indirdiğini bildirerek Büyükelçi White'ın dikkatini talep ediyordu⁴¹⁵. Hasan Paşa adlı bir Osmanlı gemisinin de 19 Mayıs 1888 tarihinde sekiz köle kadını limana indirdiği, azatlık belgelerinin olduğu ama inandırıcı bulmadıklarını, Vekil Konsolos Barnham tarafından bildiriliyordu⁴¹⁶.

Ancak İngiliz yetkilileri de çok biliyorlardı ki, bölgede köle ticareti akışını sadece Osmanlı buharlıları yürütmüyordu. Ayrıca, ticaretin önlenememesinde suç sadece Osmanlı yöneticilerinin yetersizlikleri veya görev ihmalleri değildi. Siyah köle ticaretini önlemeye yönelik 1880'de imzalanan İngiliz-Osmanlı Konvansiyonu; İngiliz donanmasına, "atanmış yetkililerin olmadığı Kızıldeniz'de, Aden Körfezi'nde, Arabistan kıyılarında, Basra Körfezi'nde, Afrika'nın doğu kıyı şeridinde ve Osmanlı sularında" arama yapma ve el koyma hakkını veriyordu. Anlaşmada bir tek Akdeniz yer almıyordu. Hakan Erdem, Osmanlıların Akdeniz'in

⁴¹³ FO/195.1586.49. "Dennis'ten White'a", İzmir, 19 Ekim 1887

⁴¹⁴ FO/195.1650.57. "Holmwood'tan White'a", İzmir, 22 Ekim 1888

⁴¹⁵ FO/195.1650.27. "Barnham'dan White'a", İzmir, 30 Mayıs 1888

⁴¹⁶ FO/195.1650.27. "Barnham'dan White'a", İzmir, 30 Mayıs 1888

anlaşmaya dâhil edilmesine karşı çıktıklarına işaret eden herhangi bir belgeye rastlamadığını ve başta Trablusgarp ve Bingazi olmak üzere İskenderiye dâhil Kuzey Afrika liman kentleri siyah köle ticaretinde önemli çıkış noktaları oldukları için burada bir muamma olduğuna dikkat çekmektedir. Aslında, müzakereler sırasında Akdeniz'den söz edilmesini istemeyen İngilizler olduğunu ortaya çıkararak bunun arama ve el koyma hakkının iki taraflı olmasıyla açıklanabilir olduğunu ifade etmektedir. Akdeniz'de bir yanda Kuzey Afrika limanları arasında, diğer yanda, İzmir'le İstanbul arasında işleyen İngiliz buharlı gemileri, bilerek veya bilmeyerek siyah köle taşıyorlardı. Üstelik Osmanlı donanması Akdeniz'de eskiden beri diğer denizlere göre daha güçlü bir varlık göstermişti. Dolayısıyla, Akdeniz'de Osmanlı donanmasının İngiliz ticari gemilerini aramak ve el koymakla sorumlu tutulmasının İngilizler tarafından istenmediğini ileri sürmek akla yatkındır, netice itibarıyla, kendileri de Osmanlı gemileriyle ilgili olarak aynı haktan vazgeçmek zorunda kalmışlardı⁴¹⁷. Mesela 6 Ocak 1877'de Vekil Konsolos Joly, Büyükelçi H. Elliot'a; Malta'daki idarecilerden gelen telgrafa dayanarak, Britanya buharlı gemisi *Venetian*'ın dört Afrikalı köle ile İzmir'e geleceğini bildiriliyordu. Geminin daha önce 3 Ocak'ta İstanbul'a gideceği bildirilmişti. Afrikalı kölelerin bir Türk Askeri görevlisinin sorumluluğunda oldukları, köle olup olmadıklarının kesin bilinmediği, bunun gemi İzmir'e geldiğinde anlaşılacağı da açıklanmaktaydı⁴¹⁸. Akdeniz'deki köle ticaretinde diğer Avrupa buharlılarına da rastlanmaktaydı. 5 Temmuz 1879

⁴¹⁷ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 172.

⁴¹⁸ **FO/195.1161.2**. "Joly'den Elliot'a", İzmir, 6 Ocak 1877. Konsolos vekili Joly'nin gemideki Afrikalıların köle olup olmadıkları meselesinde temkinli davranması, daha önce Konsolos Cumberbatch'ın yol açtığı sorunlarla ilgili olabilir. "Cumberbatch, önemli liman kenti İzmir'de 1869-1876 arasındaki hizmeti sırasında köle ticaretiyle ilgilenmişti. Cumberbatch bu yıllarda, Mısır, Osmanlı ve Avrupa buharlılarıyla Hudeyde, Cidde ve İskenderiye'den İzmir' yapılan köle ticaretini izlemiş ve köle olduğundan kuşkulanan kişilerin taşınmasıyla ilgili en ufak ayrıntıları bile sık sık rapor etmişti. Dışişlerine köle ticareti üzerine gönderdiği bu raporların sayısı 1871'de 30, 1872'de 31'e ulaşmaktaydı. Cumberbatch'ın müdahale ve araştırmaları Temmuz 1870'te Aydın valisinin şiddetli yakınmalarına neden olmuş, bunun üzerine Elliot şu yorumu yapmıştı: 'Konsolosluk temsilcilerimizin müdahalelerinin... bizim mesafe kat etmesini istediğimiz görüşlerin ilerlemesinden çok gerilemesine yol açacağı görüşündeyim', 'Davadaki gayretkeşliği sık sık basiretini aşan Mr. Cumberbatch, kendisine ait bir zenciyle geçen her kişide bir esirci görmeye mütemayildir'", bkz: Toledano, *a.g.e.*, s. 210.

tarifli telgrafta B y kel liğe, iki Afrikalı kölenin Avusturya buharlısı *Laterns* tarafından İstanbul'a ulaşacağı bildiriliyordu⁴¹⁹.

Akdeniz köle ticaretinin engellenmesi meselesinden sonra kölelerin azat edilmesi ve azatlıktan sonra bakılmaları, hayatlarını nasıl sürdürecekleri Konsolosluk raporlarında gözlemlediğimiz diğer bir mesele olmuştur. Osmanlı hükümetinin aldığı tüm önlemlerin ister istemez köle ticaretiyle ilgili olması, İngiliz hükümetinin ise merkezi Osmanlı yönetiminden köleliği derhal kaldırması talebinde bulunmaktan kaçınması, kölelerin azat edilmesine yönelik resmi bir plan geliştirilmesine engel olmuştur. Osmanlı yönetimi resmi düzeyde sadece yeni ithal edilmiş kölelerin serbest bırakılmasını taahhüt etmiřti⁴²⁰.

Köleler, 1850'li yıllardan itibaren özgürlüklerini elde etmek üzere başta İngiliz olmak üzere yabancı elçilik ve konsolosluklara da sığınmaya başlamışlardı. Köleliğe karşı önde gelen bir devletin temsilcileri olarak İngiliz konsolosluk ve elçilik memurlarının çoğu, kölelerin azat edilme taleplerine anlayışla yaklaşıyor ve yardım etmek istiyorlardı. Konsolosların kaçak köleler adına aracılık yapma hakkı zamanla iyice yerleşti. Bunun, imparatorlukta köleliğin hukuki durumuna müdahale bulmaktan aşağı kalır yanı yoktu. Resmi İngiliz politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik kurumuna ve hukuki durumuna müdahaleden çekiniyordu. 1857 yılından itibaren konsolosluk ve elçilik görevlilerine, siyah köle ticaretine getirilen yasağın ihlalleri hakkında rapor vermeleri ve Osmanlı yetkililerine protestoda bulunmaları talimatının verildiği, böylelikle yeni ithal edilmiş kölelerin azat edilmesinin sağlanması aracı oldukları doğrudur. Hangi kölenin yeni ithal edildiği, hangisinin yeni olmadığı gibi zor bir soru bir yana bırakılırsa, İngiliz devlet görevlilerinin, 1880'e dek ikili bir anlaşma yapılmadığı için, kaçak köle davalarına resmen müdahale etmeye hakları yoktu. Kaçak köleler adına müdahalede bulunma ilkesinin yerleşmesine yol açan gelişmelerin Londra'dan açık bir talimat alınmaksızın kendiliğinden oluştuğuna ilişkin yeterince bilgimiz vardır. Bununla birlikte, bir kölenin bir İngiliz Konsolosunun araya girmesi üzerine azat edildiği

⁴¹⁹ FO/195.1241.Telgraf. İstanbul, 5 Temmuz 1879

⁴²⁰ H. Erdem, a.g.e., s. 200-201.

haberleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda hemen her zaman olumlu karşılanmıştı; özellikle bu tür vakaların hâlâ baş edilebilecek bir sayıda olduğu başlangıç evresinde. İngiliz toprağında köleliğe izin verilmediğine ve buraya ayak basan kölelerin serbest bırakılacağına ilişkin yaygın bir anlayış vardı. Her halükârda, köleliği tanımayan devletlerin elçilik ve konsoloslukları köleler için birer sığınak olabiliyordu. Ne var ki, aslında kölelerin İngiliz konsolosluklarına kaçmalarından çok, bu kaçışların çoğu kez başarıyla sonuçlanması, müdahale ilkesinin yerleşmesine yol açmıştı⁴²¹.

1880 yazında Antalya'daki Konsolos Yardımcısı Keun, köle ticaretini yasaklayan Padişah fermanına rağmen, Antalya'ya kölelerin [sayısı belirtilmemekle birlikte] ithal edilip satıldığını ve bunlardan temsilciliğine sığınanları bildiriyordu. İzmir Konsolosu Dennis, kölelerin azat edilmesi için Antalya Mutasarrıflığına ve bağlı olduğu Konya Valiliğine baskı yapılması konusunda Büyükelçiliğin de Babiâli'ye baskı yapmasını talep ediyordu. Ayrıca Vali yardımcısı Keun'un bahsettiği kölelerin azat edilmesi ve benzer olaylarda Mutasarrıfa daha uygun davranması konusunda talimat verilmesi isteniliyordu⁴²². Büyükelçilik konuyu araştırmak durumunda kalmıştı⁴²³. Antalya Konsolos yardımcısı Keun, Türk yöneticilerinin, "*alışıla gelmiş kötü niyet ve aksatmaları dışında*", ciddi bir sorunla karşılaşmadan konsolosluğa sığınan köleleri azat ettirdiklerini ifade ediyordu⁴²⁴.

Yine yukarıda köle ticareti konusuna misal gösterdiğimiz Bingazi'den Foça'ya getirilen gemideki kadın kölelerin azat edilmesi için İzmir Konsolosluğu daha meseleyi öğrendiği anda gece yarısı Vali'yi arayarak girişimde bulunmuştu⁴²⁵. 11 Haziran tarihli raporunda Vekil Konsolos Barker, Osmanlı yetkililerinden yakınlıkla söz konusu kölelerin azat edildiklerinden emin olmadığını bildiriyordu⁴²⁶. Fakat 15 Temmuz'da Konsolos Dennis, köle kadınların vilayetin yönetim kurulunca

⁴²¹ H. Erdem, a.g.e., s. 202-203.

⁴²² FO/195.1307.37. "Dennis'ten Goschen'e", İzmir, 17 Haziran 1880.

⁴²³ FO/195.1307.Telgraf. İstanbul, 1880.

⁴²⁴ FO/195.1307.Copya. "Keun'dan Dennis'e", Antalya, 18 Eylül 1880.

⁴²⁵ FO/195.1586.23. "Berker'den White'a", İzmir, 6 Haziran 1887.

⁴²⁶ FO/195.1586.25. "Berker'den White'a", İzmir, 11 Haziran 1887.

azat edildiklerini ve saygın Türk ailelerinin yanında hizmetçi olarak yerleştirildiklerini rapor ediyordu⁴²⁷.

Haziran 1887'ye kadar geçen süre zarfında İzmir limanına veya çevresine köle getirilip satıldığına dair bir rapora rastlamıyoruz. Hatta 25 Ocak 1885 tarihli Başkonsolos Dennis'in raporunda; bölgede köle ticaretinin yapıldığına dair bir haber alınmadığını, Vali'nin bu konuda son derece titiz davrandığını, limanda sürekli kontrol yapıldığını, bir köle bulursa bile hemen özgürlüğüne kavuşturulduğunu övgüyle bildiriyordu⁴²⁸. Yine Şubat 1887'de Konsolos Dennis'in şifreli telgrafında, Pasaport Dairesi Polis Şefi, İstanbul'a gitmek üzere ayrılan "Sonyurlu" adlı gemiden hiçbir Afrikalının inmediğini bildiriyordu⁴²⁹.

7 Ocak 1888 tarihli Konsolos Dennis'in İstanbul'daki Büyükelçiliğe gönderdiği raporda, bir Afrikalı kadın sığınmacının azat edilmesinden yerel idarecilerin kaçındığı konu ediliyordu. Sığınmacı köle kadın, Konsolosluk Kavası ile azatlık belgesini almak üzere Konak'taki Polis Şefine götürülmüş. Hukuki olarak bir engel olmamasına rağmen, çeşitli bahaneler gösterilerek azat belgesinin verilmesi reddedilmiş. Polis şefi, bu koşullar altında kadının azat edilmesini meşru gösterecek bir irade bulunmadığı- Konsolos Dennis'e göre sırf kadının Britanya Konsolosluğuna kaçması sebebiyle- Vali, bu yönde Konsolosluğun arşivinde İstanbul'dan gelen bir emrin olup olmadığını soruşturmak istemişti⁴³⁰. Burada, bir kadın kölenin azat edilmesi meselesinde, İngiliz Konsolosluğunun çabasının, Osmanlı idarecileri tarafından iç işlerine karışma olarak algılandığını görüyoruz. Osmanlı idarecilerinin bu tavrı üzerine Konsolos Dennis, Bingazi'deki daha önceki Konsolosluk hizmeti sırasında, Britanya Konsolosluğuna gelen iki düzüne kölenin azat edilmesini sağladığını, bunun kabul gören bir uygulama olduğunu belirtiyordu. Ayrıca uluslararası kabul gören Britanya hukuk ilkelerine göre bir köle Britanya bayrağının olduğu ister kara ister deniz olsun *ipso facto* azat edilmiş olduğunu eklemekteydi. Konsolos Dennis, Büyükelçilikten bu meselede aracı davranmasını

⁴²⁷ FO/195.1586.29. "Dennis'ten White'a", İzmir, 15 Temmuz 1887.

⁴²⁸ Parliamentary Papers, Slave Trade, No: 1 Londra, 1886.

⁴²⁹ FO/195.1586.Telgraf. İzmir, 24 Şubat 1887

⁴³⁰ FO/195.1650.1. "Dennis'ten White'a", İzmir, 7 Ocak 1888

istemektedir. Valinin, bu aşamada kurulu uygulamadan sapma çabasının pek olası görülmediğini, bunun ilk aşamada, Konsolosluğun talebine uymakta isteksizlik olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir⁴³¹. Bununla, Konsolosluğun “alttan alma” yoluyla sorunun çözümüne odaklandığını ve bunu Vali’nin bir çeşit kaprisi olarak değerlendirdiğini anlıyoruz. 24 Şubat 1888 tarihli raporda, aynı köle kadının durumuyla ilgili daha detaylı bilgiler verilmektedir. Köle kadın, kötü muamele gördüğü gerekçesiyle konsolosluğa sığınmıştı, Edirne’den İzmir’ gelen üst dereceli bir yöneticiye aitti. Vali kadının azat talebini, sahibine hâlâ mükellefiyetleri olduğu gerekçesiyle reddediyordu⁴³², ve davayı İdare Meclisi’ne sevk etmişti⁴³³. Nihayet köle kadının özgür olmasına İstanbul’da İdare Meclisi karar vermişti. Ancak, kadın İstanbul’daki Polis Müdürlüğünün bu gibi vakalarda verdiği raporu henüz alamadığından azat olamamıştı⁴³⁴.

Bir başka raporda, bir anne ve on veya on iki yaşlarında oğlunun Konsolosluğa özgürlük talebiyle sığındığını öğreniyoruz. General Ömer Paşa’nın dul eşi, bu kölelerin azat edilmesinin önlenmesini istemekteydi. Ölen generalin mirasçıları, bir kölenin özel mülk olduğu gerekçesiyle azat edilmelerine itiraz etmekte Şeriatı referans göstererek direniyorlardı. Mirasçıların Şeriat Mahkemesine başvurması sebebiyle bu olayda Vali güçsüzdü, köleler tutuklanabilirdi⁴³⁵. Konsolos Dennis, Vali’nin çabalarıyla, mevta General Ömer Paşa’nın mirasçıları engellemezlerse anne ve oğlun azat edildiklerini bildirdiğini haber veriyordu⁴³⁶.

Antalya’dan Yardımcı Konsolos Keun’un da 19 Ağustos 1891 tarihinde, Meryem adlı kadın kölelinin azat edilmesini sağladığını İstanbul’daki Büyükelçiliğe bildiriliyordu⁴³⁷.

⁴³¹ FO.195.1650.1. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 7 Ocak 1888

⁴³² Kölelerin 7 ile 10 hizmet ettikten sonra azat olma hakkını kazandıkları Osmanlı İmparatorluğunda yaygın bir uygulama idi ancak kanuni bir hükmü yoktu. Bkz. H. Erdem, “Geç Osmanlı İmparatorluğu’nda Azat Otomatik miydi?” *a.g.e.* s. 193-201.

⁴³³ FO/195.1650.7. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 24 Şubat 1888.

⁴³⁴ FO/195.1650.9. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 6 Mart 1888.

⁴³⁵ FO/195.1650.7. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 24 Şubat 1888.

⁴³⁶ FO/195.1650.12. “Dennis’ten White’a”, İzmir, 28 Mart 1888.

⁴³⁷ FO/195.1732.70. “Wratislaw’dan White’a”, İzmir, 21 Eylül 1891.

1891 yılına gelindiğinde, İzmir’den Bezzas Mehmet Efendi adındaki kişi, bir adamın etkisinde kalarak Afrikalı kölesi Sefer’i azat etme isteğiyle İzmir İngiliz Konsoloslukuna müracaat etmişti. Konsolosluk azatlık belgesinin elde edilmesinde yardımcı olmuştur. Mesele İdare Meclisine intikal edilmiş ve neticede Sefer özgürlüğüne kavuşmuştur⁴³⁸. Bu, köleliğin kaldırılmasına yönelik bir bilincin toplumda geliştiğine misal olabilecek bir davranış olmakla birlikte, aynı zamanda Türklerin de kölelerin azat edilmesinde İngiliz Konsoloslukunun otoritesini benimsediklerinin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Azat edildikten sonra kölelerin hayatlarını nasıl devam edecekleri sorununa gerek Osmanlı, gerekse İngiltere tarafından bir siyasi yaklaşımının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlıların azatlıların bakılması sorununa bir çözüm bulma gayretleri, Brüksel Konferansı Genel Kararı’nın Temmuz 1890’da imzasıyla birlikte yeni bir ivme kazanmıştı. Antlaşma, imza sahibi ülkelerin, misyoner kuruluşların da “inanç ayrımı gütmeksizin” koruma kapsamına almalarını ve Afrika’daki sömürgelerde “kadınlar için sığınma evi ve serbest bırakılmış çocuklar için eğitim kurumlarının kurulmasını” onaylamalarını şart koşuyordu. Bu halife konumundaki Abdülhamid açısından hiç de hoş olmayan taleplerin bir araya gelmesiydi ve düpedüz Hıristiyan misyonerlerce sığınma evleri kurulması anlamına gelmekteydi. Osmanlı yönetimi, bu tür dini kaygıların, İngilizlerin Babiâli’ye protestoda bulunarak azatlıların koşullarının iyileştirilmesi yönünde baskı yapmasıyla bir araya gelmesi üzerine harekete geçmek zorunda kaldı⁴³⁹.

Bu bağlamda, İzmir’de azatlı Afrikalılar için barınak olarak deniz kenarında kullanışlı bir bina olan Ecole des Arts et des Métiers binasının tahsis edildiği

⁴³⁸ FO/195.1732.35. “Wratislaw’dan White’a”, İzmir, 11 Haziran 1891.

⁴³⁹ 6 Ekim 1890 tarihinde Büyükelçi White Babiâli’ye azat edilen siyah köleler için sığınma evi kurulmasını teklif ettiği bir nota sundu; bkz. FO 84/ 2056/ 175-6, White’dan Salisbury’ye, 8 Ekim 1890 alıntı H. Erdem, *a.g.e.*, s. 224.

bildiriliyordu⁴⁴⁰. Barınakta azatlı Afrikalının olup olmadığı periyodik aralıklarla rapor edilmekteydi⁴⁴¹.

II. Abdülhamid'in azatlıların Hıristiyanlaştırılması endişesi⁴⁴², bir anlamda gerçeği yansıtıyordu. Zira Bükresel Konferansı Genel Kararlarının imzalanmasından önceki vakalarda konsolosluğun azatlıları Hıristiyan okullara veya ailelerin yanına verilmesine yönelik girişimlerde bulunduğunu görüyoruz.

4 Kasım 1878 tarihinde İzmir Başkonsolosu Reade, İstanbul Büyükelçisi H. Layard'a Ferahi adındaki azat olmuş köle kızın durumunu yazdığı raporda, kölelerin Hıristiyan ailelerin yanına verilmesine Osmanlı yöneticilerinin izin vermemesinden yakınmaktaydı. Konsolos Reade, Türk sahibinin evinde mücevher çalmaktan dolayı suçlu gösterilen, daha sonra kaçarak bir Alman rahibin evine sığınan Ferahi adındaki bu kölenin azat edilmesi için resmi makamlara başvurmuş, azat belgesini aldıktan sonra da kızı, Alman *Deaconesses Educational Establishment* adındaki okula yerleştirmiştir. Fakat daha sonra Vali Hamdi Paşa kızın Alman okulundan alınmasını ve eski sahibi olan Leblebicizade Mehmet Bey'e geri verilmesini istemiştir⁴⁴³.

1880'lerin sonu ve 1890'ların başı Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik köle ticaretinde önemli bir gerilemeye tanık oldu. Küçük ölçekte hâlâ sürmesine karşın, ticarete önceki canlılığını kesinlikle yitirmişti. Avrupalıların Afrika'da ilerlemeleri, kıtada köle ticaretini azaltmış ve 19. yüzyılın son on yılında arz kaynakları ciddi olarak kısılmıştı⁴⁴⁴. Böylece, İzmir İngiliz Konsolosluğunun siyasi faaliyetleri kapsamında aldığımız köle ticaretinin ve köleliliğin engellenmesi meselesi en son 1893 yılına ait bir belge ile sona eriyordu.

⁴⁴⁰ FO/195.1732.35. "Wratislaw'dan White'a", İzmir, 11 Haziran 1891

⁴⁴¹ FO/195.1732.70. "Wratislaw'dan White'a", İzmir, 11 Haziran 1891; FO/195-1770, No: 15. İzmir, 5 April 1892; FO/195.1770.41. "Cumberbatch'tan Ford'a", İzmir, 1 Ekim 1892; FO/195.1808.1. "Holmwood'tan". İzmir, 9 Ocak 1893.

⁴⁴² II. Abdülhamid'in bu yönde çözüm önerileri vardı: "Padişah II. Abdülhamid, 1884'de Bingazi yetkililerine azatlı kölelerin, esirciler ve kendilerini yeniden köle yapmayı isteyebilecek eski sahipler için kolay bir av olmamaları için aranan çarelere kalıcı bir çözüm bildiriyordu. Ona göre, tüm azatlı zenciler erkeklerin orduya alınabileceği, askeri bandolara veya sanayi alaylarına yerleştirileceği, kadınlara da azat belgeleri verilerek uygun maaşlarla ev hizmetçisi olarak iş bulunacağı İstanbul veya İzmir'e gönderilmeliydi" bkz. Toledano, a.g.e., s. 200-201.

⁴⁴³ FO/195.1161.47. "Reade'den Layard'a", İzmir, 4 Kasım 1878.

⁴⁴⁴ Toledano, a.g.e., s. 206.

III. 2. 4. Ulaşım ve Demiryolu

On dokuzuncu yüzyılda ulaşımında başlıca devrim, enerji kaynağı olarak doğa kaynakları ve hayvan gücünün yerine buhar gücünün kullanılmasıyla gerçekleşti. Buharlı gemiler ve demiryolu, ulaşımı daha hızlı ve güvenilir kılan yeni ulaşım modelleri olarak ortaya çıktı⁴⁴⁵. Buharlı gemiler Akdeniz ticaretine büyük bir canlılık getirirken, demiryolu da geçtiği yerlere gelişme ve ilerleme getirip, hem iktisadi hem de askeri hareketliliği sağlayacak stratejik bir önem arz etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, özellikle demiryolu; siyasi, askeri ve iktisadi önemi bakımından son derece etkili bir rekabet alanı yarattı. Osmanlı açısından demiryolu yapımında askeri gaye öncelikli idi. Demiryollarının yardımıyla savaş zamanlarında asker ve diğer kaynaklarını kısa sürede harekete geçirebilir ve yine bu dönemde çokça görülen yerel ayaklanmalar bastırabilirdi. Demiryolu yapımını teşvik eden diğer bir sebep ise imparatorluğu merkezileştirme gayesiydi. Vergi ve asker toplamak yeni ve hızlı ulaşım ağıyla kolaylaşacak, merkezi otoriteyi imparatorluğun ücra köşelerine ulaştırmak adına fayda sağlanacaktı⁴⁴⁶. Ayrıca tarım ve diğer ürünlerin pazara ulaşımı hızlı, güvenilir bir şekilde sağlanarak iktisadi canlanmaya yol açacaktı⁴⁴⁷.

Bununla birlikte, demiryolu yapımı kısıtlı malî durum ile teknik yetersizlikler sebebiyle yabancı sermaye ve yardımıyla gerçekleşebilecekti. Osmanlı devletinin demiryolu politikası, yabancı şirketlere imtiyaz verilmesine dayanır. Kilometre garantisi denilen sistemle, şirketlerin kârları Osmanlı devletince garanti altına

⁴⁴⁵ Avrupa'da ulaşım devrimi üzerine yapılmış araştırmalar için bkz. George Rogers Taylor, **The Transportation Revolution, 1815-1860**, Armonk, New York 1989.

⁴⁴⁶ Philip Ernest Schoenberg, "The Evolution of Transport in Turkey (Eastern Thrace and Asia Minor) under Ottoman Rule, 1856-1918", **Middle Eastern Studies**, C. 13, No. 3 (Ekim 1977): 359-372, s. 363.

⁴⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğunda demiryollarının üretim ve pazar üzerine yaptığı etkinin değerlendirilmesi için bkz. Donald Quataert, "The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", **The Business History Review**, Cilt 51, No. 2 (Yaz 1977): 139-160. Ayrıca Ankara'ya demiryolu gelişinden sonra meydana gelen iktisadi canlanma için bkz. İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi", **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, İstanbul 2008, s. 125-141.

alınıyordu. Demiryolu şirketlerinin garanti edilen kârın altında kâr etmeleri durumunda aradaki farkı devlet ödüyordu. Ortaya çıkacak farkı ödemek için bir veya birkaç vilayetin öşürleri karşılık olarak gösteriliyordu, vergilerin yetersiz kaldığı durumlarda ise büyük devletlere borçlanılıyordu.

Demiryolu imtiyazları kilometre garantisi ile sınırlı değildi. Hattın geçeceği devlet arazisi şirkete bedelsiz devrediliyordu. Şirket hat boyunca devlet ormanlarını ve taş ocaklarını hiç bir bedel ödmeden kullanabiliyordu. Demiryolu yapımı, bakımı ve işletmesi için gereken malzeme gümrüksüz olarak ithal ediliyordu. Demiryolunun kenarlarında bazen 40, bazen 45 kilometrelik şeritler içindeki petrol de dâhil bütün madenleri işletme hakkına sahip oluyordu⁴⁴⁸.

1856 Paris Kongresi'nden beri Avrupa sermayesi Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yatırımlarına girişmeye istekli idi. Rumeli ve Ege bölgelerinde İngiliz-Fransız sermayesi bazı önemli hatların yapımını gerçekleştirmişti⁴⁴⁹. Osmanlı ulaşım sistemi ülkenin coğrafyasına ve idari geleneklerine göre değil de, yabancı kumpanyaların tarımsal ürün merkezlerini ele geçirme savaşına göre biçimleniyordu⁴⁵⁰. Demiryolları kârlı bir yatırım olmanın çok ötesinde bir anlam taşımaktaydı. Avrupa devletleri demiryolu imtiyazı elde etmek için siyasi, iktisadi ve mali baskıya başvuruyordu; amaç, nüfuz bölgeleri oluşturmaktı. Yabancı sermayenin Osmanlı topraklarında demiryolu yapımına yönelik girişimlerini değerlendirdiğimizde başlıca üç dönem ortaya çıkmaktadır: 1856-1882 yılları arasındaki birinci dönemde, başta İngiltere ardından Fransa demiryolu yatırımlarında çok büyük ağırlığa ve etkiye sahiptir. İmparatorlukta ilk demiryolu olarak Avrupa topraklarında Cernovada-Köstence, Anadolu topraklarında İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba hatları İngiliz şirketlerince yapılmıştı. 1873'te tamamlanan Haydarpaşa-İzmit hattı ile 1886'da tamamlanan Adana-Mersin hattı da İngiliz şirketlerince yapılmıştı. Avrupa sermayesinin İmparatorlukta demiryolu yatırımına hız verdiği yeni dönem, 1882'de Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasıyla başladı. Önemli gelir kaynakları bu

⁴⁴⁸ İ. Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul 2006, s.101.

⁴⁴⁹ İ. Ortaylı, **a.g.e.**, s. 111.

⁴⁵⁰ İ. Ortaylı, "19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi", **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, İstanbul 2008, s. 125-141, s. 128.

kurumun kontrolüne bırakılmış, o vakte kadar sermayesi risk altında bulunan tahvil sahipleri güvenceye kavuşmuştur. Zira bundan önce, Osmanlı ülkelerinde demiryolu inşa edenlerin tarifeler, kilometre güvencesi, alacak ve mülkiyet hakları gibi konularda hükümetle büyük anlaşmazlıkları oluyordu⁴⁵¹. Bu dönemde yapılan demiryolu hatlarından Hicaz Demiryolu dışında diğerleri, yabancı sermaye ile yapıldı. Almanlar Anadolu Demiryolları (1888) imtiyazı ile Anadolu içlerine ilerlemeye başladı, bu durum Fransa ve İngiltere'yi harekete geçirdi. İngiltere, Menderes, Gediz ve Çukurova vadilerindeki mevcut demiryolu imtiyazını Anadolu'da ilerletmeye ve yine Almanların Bağdat Demiryolu (1889) imtiyazı ile Hindistan yolunda oluşturduğu tehdidi uzaklaştırmaya gayret ettiler. Fransızlar, Almanlara karşı Suriye-Lübnan üzerinde bir sıra imtiyaz alıp hızla bir demiryolu ağı örmeye başladılar. Balkanlarda ve Marmara Bölgesinde ise İngiliz nüfuz alanlarına karşı rekabete girdiler. 1910-1914 yılları arasındaki üçüncü dönem; Fransa, İngiltere, Rusya, Almanya ve hatta İtalya'nın, demiryolu imtiyazlarını aralarında anlaşmalar yaparak paylaştıkları bir dönem oldu. Demiryolu imtiyazları nüfuz alanlarını da belirlediği için Birinci Dünya Savaşı arifesinde büyük güçlerin İmparatorluğu paylaşımının bir anlamda provası yapılmış oldu.

Birinci dönemde İngiltere'nin üstünlüğünde olan demiryolu inşa ve işletme imtiyazı özellikle İzmir ve Batı Anadolu bölgesinde gerçekleşmişti. Bu dönemde, Anadolu'da ilk demiryolu hattı olan, İngiliz sermayesiyle 1856-1866 yılları arasında yapımı tamamlanan Menderes Vadisinde, İzmir'den Aydın'a uzanan hattı yapılmıştı⁴⁵². Ardından yine İngiliz girişim ve sermayesiyle yapımına 1863'te alınan imtiyazla başlanıp 1865'te tamamlanan Gediz Vadisini kapsayan İzmir-Kasaba hattı açıldı. Her iki hat da verimli tarım arazilerini kapsamaktaydı.

1858 yılında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe, İzmir-Aydın demiryolunun İzmir'de Alsancak istasyonunun temel atma töreninde

⁴⁵¹ İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s.113.

⁴⁵² Hattın yapım aşamaları, mali kaynaklarının ayrıntılı incelemesi için bkz. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul 1977, s. 57-85.

yaptığı konuşmasında; Osmanlı toprakların ilk demiryolu yapımını başlatan ülke olarak iktisadi ve siyasi hedeflerini açıklıyordu:

“Bu demiryolunun, sanayi ürünlerimizin Türkiye’ye girişini kolaylaştıracak faydalı bir sermaye yatırımı olacağını umuyoruz. Hepimizin bildiği gibi Türkiye’nin yeniden canlanmasında Avrupa’nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız bu kapılar ardına kadar açılmazsa, kendi çıkarlarımızı doğrultusunda, zor kullanarak, bu kapıları açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim.

Türkiye’nin damarlarına yeni ve taze kan aşılacak olan bu demiryolu gibi üretken girişimleri desteklemek, Hükümetimizin en başta gelen görevleri arasındadır”⁴⁵³.

Osmanlı topraklarında ilk demiryolu hattının İngiltere’nin iktisadi ve siyasi çıkarlarını gözeterek İzmir ve Batı Anadolu bölgesinde gerçekleştirmesi, tesadüf değildir. Batı Anadolu’da yeni ve ucuz ulaşım olanaklarının yaratılması İngiltere’nin bölgedeki siyasal etkisini güçlendirip, İngiltere için yeni bir “nüfuz alanı” yaratacağı gibi, İzmir ile hinterlandı arasındaki mal akışını hızlandıracak, İngiliz mallarının daha geniş bir alanda kolaylıkla satılmasını sağlayacaktı⁴⁵⁴. Nitekim Aydın Demiryolu şirketi 1879 ve 1888 yıllarında iki imtiyaz daha elde ederek yolu Batı Anadolu’nun içlerine kadar uzatmak hakkına sahip oldu. Aydın -Kuyucak hattı 1881 yılı Ağustos ayında işletmeye açıldı ve ertesi yılın Haziran ayında da Kuyucak-Sarayköy bölümü hizmete girdi. Torbalı’dan doğuya doğru Küçük Menderes vadisini izleyen ve Bayındır yoluyla Tire’ye uzanan bir şube hattı ise 1883 yılı Eylül ayında açıldı. 1888 imtiyazına göre yapımı kararlaştırılan Sarayköy-Dinar ve Çivril, Ödemiş, Denizli şubelerinin toplam uzunluğu 214 kilometreyi buluyordu. Aralık 1888’de 25 kilometrelik Ödemiş hattının bitirilmesinden sonra Sarayköy-Dinar hattının Kızılkaklık’a kadar olan ilk bölümü 1889 yılının ilk aylarında, Apa’ya kadar olan ikinci bölüm aynı yılın Haziran ayında ve Dinar’a kadar olan son bölüm de 13 Ekim 1889’da işletmeye açıldı. Bundan üç ay sonra da Çivril şube hattının açılış töreni yapıldı. Söke şube hattı ise Ocak 1890’da çalışmaya başladı. Şirket tarafından yapılan ve 1870 yılından beri özel kişiler tarafından işletilmekte olan Paradiso-Buca

⁴⁵³ **Times**, 16 Kasım 1858. alıntı Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Ankara 1977, s. 9.

⁴⁵⁴ Kurmuş, **a.g.e.**, s. 53.

şube hattının 1 Ocak 1902'de şirket tarafından satın alınmasından sonra Dinar'dan Eğridir'e bir şubenin yapılması kararlaştırıldı ve çeşitli nedenler yüzünden uzun süre geciken bu hat da 1912 yılı Kasım ayında trafiğe açıldı⁴⁵⁵.

İzmir-Kasaba hattı, Gediz Vadisini kapsayan, İzmir'den Kasaba'ya (Turgutlu) Bornova, Karşıyaka ve Manisa üzerinden ulaşmaktaydı. İzmir-Kasaba hattının bir yönü, Kasaba-Salihli-Alaşehir (76 km.), diğeri Manisa-Soma'dır (92 km.). 1872 yılında Osmanlı hükümeti hattın Alaşehir'e kadar uzatılmasını kabul etmiştir. İmtiyaz süresi 1891'e kadar uzatılırken bir de yeni antlaşma yapılmıştır.

Her iki hat ve şirket için birinci dönem olarak belirlediğimiz, yaklaşık 1856-1888 yılları arasında; İngiltere'nin, Fransa ve Almanya ile olan rekabetinden veya Osmanlı hükümetinden kaynaklanan, İzmir İngiliz Konsolosluğunun herhangi bir şikâyet ve itirazını içeren rapora rastlamıyoruz. 1878 tarihli bir rapor demiryollarını konu alıyordu ancak, İngiltere'nin Hindistan'la bağlantısını karadan kuracak olan proje veya projelerle ilgiliydi. Buharlı gemilerin Akdeniz yolunun daha kısa, güvenilir ve dolayısıyla ucuz olan önemini ortaya çıkarması, İngiltere'yi Hindistan'a giden yol üzerindeki bu bölgede bir ulaşım siyaseti izlemeye sevk etmişti. Akdeniz ile İran Körfezinin birleştirilmesi fikri, 1835 yılına kadar uzanmaktadır. Uzun yıllar süren tartışmalarda asıl plan Albay Chesney tarafından 1835-1837'de hazırlanan ve Anadolu'yu saf dışı bırakan ayrıntılı plana dayanmaktadır. Bu plana göre, başlangıç İstanbul'da değil, Doğu Akdeniz'de seçilmiş bir yerdi⁴⁵⁶. Bu plan ilerleyen dönemlerde "Fırat Vadisi Yolu" olarak birçok destekleyici buldu. İzmir'de ikamet eden İngiliz vatandaşları projeyi eleştirmekte geri durmadılar. Akdeniz'den Hindistan'a uzanacak kara bağlantısının İzmir'den başlaması ve mevcut İzmir-Aydın demiryolunun devamı ile sağlanması önerisini getirdiler. Bunda İzmir Başkonsolosu

⁴⁵⁵ Kurmuş, a.g.e., s.160.

⁴⁵⁶ Chesney Planı bir şirket tarafından 1850'lerde hayata geçirilmek istenmişti ancak, yeterli sermaye bulunamamıştı ve Hükümet de desteklemeyi reddetmişti. Konu tekrar 1870'lerde gündeme geldi ve Parlamento'da komisyon kuruldu. Güzergâhlarda farklılıklar olsa da "Fırat Vadisi" Projesi etrafında birleşmişlerdi. Sonuçta bu proje de hayata geçirilmedi. Bkz. **1871 Select Committee on Railway Communication between Mediterranean, Black Sea and Persian Gulf. Report, Proceedings, Minutes of Evidence, Appendix, Index**, Londra 1871; **1872 Reports respecting Communication with India through Turkey, by Euphrates Valley Route**, Londra 1872; ayrıca Hyde Clarke, "On Railways to India and Turkey", **Journal of the Society of Arts**, 13 Aralık 1878.

Reade, öncü oldu. Dışişleri Bakanı Salisbury'e bir layiha sunuldu. Layihada; Batı ve İç Anadolu'yu kapsayan hinterlandı ile İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarına hizmet eden İzmir'in, Hindistan'a giden yolun başlangıç noktası olarak düşünülmesi gerektiğine dikkat çekiliyordu. İktisadi çıkarların ötesinde, bölgede yaşanan insanlar üzerinde derin etkiler yaratacağı. Özellikle Hıristiyan unsurların Osmanlı idaresinde karşılaştıkları meselelere çözüm getirecek, yapılması istenen reformlar hayata geçirilebilecekti. Fırat Vadisi projesine yönelik yapılan eleştiride, söz konusu bölge, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmeyecek, daha çok külfet getireceği yönündeydi.

İzmir'den başlatılacak yol, sırasıyla şu güzergâhı takip edecekti ve mesafeleri de şu şekilde idi:

İZMİR

80 Mil	Aydın	80 Mil
430 Mil	Konya	350 Mil
950 Mil	Diyarbakır	490 Mil
1.150 Mil	Musul	230 Mil
1.710 Mil	Tahran	560 Mil
2.460 Mil	Herat	750 Mil
2.960 Mil	Kabil	500 Mil
3.180 Mil	Peşaver	220 Mil

Ayrıca bu ana hatta üç ayrı kol bağlanabilirdi: Diyarbakır'dan Eleşkirt ovasına uzanacak hat, yaklaşık 220 Mil, Musul'dan Bağdat'a ve İran Körfezine uzanacak hat, yaklaşık 550 Mil ve Maraş'tan İskenderun'a uzanacak hat, yaklaşık 100 Mil idi.

Konsolos Read, bu bilgileri verdikten sonra İzmir'den Hindistan'a yapılacak demir yolu ile sadece yedi günlük bir yolculuk yapılacağını iddia etmekteydi. Böyle İngiltere, Anadolu, Mezopotamya, İran ve Afganistan'ı kapsayan verimli topraklarla, zengin maden yataklarına sahip bölgede üstün bir güce sahip olacaktır. Bu hat yakında İstanbul ile de birleşecekti ve Rumeli hatları tamamlandığında daha fazla kâr

elde edilecektir. Fakat esas menfaat her zaman İzmir'in baş istasyon olmasıyla sağlanacaktır. İzmir'in denizden donanmayla kolaylıkla savunması yapılabilir, karaya birlikler geçirilebilir ve ticari ihtiyaçların savaş veya Avrupa'dan gelebilecek tıkanıklıklara maruz kalması engellenebilirdi⁴⁵⁷.

İngiliz Hükümetine tavsiye niteliğinde olan bu raporun aradan geçen on yıl sonrasında bir uyarı olarak değerlendirilmesinin gerekliliğini ortaya çıkardı. Bu sahada artık İngilizler yalnız kalmayacaklardı. 1889 yılından itibaren, başta Fransa olmak üzere Almanya'nın hem bölgede hem de Hindistan yolunda İngiliz demiryolu yatırımlarına ve nüfuzuna rakip olarak ortaya çıktılar. Bundan sonra İzmir Başkonsolosları, kaptırlan imtiyazları, seçeneği artan Osmanlı yöneticilerinin kapris ve itirazlarını, Hindistan'a giden yolu kesen Alman varlığına karşı alınması gereken tedbirleri ve ikazları rapor etmeye başlamışlardı.

13 Kasım 1889 tarihli Vekil Konsolos Wratisslaw'ın Büyükelçi White'a aynı gün içinde gönderdiği telgraf ve rapor; Kasaba Demiryolu Şirketinin, Bandırma'dan Soma'ya yapılacak hattın imtiyazını başka bir şirketin almasından dolayı yaptığı şikâyeti konu almaktaydı. Raporda verilen bilgilerde; Kasaba Demiryolu Şirketi ile Nafia Nazırı Zihni Paşa arasında 1888 yılında bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşma gereğince Şirket hattı, Manisa'dan Soma'ya yaklaşık 92 kilometre uzatacaktı ve bu hattın yapımına başlanmıştı. Bundan başka, beş yıl süresince yeni hatların yapımında sonraki anlaşmalar için eşit şartlarda tercih hakkı kazanılıyordu. Bu yeni hatlar;

1. Alaşehir'den Göbek'e uzanan yaklaşık 85 kilometrelik hat,
2. Soma'dan Susurluk'a (borasit madenleri) uzanan yaklaşık 160 kilometrelik hat,
3. Bornova'dan Pınarbaşı'na uzanan yaklaşık 8 kilometrelik hat idi.

Ancak, Osmanlı hükümeti ile Şirket arasında ikinci hat üzerinde çıkmıştı. Esasında Şirket, Bandırma'ya, Marmara Denizine kadar uzatmak istediği hattın Susurluk'tan geçmesini, borasit madenlerinden dolayı istemekteydi. Bu talebi

⁴⁵⁷ FO/195.1161.31.Kopya Siyasi.10. "Reade'den Layad'a", İzmir, 27 Temmuz 1878

Osmanlı yetkililerince reddedilmişti. Vekil Konsolos Wratislaw, bunun askeri sebeplerden dolayı olduğuna inandığını ifade etmektedir.

İzmir-Kasaba Şirketi, başka bir şirket veya kişinin Bandırma'dan doğrudan Soma'ya demiryolu hattı yapma imtiyazını aldığını bildiyordu. Bu projedeki hat Susurluk çevresinde fakat Manyas Gölünün doğusundan geçecekti. Konsolos Vekili Wratislaw, 1888'de imzalanan anlaşmanın 24. maddesi gereğince “*İmparatorluk Devleti, Kasaba Şirketinin gelirlerini korumak ve aynı şekilde güvenliğini sağlamakla sorumluydu, başka bir kişi veya şirketin anlaşmada konu olan hattın 40 kilometre yarıçapındaki alanda herhangi bir inşa veya çalışma izni olamaz*” ifadesiyle, açıkça bu imtiyaza razı gelmenin imkânsız olduğunu açıklıyordu. Wratislaw raporun sonuna eklediği notta, henüz öğrendiğine göre, yeni imtiyaz sahibi kişi bir Fransız olan Le Cog idi ve başvurusunu doğrudan Nafia Nazırlığına yapmıştı⁴⁵⁸.

Konsolos, Fransa'nın, İzmir-Kasaba Demiryolu imtiyazını almadan önce bölgede varlığını güçlendirecek adımlar atmış olmasına dikkat çekmiştir. Başta, İzmir rıhtımı inşasını gerçekleştirmesi ticaret faaliyetlerini denetimi altına almasında ona öncelik hakkı vereceğinden İngilizlere karşı bir rekabet başlatmış oluyordu. İzmir rıhtımı inşasından başka Fransa ayrıca İzmir'de tramvay ve su dağıtım imtiyazlarını da almıştı. Böylece Fransa, 1893 yılına gelindiğinde İzmir-Kasaba hattını İngilizlerden satın alarak bölgede nüfuz alanı yaratma savaşında İngiltere'ye büyük bir tehdit oluşturmuştur.

İzmir-Kasaba Demiryolu hattının Fransızlara satılmasına Başkonsolos Holmwood'un İngiltere'deki kamuoyuna kadar ulaştırmaya çalıştığı büyük tepkisine şahit oluyoruz. Holmwood, 30 Mart 1894 tarihinde *Herapath's Railway* dergisinde, İzmir'de Britanya'nın demiryolu menfaatlerini konu alan bir makale yazmış, dönemin Dışişleri Bakanı Kimberley'in dikkatini çekmeyi amaçlayan yazı amacına da ulaşmıştı. Bakan Kimberly, 7 Nisan 1894 tarihinde bir rapor istedi.

⁴⁵⁸ FO/195.1656.48. “Wratislaw'dan White'a”, İzmir, 13 Kasım 1889

Başkonsolos Holmwood raporunda, İzmir-Kasaba Demiryolunun Fransız şirketine satılmasının Britanya'nın bu ülkedeki menfaatlerine olumsuz etkisini konu alınmıştı. Onu asıl rahatsız eden mesele, Kasaba Demiryolu Şirketinin İngiltere'deki hissedarlarının bir Fransız-Belçikalı şirkete hisselerini satmaları idi. Aslında Başkonsolos Holmwood, 1889 ve 1890 yıllarına ait ticaret raporlarında Britanya kontrolündeki demiryolu hatlarına yönelik tehditler hakkında ayrıntılı bilgilerde bulunmuştu. Bu uyarılar artık şimdi gerçeğe dönmüştü fakat bundan sonrası için her iki İngiliz demiryolu şirketinin aralarındaki farklılık ve ayrımları kaldırarak yeni bir yönetici kadro altında şirketlerin birleştirilmelerini tavsiye ediyordu.

Sonraki satırlarında Başkonsolos Holmwood, İngiltere'nin bölgedeki demiryolu siyasetinin hem bölgedeki çıkarlarına hizmet eden hem de Hindistan'a giden ulaşım ağını da kapsayan genel siyasetin bir parçası olması gerektiğine dikkat çekiyordu. Almanya'nın 1888 yılında Bağdat'a uzanacak demiryolu imtiyazını almasından sonra İmparatorluğun Asya topraklarında ilerlemesi, Britanya demiryollarının (Aydın Demiryolu) Bağdat'a uzanan doğal yolunu kestiğini ifade ediyordu. Uzak Doğu ile demiryolu ulaşımının kalıcı olarak İngiltere'nin kontrolü dışına geçmesinin engellenmesi için Kasaba Demiryolu Şirketi ile Fransız-Belçikalı şirket arasındaki anlaşma bozulmalı ve İngiliz hatlarının birleştirilmesi için harekete geçilmeliydi. Bu başarılmazsa, ticaret büyük bir zarar görecekti ve de İzmir'de kurmuş oldukları tekel kaybedilecekti.

Holmwood, sert tedbirlerin alınmasını öngören bu uyarıların ardından, şimdiye kadar ortaya çıkmış kayıplarına rağmen daha uzlaşmacı bir tavırla hala kazanılabilecek imkânların varlığına işaret ediyordu. Söz konusu hatlar hâlâ daha İngiltere'nin elindeyken ve İran sınırına kadar uzun ve maliyeti yüksek olan imtiyazın Alman sermayedarların altından kalkamayacağı, bu sebeple de İngiliz şirketleriyle birleşmeye razı geleceklerini düşünüyordu. Doğuya uzanacak demiryolunun yanı sıra Hindistan'a gidecek hat, kalıcı bir şekilde güçlü bir Anglo-Germen işbirliğiyle güvence altına alınmış olacaktır. Ayrıca stratejik sebeplerden

dolayı Sultan, er geç Aydın Demiryolu hattını Çay'a veya Alman hattına kadar uzatılmasına izin verecekti⁴⁵⁹.

Fransızlara kaptırılan İzmir-Kasaba Demiryolu hattını geri alma çalışmalarına dair bir rapor 10 Ağustos 1894 yılında gönderilmişti. Fransız-Belçikalı şirketin bir temsilcisi Mösyö Chenu, Vekil Konsolos Black'a bir ziyarette bulunarak, mensubu bulunduğu bir grubun "Yeni İzmir-Kasaba ve Genişletme Demiryolu Şirketi" ile mevcut hat üzerine bir sözleşme yapıldığını söylemekteydi. Sözleşmenin süresi hakkında bir bilgi verilmemişti ancak Vekil Konsolos, 30 yıllık bir süresi olduğunu tahmin etmekteydi. Fransız şirketin temsilcisi, mensubu bulunduğu grubun Osmanlı Bankası ile çalıştığını, bu sebeple de Osmanlı hükümetinin garanti teklifinin yeterli bir kâr getireceğini rahatlıkla ifade etmekteydi ancak, ayrıntılara girmemişti.

Vekil Konsolos Black, Mösyü Chenu'nun ziyaretinin ardından bazı bilgiler toplamıştır. Eski hattın müdürü Baines'ten öğrendiğine göre Mösyö Chenu, birçoğu İngiliz olan eski çalışanların yeni yönetimce tutulacağına garanti vermişti ve Fransız dili yerine İngilizcenin muhasebede, vagonlarda, biletlerde, levhalarda, kırtasiye malzemesinde vs. daha başka konularda giderek etkisini genişleterek taşıyacağı önerisini sunmuştu.

Vekil Konsolos Black, Mösyö Chenu'nun mensup olduğu grubun İstanbul'dan Selanik'e ve Dede Ağaç'a uzanacak demiryolu hattının yapımıyla bağlantılı olduklarına ilişkin öğrendiği bilgiyi raporunun sonu eklemiştir. Bu raporun bir kopyası da Dışişleri Bakanlığına iletilmiştir⁴⁶⁰.

1910-1914 dönemine gelindiğinde, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolu yatırımlarında bir düşüş gösterdi. Dış borçlar hariç 1890'da Osmanlı devletindeki yabancı sermayenin % 41'i demiryolu yapımlarının gerçekleşmesinde kullanılırken, bu oran 1914'te % 63'e çıkmıştır. Yine 1890'da toplam demiryolu yatırımlarındaki sermayenin %18'i Fransız, %50,6'sı İngiliz, %22,4'ü Alman ve %8,2'si diğer ülkelere aitken; 1914 %49,6'sı Fransız, %9,8'i

⁴⁵⁹ FO/195.1850.22. "Holmwood'tan Kimberly'ye", İzmir, 7 Nisan 1894

⁴⁶⁰ FO/195.1850.56. "Black'tan Currie'ye", İzmir, 10 Ağustos 1894

İngiliz, %36,8'i Alman ve %3,8'i diğer ülkelere aittir⁴⁶¹. İngiltere, 1856-1882 döneminde elde ettiği üstünlüğü, 1882-1910 arasındaki dönemde Fransa ve Almanya'ya kaptırmıştı. 1913 yılına gelindiğinde İngiltere'nin İmparatorlukta elinde kalan tek demiryolu hattı, bu tarihlerde Eğridir Gölüne kadar uzanan, İzmir-Aydın Demiryolu hattı idi. İngiltere'nin İmparatorlukta demiryolu siyaseti üzerinden elde etmeyi umduğu menfaat İzmir-Aydın Demiryolu Şirketiyle sağlanabilecekti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, söz konusu şirketi desteklemeye karar verdi ve bu yönde girişimlerde bulundu.

Ancak, Eylül 1913'te durum aniden karıştı. Osmanlı hükümeti, bir İtalyan şirketine Burdur'dan Antalya'ya uzanan bir hattın yapımı için garanti verdi ki bu hat, İzmir-Aydın demiryolunun güneye doğru genişleme alanını tehdit ediyordu. Sonuç itibarıyla Antalya'dan gelişen İtalyan girişimi ile İzmir-Aydın demiryolu yeniden bir siyasi mücadele alanı olarak önem kazanıyordu.

⁴⁶¹ Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel sayı, (1978): 143-144.

III. 2. 5. Eğitim Kurumları ve Rum Evangelik Okulu

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren eğitim kurumları, Konsolos Holmwood'un ifadesi ile "yarı-siyasi" bir mücadele alanı olmuştur⁴⁶². Bu mücadele, bir yandan Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında özellikle gayrimüslim tebaa üzerinde kendi aralarında sürdürdükleri nüfuz mücadelesi şeklinde yaşanırken, diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin bunlar karşısında, Selim Deringil'in ifadesiyle, söz konusu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yurttaşları içine katmayı istediği uyrukları için sistemli bir eğitim/endoktrinasyon programıyla, "eğitmen bir devlet" olarak kendini kanıtlama⁴⁶³ çabasında yaşanmıştır.

İzmir ve Batı Anadolu'da İngiliz Konsoloslugu'nun himayesi altında eğitim kurumları olarak, biri misyoner okulu olmak üzere üç okul mevcuttur. Merkezi Edinburgh'ta olan "Church of Scotland Mission to the Jews" adlı misyoner okulu, 1858'de ruhsatsız olarak açılmıştır, ancak Rev. David Brown Spence adına yerel yöneticiler tarafından kaydı yapılmıştır. Okulda 124 erkek, 192 kız olmak üzere 316 çocuk eğitim almaktadır. Bunların 144'ü Musevi ve daha çok Ortodoks Rum Kilisesine mensup 176 Hıristiyan'dır. Öğrencilerin büyük çoğunluğu Osmanlı vatandaşıdır. İki Britanyalı, geri kalanı yerli olan 9 öğretmen çalışmaktadır.

Greek Evangelical School, bölgedeki en büyük ve en önemli okuldur. 1733 yılında bir Rum Panteleon Sevatopoulos tarafından Cizvit⁴⁶⁴ misyonerlerinin etkisi altında kurulmuştur. Okulun 1747 yılında Britanya Hükümetinin koruması altına girdiği ve bu durumun, 29 Ekim 1810 yılında Sultan II. Mahmut'un bir fermanla onaylandığı, Konsolosluk tarafından iddia edilmektedir. 1 Britanyalı, 2 Fransız, 9 Yunan ve 22 yerli olmak üzere 34 öğretmenin görev yaptığı dört ayrı okuldan

⁴⁶² FO/195.1850.36. "Holmwood'tan Currie'ye", İzmir, 23 Haziran 1894,

⁴⁶³ Smith, *The Ethnic Origin of Nations*, s. 142. alıntı S. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, 3. baskı, İstanbul 2007, s. 125.

⁴⁶⁴ Okulun kuruluşunda Cizvit öğretmeni etkisi altında olduğu bilgisi için bkz. FO/195.1850.36. "Holmwood'tan Currie'ye", İzmir, Haziran 1894

oluşmaktadır⁴⁶⁵. Büyük bölümünün Ortodoks Rumlar olduğu okulda çeşitli din ve milletlerden yaklaşık 200 erkek öğrenciye hizmet sunulmaktadır. Okulun kaliteli bir eğitim sunduğu, daha da önemlisi mezunlarına verilen diploma ile “Avrupa Üniversitelerine” sınavsız giriş imkânı tanınmasıdır.

Bir başka Britanya Okulu, yüksek dereceli ticaret okuludur ki aynı zamanda mülk sahibi olan W.C. Barkshire tarafında yönetilmektedir. Barkshire, 1858-9 yılında, Cheltenham’da, Government Normal Training College’tan öğretmenlik belgesine sahiptir. Okul 1872’de İzmir’de açılmıştır, ancak ruhsatı yoktur. Kendisiyle birlikte 2 Britanyalı, 2 Fransız, 2 Alman, 2 İtalyan, 1 Yunan ve 3 Osmanlı’dan oluşan 12 öğretmen çalışmaktadır. 25 Protestan, 6 Katolik, 58 Ortodoks Rum, 18 Ermeni, 1 Müslüman ve 1 Musevî olan 109 öğrencisi vardır. İzmir’e yaklaşık 5 mil uzaklıkta, Bornova’da bir özel okul 1850 yılında açılmış ve 1887’de Mr. Frederick W. Turrell tarafından yönetilmektedir. Öğrencilerin sayısı 30’u geçmemektedir. Musevî ve Müslümanlar olmak üzere her dinden öğrencisi olan okulda 6 öğretmenin 3’ü Britanyalı, 3’ü yerlidir⁴⁶⁶.

Yukarıda sadece İzmir’e ait verilen bu rakamlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun genelinde var olan, kimi yerlerde daha yüksek rakamlarla ifade edilebilen, İmparatorluktaki eğitim kurumlarıyla sürdürülen nüfuz mücadelesini ortaya koymaktadır. Bu durumun yarattığı tehlike, Osmanlı idarecileri tarafından biliniyordu. Selim Deringil Osmanlı idarecilerinin konuya bakış açısını şöyle değerlendirmiştir: “...gerek genel nüfusun, gerek seçkinlerin eğitime ilişkin tartışmalar, yaklaşan tehlikeye ilişkin bir sezgiyle doluydu. Bu tartışmalarda imparatorluk, potansiyel bir beşinci kolun bozguncu tehlikelerini karşılayabilmek için azami özenin gösterilmesi gereken kuşatılmış bir kale olarak tasavvur ediliyordu. Bu nedenle, gayrimüslim eğitim kurumları sıkı bir denetim altında tutuluyor ve onlara her zaman büyük bir kuşkuyla bakılıyordu. Padişahın nazırlarına

465 Okul yönetiminin 8 Temmuz 1887’de gönderdiği bilgilendirme metninde Evangelical School, 1400 öğrencisi ile 5 halk ilkokulu, 2 Hellenic Schools veya orta dereceli dil okulu ile 450 öğrencisi olan 1 liseden oluştuğu açıklanmaktadır. **FO/195.1586.36**. “Dennis’ten White’a”, İzmir 23 Ağustos 1887.

466 **FO/195.1586.36**. “Dennis’ten White’a”, İzmir Ağustos 23 1887; **FO/195.1732.79**. “Wratislaw’dan White’a”, İzmir 19 Ekim 1891.

gönderdiği bir genelge bu doğrultuydu: “Devlet-i Aliyye'nin Rum ve Ermeni uyruklarının sayısı Müslüman uyruklarına göre az iken (...) birçok cami köhnemiş bir halde çürürken ve pek çok medrese viraneye dönmüşken, beş ya da on hanelik köylerde bile büyük kilise ve okulların inşa edildiğini görüyoruz”⁴⁶⁷. Dolayısıyla Abdülhamit döneminde, Tanzimat döneminin yaydığı görece hoşgörülü atmosferde belirgin bir vurgu değişikliği ortaya çıkmıştı⁴⁶⁸. Daha 1858’de, Maarif Kanunu altında, tüm gayrimüslim okulları izne tâbi tutulmuş ve etkinliklerine ancak Maarif Nezareti’nin kurallarına uymaları halinde izin verilmeye başlamıştı⁴⁶⁹. Ancak, bu yasaların çıkarılmasına ve katı kuralların hazırlanmasına karşın, izleyen yıllarda ardı arkası kesilmeksizin teyit edilmeleri, Osmanlı yetkililerinin bunları uygulamakta ciddi güçlüklerle karşılaştıklarını göstermektedir.

1869 Maarif Kanunu, gayrimüslim okulların ders programlarının teftişine olanak tanımıştı. 1880’de, bu daha da genişletildi ve yerel eğitim komisyonlarına, bu tür kurumlarda kullanılan okul kitapları ve müfredatını denetleme görevi verildi⁴⁷⁰. Türkçe öğretimi, 1894’de gayrimüslim okullarda zorunlu hale getirildi⁴⁷¹. Gayrimüslim okullara, ücretleri Osmanlı hükûmeti tarafından ödenen Türk öğretmenler atandı⁴⁷². 1887’de, ilk olarak gayrimüslim ve yabancı okulları müfettişliği kuruldu⁴⁷³. Osmanlı eğitim siyasası projesi, değişen dünya koşullarında gittikçe daha fazla tehdit altında hissedilen bir toplumsal düzenin ideolojik meşruiyetini pekiştirmeye yönelikti⁴⁷⁴.

⁴⁶⁷ **BBA YEE 11.1419.120.5**; Yıldız Sarayı Mabeyn Kitabeti’nden Bâb-ı Âli’ye tamim. Tarih. 1319 Cemaziyelevvel (Ağustos 1901) olarak verilmekte. gün kaydedilmemektedir. Alıntı S. Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, 3. baskı, İstanbul 2007, s. 138.

⁴⁶⁸ Sözelimi, 1869 yasası, 100’ü aşkın gayrimüslim hanenin bulunduğu topluluklarda, devlet yerel dilde öğretim yapacak fakat aynı zamanda Türkçe öğretimini de sağlayacak bir Hristiyan rüştiyesi kurmak zorundaydı. Bkz., Bertold Spuler, **Die Minderheitenschulen der europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg**, (Breslau, 1936), s. 75 alıntı Deringil, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁶⁹ **A.g.e.**, s. 56-7. Deringil, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁷⁰ Voyn Bojinev, **Bulgarskaya Prosveta v Makedonya i Odrinska Trakya 1878-1913**, Sofya 1982, s. 33-4. alıntı Deringil, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁷¹ Richard Clogg, “The Greeks and their Past”, **Historians as Nation Builders**, haz. Dennis Delent-Harry Hanak, s. 29. alıntı Deringil, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁷² **BBA Ayniyat Defteri. No: 1244; 1419; 1423**. alıntı Deringil, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁷³ Bayram Kodaman, **Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi**, Ankara 1998, s. 94

⁴⁷⁴ Deringil, **a.g.e.**, s. 141.

İzmir’de bu kararlara yönelik uygulamalara başlanmasıyla Konsolosluk ile Valilik arasında uzun süre devam eden bir gerginlik ortaya çıktı. Önce Konsolosluk himayesinde mevcut okulların tespiti yapılmış ve okullarda öğretilen dersler, kullanılan kitaplar ve öğrenci sayıları, izin bilgileri hakkında bilgi talep edilmiştir. Konsolosluga gönderilen 17 Mayıs 1887 tarihli yazıda, Valilik, paralı veya parasız Osmanlı topraklarında mevcut okullarda çalışan öğretmenlerin yeterlilik belgelerinin ve öğrenci sayısının, öğretilen derslerle kitap listelerinin Maarif Nezareti’nin yerel büroları tarafından onaylanmış olması şartını getiriyordu. İki ay içerisinde bu şartları sağlamayan okulların kapatılacağına Britanya Konsolosluğunun himayesi altındaki okullara bildirilmesi isteniyordu⁴⁷⁵. 23 Ağustos 1887 tarihli İzmir Konsolosluğundan Büyükelçiliğe gönderilen yazıda; Konsolosluk bölgesinde Britanya himayesi altındaki misyoner ve diğer eğitim kurumlarının bilgileri iletilir⁴⁷⁶. Konu 19 Ekim 1891’de tekrarlanır. İstanbul İngiltere Büyükelçisi W. A. White, İzmir Konsolosluk bölgesinde ibadethane ve eğitim kurumları olarak kullanılan özel mülkiyetler hakkında bilgi istemiştir. Konsolosluk cevaben; bölgede ibadethane şeklinde, sadece özel mülkiyete ait bir evin şapel olarak “Scotch Mission to the Jews” misyoner grup tarafından olarak kullanıldığı bilgisi verilmiştir. Özel mülkiyete ait binaların eğitim kurumu olarak kullanılanlar hakkında 23 Ağustos 1887’de verilen bilgiler tekrar edilmiştir⁴⁷⁷.

Bu yazışmalardan Osmanlı yöneticilerinin kimi zaman valilikler kanalıyla kimi zamanda İstanbul’dan Büyükelçiliklere müracaatla Konsolosluklar bünyesindeki dini ve diğer eğitim kurumlarını denetlemeye çalıştıkları izlenmektedir. Greek Evangelical School [Rum Evangelik Okulu] ilgili olarak, İngiliz Konsolosluğu ile Osmanlı Devleti ve Rum Ortodoks Metropoliteni arasında 1893 yılında başlayıp 1895 yılına dek süren sıkı bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Konsolosluk, 9/21 Ocak 1893 tarihinde İzmir Valisi Abdurrahman Paşadan söz konusu okul ile ilgili *Note Verbale*⁴⁷⁸ almıştır. Konsolos Holmwood, Rum Evangelik Okulun İngiltere

⁴⁷⁵ FO/195.1586.21. “Barker’dan White’a”, İzmir, 27 Mayıs 1887,

⁴⁷⁶ FO/195.1586.36. “Dennis’ten White’a”, İzmir Ağustos 23 1887,

⁴⁷⁷ FO/195.1732.79. “Wratislaw’dan White’a”, İzmir, 19 Ekim 1891

⁴⁷⁸ Note Verbale: Bu notalar yazılıdır. Üçüncü şahıstan üçüncü şahısa yazılan ve imza bulunmayan nota türüdür. Bu notalarda yalnızca paraf bulunur. Bilgi istemek üzere bir büyükelçilikten bulunduğu

Konsoloslunun himayesinde olup olmadığı meselesiyle ilgili olarak son bir yıldır Vali ile aralarında sıkıntı yaşandığını dile getirmektedir. Vali Abdurrahman Paşa, yeterli bilgi bulunmadığı gerekçesiyle Rum Evangelik Okulu üzerinde iddia edilen Britanya himayesini kabul etmemektedir. Konsolosluk, okul üzerinde himayeleri olduğunu ispat etmek için bir hayli uğraşmıştır. Bunun için iddia ettikleri 1810 tarihli Sultan II. Mahmut'a ait ferman okulun arşivi de dâhil olmak üzere araştırılmıştır. Ancak hem Konsolosluk binasının hem de okul binasının defalarca yangın geçirmesiyle söz konusu belge bulanamamıştır. Bulabildikleri en eski, 4 Temmuz 1818 tarihli imzası dönemin İzmir İngiliz Konsolosu Francis Werry'e ait en önemli orijinal belge ise hayal kırıklığı yaratmıştır. Belge, Konsoloslunun himayesi altında olan Rum Evangelik Okulunun haklarından vazgeçtiği veya kaldırıldığını açıklıyordu. 1825 tarihli kopyası elde edilen başka bir belgede ise gerek Osmanlı otoritelerinin gerek Rum Kilisesi otoritelerinin okul üzerindeki Britanya himayesini kabul ettikleri ifade edilmektedir. Konsoloslunun tüm bu uğraşları Vali Abdurrahman Paşayı tatmin etmeyecektir. Vali'nin okula Maarif Nezaretinden bir müfettiş göndermesi ise gerginlikleri arttıracaktır.

Vali, bir Yunan Devleti'nin olduğu günümüzde, okulun Britanya himayesinde olmasının normal karşılanmadığını Rum Ortodokslunun Küçük Asya'da kendi hukuki alanına girmesi sebebiyle Rum Başpiskopos'un okul yönetimini almaya hazır olduğunu bildirmiştir.

Bu görüş ve yazışmalar esnasında Konsolos okulun himayesi konusunda her hangi bir geri adım atmamış diğer taraftan da Yunan meslektaşlarıyla görüşerek bu konuda kendilerinden destek sağlamayı başarmıştır. Konsolosluk, yaşanan gerginliklerin altında Rum Ortodoks Kilisesinin, Başpiskopos'un faaliyetlerinin aranması gerektiği sonucuna varmıştır. Başpiskoposun son derece dar görüşlü bir kişi olduğunu, okulu Osmanlı Devleti'nin himayesine alarak kendi idaresine bağlamayı planladığını iddia etmektedir. Okulun kuruluşunda tarikatçı bir yaklaşımın olması

ülkenin Dışişleri Bakanlığına yazılan notalar, devletin belli konularda bilgi vermek için gönderdiği memorandum ve bir ülke tarafından kabul edilen büyükelçi için verilen uygunluk *note verbale* biçiminde kaleme alınır.

sebebiyle Rum Ortodoks otoritelerinden bağımsız kalmasının önemine vurgu yapmaktadır. Başpiskoposun Vali'yi bu yolda yanlış yönlendirdiğini, hatta tüm bu olanların bölgedeki Ortodoks kilise adamlarının partizan davranışlarından kaynaklandığını ileri sürülmektedir⁴⁷⁹. Gerçekte de 1905 yılı gibi meselenin hal edilmesinden sonraki bir tarihte bile İzmir'deki Rum cemaati Heyeti adına, İzmir Rum Metropoliti Vasilyus Efendi, cemaatlerine ait kilise ve okullarda yabancı nüfuz ve müdahalesinin giderilmesi için Osmanlı makamlarından yardım talebinde bulunuyordu⁴⁸⁰.

Yukandaki gelişmelerin ardından bir yıl sonra Konsolosluk kendi arşivinden 1825 tarihli orijinal bir Berat ortaya çıkarır. Ayrıca, aynı öneme haiz İzmir Valiliğine yazılmış (Zilkade 1205) bir berat daha bulunur. Bu belge ise İzmir Hükümet Konağında bulunmuştur. Konsolos, 1850 öncesine ait Osmanlı belgelerin tahrip olduğunu, bu belgenin ise muhtemelen kazaskerlikte kaydının yapıldığı için ulaşabildiğini ifade etmiştir. Aradan geçen bir yılda durum pek fazla değişmemiştir. Rum Ortodoks Kilisesi okulun Britanya himayesinden çıkarılması için mücadelelerine başka arayışlarla devam etmiştir⁴⁸¹.

Nihayet Babiâli'nin İngiliz Büyükelçiliğine bildirdiği "Note Verbale" ile Rum Evangelik Okulun İngiliz himayesi meselesine dair bir karar verilir. Buna göre; 1. kurucusun dileği dikkate alınarak İzmir İngiliz Konsolosluğu sadece okulun onursal başkanlığını yapabilecek, gerektiğinde yöneticilerin atamasında kendisine danışılabilir; 2. Britanya himayesinin tanınması konusunda sunulan belge delil teşkil etmemektedir.

Bu karar doğal olarak Konsolosluk tarafından üzüntüyle karşılanmıştır. Kendilerine yönelik yapılan bu uygulamanın diğer ülkelere yapılmadığı, benzer okulların diğer güçlerin vatandaşları tarafından kurulmuş olduğu, ruhsatsız veya Babiâli'den izin almaksın Konsoloslukların bayrağı ve himayesi altında faaliyet

⁴⁷⁹ FO/195/1808.16. "Holmwood'dan Ford'a", İzmir, 30 Mart 1893,

⁴⁸⁰ BEO 2674/200525. 27 Recep 1323 [27 Eylül 1905].

⁴⁸¹ FO/195.1850.10. "Holmwood'dan Nicolson'a", İzmir, 7 Şubat 1894

gösterdikleri örneklerle karşılaştırma yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Kendi tespitleriyle İzmir’de;

1. Avusturya himayesi altında: Hemen her yönüyle Evangelik okul ile aynı durumda olan Mechitaristes Roman Katolik Okulu yaklaşık 60 yıl önce [yani 1830’larda] Avusturya vatandaşı bir Katolik Ermeni tarafından ve Avusturya himayesinde kurulmuştur. Ruhsatı veya Babîâli tarafından verilmiş herhangi bir resmî onayı yoktur. Avusturya Konsolosluğu da yerel idareciler tarafından Evangelik Okula yapılan benzer uygulamalara muhatap olmuşlar fakat nihayetinde Avusturya himayesi devam edebilmiştir.
2. Fransa himayesinde Fransız Katolik Okulu “Propagande” da tıpkı Evangelik Okulu gibi din veya millet ayırımı yapmaksızın İzmir gençlerine açıktır. Yerel yönetimler tarafından hiçbir sıkıntıya sokulmamıştır. Ruhsatsızdır, fakat Fransız Konsolosluğu uzun zamandır himaye hakkını kullanmaktadır.
3. Fransız himayesinde “Frères” okulu Roman Katolik dayanışmacıları tarafından kurulmuştur. Bu okul da ruhsatsızdır fakat tıpkı “Propaganda” gibi Fransız bayrağı çekilmiştir.
4. İtalya himayesinde Roman Katolik Okulu vardır. İtalyan bayrağı çekilidir ve ruhsatı olmamasına rağmen Osmanlı otoriteleri ile iletişim halindedirler.

Burada Konsolos Holmwood, kurumlar arasında yarı siyasi mücadeleye dikkat çekmektedir. Evangelik okuldan desteklerinin çekilmesinin tehlike arz ettiğini, yüksek düzey Rum Kilisesi mensuplarının güç kazanmasının, Ermeniler ile Yunanlar arasında dengelerin bozulmasına yol açacağı endişesini dile getirmiştir. Bu durum ayrıca Osmanlı topraklarında Britanya’nın, Britanya bayrağının saygınlığının kaybı olarak değerlendirilmiş ve bir an önce yeni bir çözüm bulunması istenmiştir.

Yeni Vali'nin ikna edilerek Britanya himayesinin devamının sağlanması düşünülmüştür⁴⁸².

Konsolos Holmwood, Britanya himayesinin kaldırılmasının ardından yaşanabilecek başka sorunlara da dikkat çekmiştir. Okulun ayakta kalmasını sağlayan gelir kaynakları olarak vakfedilmiş ev ve arazilerden elde edilen kira gelirlerinin ödenmeyeceği, bu durumda okulun maddi anlamda büyük kayıplara uğrayacağı, bunun Britanya himayesine karşı gelen hizip tarafından kullanılacağı, yeni bir çeşit "boykot" olarak yaygınlık kazandığında ise sonuçta bir hayır kurumu enkazı haline geleceğine dikkat çekmiştir. Konsolos Holmwood, sorunun kaynağı olarak Başpiskoposun başka uzun süredir yönetimde bulunan bir grup okul yöneticisini de entrikacı olarak suçlamaktadır. Yöneticilerin, Osmanlı yetkililerini muhatap aldıklarını, Müdürün de doğrudan Vali'ye müracaat ettiğini, bu durumun onları gönüllü olarak Osmanlı hukuku altına sokacağını sonuçta da hayır kurumlarından gelen gelirleri tahsil edilmeyeceklerini, okulun zarara uğrayacağını ileri sürmektedir⁴⁸³.

Temmuz 1893'e kadar Rum Evangelik Okulu ile Osmanlı yöneticileri arasında herhangi bir iletişim meydana gelmemiştir. Ancak Temmuz 1893'te okul muhasebecisinin zimmete para geçirme hadisesi olduğunda, Osmanlı idarecileri Konsolosluk mahkemelerine yapılacak müracaatı kabul etmemiştir. Bunun üzerine okul müdürü ve diğer yetkililer Atina'ya bir delege göndererek Yunan Hükümeti'nin araya girerek İzmir'deki Rumların sıkıntıda olduklarını ve Okulun tekrar Britanya himayesi altına girmesinden mutluluk duyacakları yönünde çözüm getirmesi planlanmıştır⁴⁸⁴.

Ekim 1894'e gelindiğinde Konsolosluğun okulun finansal sorunlarına yönelik öngörülerini ortaya çıkmaya başlıyor. Kiralarını ödemeyenler ve buna karşılık Müdürün bunlara Britanya Konsolosluğunda dava açmayı başaramaması ve

⁴⁸² **FO/195.1850.36.** "Holmwood'dan Currie'ye". İzmir, 23 Haziran 1894; **FO/195.1850.73.** "Holmwood'dan Currie'ye", İzmir, 12 Eylül 1894

⁴⁸³ **FO/195.1850.73.** "Holmwood'dan Currie'ye", İzmir, 12 Eylül 1894

⁴⁸⁴ **FO/195.1850.56.** "Black'tan Currie'ye", İzmir, 11 Ağustos 1894

doğrudan Türk makamlarına başvurmak istememesi, son gelişmelerden dolayı kendisinin de müdahale edememesi gibi sıkıntılar yaşanmıştır.

1895'lerde Rum Evangelik Okuluyla ilgili problemler kitaplar konusunda da devam etmiştir. Konsolosluk aracılığıyla okula verilen ve okutulan kitapların kontrolü bir gerginlik yaratmıştır. Konsolos adına gelen kitapların kontrol edilmesi meselesi daha gümrükte sorun çıkmıştır. Paketlerin orada açılmasına Konsolos karşı gelmiştir. Fransa ve İtalya konsoloslarına danışılmıştır. Onlar da sensor tarafında kontrol edildiği bilgisini vermişlerdir. Sonunda kitaplar sadece sensor tarafından kontrol edilmiştir⁴⁸⁵.

Temmuz 1895'te Rum Evangelik Okulunun Britanya himayesinde olduğunun ispatına yönelik 1808 tarihli yeni bir belge bulunmuştur. Bu belge, okulu kuran birkaç Rum'un, daha kuruluşunun ilk yıllarında, İzmir Rum Ortodoks Kilisesi Metropoliteni Patrik Gregory'den üst düzey kilise yöneticilerinin okulun yönetimine karışmasını yasaklayan bir yazı almayı başardıklarını göstermektedir. Diğer iki belge ise okulun kurucusu olan Britanya vatandaşı Pandeli Sevastopoulos'un 1747 ve 1754 yıllarında okulun Britanya himayesinde olmasını istediği belgelerdir⁴⁸⁶.

Britanya himayesinin tekrar kazanılmasına yönelik umutlar yeni Vali'ye yönelmiştir. İzmir İngiltere Konsolos vekili Fitzmaurice, iki yıldan uzun bir süredir devam eden bu olayların yeni valinin ikna edilmesiyle hızlı ve tatmin edici bir şekilde çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir⁴⁸⁷. Fitzmaurice, Büyükelçi Philip Currie'ye yazdığı bir başka yazısında; bu soruna bir son verilmesi için Britanya aleyhine çalışan Rum Metropoliteni'nin İstanbul'a çağırılması ve bu olaya daha anlayışlı yaklaşabilen, ikna edilebilen bir valinin olması gerekliliği üzerinde durmuştur⁴⁸⁸.

⁴⁸⁵ FO/195.1899.13. "Holmwood'dan Currie'ye", İzmir, 7 Şubat 1895

⁴⁸⁶ FO/195.1899.49. "Fitzmaurice'den Currie'ye", İzmir, 10 Temmuz 1895

⁴⁸⁷ FO/195.1899.49. "Fitzmaurice'den Currie'ye", İzmir, 10 Temmuz 1895

⁴⁸⁸ FO/195.1899.56. "Fitzmaurice'den Currie'ye", İzmir, 18 Temmuz 1895

Nihayet 1895 yılının sonunda Rum Evangelik Okulu'nun Britanya himayesi Babıâli tarafından kabul edilmiştir⁴⁸⁹.

⁴⁸⁹ **FO/195.1899.93.** "Holmwood'dan Currie'ye", İzmir, 9 Aralık 1895

III. 2. 6. Ermeni Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı meselesinde büyük güçler arasındaki mücadelede, gayrimüslim unsurlar üzerinde nüfuz kurma ve aralarında ayrılıkçı hareketleri destekleme faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Ermeni taleplerinin diplomatik platforma taşındığı 1878 Ayastafanos ve akabinde düzenlenen Berlin Antlaşması'yla, Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulması ve bu hükümlere dayanılmak suretiyle, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere diğer büyük devletler Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkânını buldular.

İngiltere, Berlin Antlaşması'nın on altıncı maddesiyle, Rusların Ermenileri himaye perdesi altında Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkışacağını ve burada 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'yla sağlamış bulunduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak nüfuzunu bir taraftan İskenderun, öte yandan da Mezopotamya üzerinden Basra körfezine yayabileceği tehlikesini anlamıştır. Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nu tek taraflı olarak ilhak etmek veyahut himayesi altına almak için Ermenileri bir istinat noktası olarak kullanacaktı. Londra hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek başına Rus tasavvurlarına engel olabileceğinden artık ümidini kesmiş bulunuyordu. Bu tasavvurların gerçekleşmesi ise İngiliz İmparatorluğu için ciddi ve ağır tehlikeler yaratabilirdi. Tehlikeyi önlemek yolu, Osmanlı İmparatorluğu hakkında, bu imparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden, görünüşte ayrılmamakla beraber İmparatorluğun İngiltere için lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiltere nüfuzunu kuvvetlendirmektir. Bu yeni politikayı inşa etmek ve geliştirmek için de Londra hükümeti, Ermeni meselesini esas olarak kabul etti. Ermeni davası, bir İngiliz davası haline geldi⁴⁹⁰.

1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra; ıslahatların uygulanıp uygulanmadığı, Ermeni talep ve şikâyetleri, isyan ve iç güvenliği tehdit edici faaliyetler, Ermeniler ve Kürtler arasında yaşanan çatışmalar, hepsi İngiliz hükümetine, Ermeni Meselesi

⁴⁹⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VII Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Ankara, 1988, s. 130.

olarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma ve Ermeniler üzerinden Anadolu'da nüfuz elde fırsatını vermekteydi. Bu fırsatı değerlendirmede, İmparatorluğun her köşesine yerleşmiş olan konsolosluk ağı büyük hizmet görmüştür. Konsoloslar buldukları bölgedeki Ermeniler ile yakın ilişkilere girerek Ermenilere destek vermiş ve Ermenilerle Osmanlı yönetimi arasında Ermenilerin savunucusu, koruyucusu rolünü üstlenmişlerdir.

İngiltere'nin Ermeni meselesine yönelttiği ilgisi sonucu meydana gelen olumsuzluklar, daha başlangıçta görülmeye ve anlaşılmaya başlamıştır. Bir İngiliz görgü tanığı şunları tespit etmiştir. "Ermenilerin durumu, bilhassa Anadolu'nun içerisinde, Berlin Kongresi'nden sonra gittikçe fenalaşmaya başlamıştı. Bu durumdan İngiliz politikasının sorumluluk hissesi büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahat temin etmeye koyulmuş ve Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı fikriyle tahrik etmiştir. Bunu kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın, Rusya'nın ilerlemesine mâni olacağı düşüncesi ile yapmıştır"⁴⁹¹.

İngiliz Konsoloslarının Ermenileri kışkırtma ve koruma faaliyetleri, Osmanlı idarecilerince de sık sık merkeze rapor edilmiş, İngiltere hükümeti Büyükelçilik aracılığıyla uyarılmış veya Osmanlı idarecileri bunları engelleyici tedbir almaya gayret göstermiştir. Mesela, Mamuretülaziz'de bulunan İngiltere konsolosunun Ermeni olaylarını destekleyen hareketlerinden dolayı değiştirilmesi için İngiliz Büyükelçiliğine tebligatta bulunulmasına karar verilmiştir⁴⁹². Bitlis ve Muş taraflarına giderek Ermeniler nezdinde bir takım faaliyetlerde bulunan İngiltere Van konsolosunun bu tür hareketlerine fırsat verilmemesi istenmiştir⁴⁹³. Yine İngiltere'nin Mersin konsolosunun Kozan'ın Şar köyü ve Haçin'de yapmış olduğu kışkırtıcı faaliyetler hakkında birçok bilgi toplanmıştır⁴⁹⁴.

⁴⁹¹ George Washburn. **Fifty years in Constantinople and Recollections of Robert College**. Boston ve New York 1909, s. 200-201.

⁴⁹² BOA, A.} MKT. MHM. 658/37, 1313 Z 03.

⁴⁹³ BOA, A.} MKT. MHM. 752/47, 1312 Ca 04

⁴⁹⁴ BOA, DH. TMIK. M.. 7/50, 1314 M 07

İngiliz Konsoloslarının Ermenilere yönelik faaliyetlerinden dolayı meydana gelen sorunlar, Padişah II. Abdülhamid tarafından da ifade edilmiştir. Padişah görüşlerini Saray görevlisi İzzet Bey aracılığıyla Büyükelçiliğe bir mesajla iletmiştir. İzzet Bey'in Büyükelçiye iletildiği mesaj, kısaca özetlenerek Dışişleri Bakanı Salisbury'e şu şekilde bildirilmiştir;

“Sultan, İngiltere'nin Ermenileri desteklemesinin Van'da Müslümanların katledilmesine yol açmasından acı bir şekilde şikâyetçi olmaktadır. İngiliz konsolosluk görevlilerinin muhtemelen farkında olmadan Ermenileri teşvik edici davranmaları sebebiyle, daha sonra Sultandan değil de İngiltere'den korunma beklemişlerdir. Geçen yıllarda İngiltere, ırk veya millet ayrımı yapmaksızın Sultanın tüm kullarını gözetmesine karşın şimdi yalnızca korumasını Ermenilere yönlendirmiş görünmektedir. İngiltere'nin istediği reformlara boyun eğmek imkânsızdır veya düzeni ve huzuru sağlamak Ermenilerin bundan sonraki tutumuna bağlıdır. Sultan, Ermenilere iyi bir nasihat verilmesini arzu eder, yoksa yaptıklarına devam ederlerse, Türk Hükümeti müdafaa hakkına sahiptir”⁴⁹⁵.

Padişah'ın bu mesajına karşın anlaşılan İngiliz hükümeti gereken hassasiyeti göstermemiştir ki Büyükelçi Herbert 13 Temmuz 1896 tarihli telgrafında İzzet Beyin Sultan'a bir cevap verilmesi için baskı yaptığı bildirilmiştir. Bunun üzerine Salisbury'den, “Kraliçe hükümetinin Ermeni meselesiyle olan bağlantısını Osmanlı Devleti veya onun görevlileriyle sağladığı, Kraliçe Hükümetinin Ermenilerle iletişimi ve yaptığı bir şey olmadığı” şeklinde geçiştirici bir cevap gelmiştir⁴⁹⁶.

Ermeni meselesine yönelik İzmir İngiliz Konsolosluğunun müdahillliği hiç kuşkusuz Erzurum, Van veya Diyarbakır konsoloslarının yanında çok azdır. İzmir ve Batı Anadolu'daki Ermeni nüfusunun azlığı, mevcut Ermenilerin de ticari işlerle meşgul olup siyasi meselelere kısmen ilgisiz durması, bölgede Ermeni olaylarının düşük seviyede kalmasına yol açmıştır. Ancak başka özelliklerinden dolayı, Ermeni meselesi İzmir İngiliz Konsolosluğunun raporlarında yer almıştır. Bunlar hem İmparatorluk çapında hem de bölgede yaşanan olaylarla ilgili olarak 1890'lardan itibaren karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁹⁵Mr. Herbet'ten Marquessof Salisbury'ye, İstanbul, 29 Haziran 1896, 1896 [C.8273] **Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1895-96, House of Commons Parliamentary Papers**, Londra 1896, s. 233.

⁴⁹⁶Marquessof Salisbury'den Mr. Herbet'e, Dışişleri, 14 Temmuz 1896, 1896 [C.8273] **Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1895-96, House of Commons Parliamentary Papers**, Londra 1896, s. 259.

Konuyla ilgili Konsolosluk raporlarının ağırlıklı bir bölümü, Ermeni tutuklularını kapsamaktadır. İzmir ve Konsolosluk bölgesine dâhil olan Rodos adası, Osmanlı idarecilerinin siyasi tutukluları göndermekte rağbet ettikleri yerlerdi. Bölgeye getirilen Ermeni tutukluların konsolosluk tarafından kimlikleri, sağlık durumları vs. bilgiler İstanbul'daki Büyükelçiliğe, çoğunlukla *sent home* açıklamasıyla doğrudan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirilmiştir.

Rodos'taki Konsolos Yardımcılığı, isimlerini henüz öğrenemediği iki Ermeni profesörün Bursa'dan Rodos'a bir ay kadar önce getirildiğini, geldiklerinden birkaç gün sonra adadaki köylerden birine kaçtıklarını bildirmiştir. Tutuklular, İstanbul'dan gelen emirler doğrultusunda sıkı güvenlik önlemleri alınmasıyla yakalanarak tekrar hapsolünmüşlardır. Kötü muamele görmedikleri, diğer mahkûmlardan ayrı tutuldukları eklenmiştir⁴⁹⁷.

Yine Rodos'taki Konsolos Yardımcılığı 18 Ocak 1894 tarihinde dokuz Ermeni siyasi tutuklunun Ankara vilayetinden İdare-i Mahsusa Şirketi buharlısıyla adaya getirildiklerini rapor etmiştir. Tutuklulardan birinin kadın olduğu ve kadının evinde tutulduğu, diğer erkek tutukluların zincirli halde iskeleden şehir hapisanesine bırakıldığı bildirilmiştir. Burada diğer tutuklulardan farklı muameleye tabi tutuldukları, gün içinde serbestçe şehirde dolaşabildikleri ve de kötü muamele gördüklerine dair hiçbir haber almadıkları eklenmiştir⁴⁹⁸.

Başkonsolos Holmwood'un 1 Nisan 1895 tarihli raporu; Osmanlı idarecilerinin beş Ermeni tutukluyu İzmir'e gönderdiğini ve bunların Avusturya buharlısıyla dün İstanbul'a gitmek üzere İzmir'den ayrıldıklarını bildiriyordu. Başkonsolos, bunlar hakkında şu bilgileri toplayabilmişti; Zeytun Ermeni Başpiskoposu Garabet Kirckekian [Kirçekyan], üç Ermeni rahip ki bunlardan Ghevout ölüme mahkûm edilmiş ve bir Ermeni okul müdürü Maraş'ta gözaltına

⁴⁹⁷ Konsolos Yardımcısı Jones'tan Sir Clare Ford'a, No: 175; Rodos, 29 Haziran 1893, **1896 [C.8015] Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1895-96, Türkiye No: 3 House of Commons Parliamentary Papers**, Londra, 1896, s. 148-149.

⁴⁹⁸J. Francis Jones'tan Sir A. Nicolson'a, No: 23; Rodos, 24 Ocak 1894, **1896 [C.8108] Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1894-95, Turkey: 6 (1896) House of Commons Parliamentary Papers**, Londra, 1896, s. 23.

alındıktan sonra İzmir'e getirilmiş, İzmir'deki yetkililerce de İstanbul'a gönderilmişlerdi⁴⁹⁹.

Zaman zaman Büyükelçilik, İzmir Başkonsolosluğu bölgesinde tutuklu bulunan Ermenilerin durumları hakkında bilgi talep etmekteydi⁵⁰⁰. Benzer bir şekilde, hangi şehirde Ermeni tutuklu bulunduğuna dair bir liste oluşturarak, konsolosluklardan bunların tespit etmesi ve tutuklular hakkında bilgi toplanması talep edilmiştir. Mesela, İzmir, Adana ve Payas'ta tutuklu bulunan Ermenilerin listesi iletilerek bu listedeki tutukluların durumuna ait bilgi talep edilmişti. İzmir Konsolosluğu cevabında, öncelikle Adana ve Payas'ın kendi konsolosluk bölgesine dâhil olmamamsı sebebiyle tutuklu listesini ve gerekli bilgileri Halep Konsolosluğuna ilettiğini, İzmir'deki tutuklular hakkında da tüm bilgileri göndereceğini bildirmiştir⁵⁰¹.

Rodos adasına gönderilen yedi Ermeni tutuklu hakkında Kıbrıs'taki Limassol Komiseri, Rodos Konsolos Yardımcısı ve İzmir Başkonsolosluğu arasında yazışmalar yapılmıştır. İlk olarak 4 Şubat 1896 tarihinde, Limasol Komiseri Ronald N. Michell, Rodos'taki İngiliz Konsolosluğuna yedi Ermeni tutuklunun Osmanlı buharlı gemisiyle Limasol'a getirildiklerini bildirmişti. Tutuklular Sivas'tan getiriliyordu. İçlerinden iyi İngilizce konuşan Dr. Ligrane Hekiman, kendisinin ve diğer tutukluların içinde bulunduğu durumun Kıbrıs Komiserine bildirilmesini istiyordu. Doktor, eğer İngiltere Konsolosluğu durumdan haberdar olursa, Türk yetkililerinin kendilerine karşı aşırılıklara gidemeyeceğine inanıyordu. Geminin Rodos'a hareket etmesi üzerine Rodos'taki İngiliz Konsolosluğu durumdan haberdar edilmiştir⁵⁰².

Rodos'taki İngiliz Konsolos Yardımcısı, tutuklular hakkında genel bir bilgi verdikten sonra tutukluların durumundan İngiltere Konsolos Yardımcılığının bilgisi

⁴⁹⁹ FO/195.1899.26. Holmwood'tan Philip Currie'ye, İzmir, 1 Nisan 1895

⁵⁰⁰ Vekil Konsolos Blech'ten Sir A. Nocolson'a, No: 248; 1896 [C.8015] Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1895-96, Türkiye: 3 House of Commons Parliamentary Papers, Londra, 1896, s. 203-204.

⁵⁰¹ FO/195.1899.29. Holmwood'tan Philip Currie'ye, İzmir, 1 Nisan 1895

⁵⁰² FO/195.1946.11. Kopya: Ronald N. Michell'den A. Biliotti'ye, Limmasol, 4 Şubat 1896

olduğunun Valiye bildirip bildirmeme konusunda Başkonsolos Holmwood'un fikrini soruyordu⁵⁰³. Başkonsolos Holmwood, Rodos Konsolos Yardımcısına, Vali'yi ziyaret ederek veya bir mesaj yollayarak; Ermeni tutuklular hakkında Büyükelçiliğin haberdar edildiğini, bundan sonra da tutuklular hakkında Ekselanslarını bilgilendirmenin kendisinin bir görevi olduğunu bildirmesini istemiştir⁵⁰⁴. Bu, Konsolos Yardımcısının, Ermeni tutukluların durumunu bildiklerini, Osmanlı Valisince de bu durumun bilinerek ona göre muamele edilmesine yönelik bir uyardan başka bir şey değildi.

İzmir'de siyasi sebeplerden dolayı tutuklu olan tüm Ermenilere af çıktığına dair bilgi, Vekil Konsolos Fitzmaurice tarafından telgrafla Büyükelçiliğe iletilmiş, yine aynı gün telgrafla Dışişlerine ulaştırılmıştır⁵⁰⁵. Büyükelçilikten iletilen 23 Aralık 1896 tarihli telgrafta Ermeni siyasi tutuklulara yönelik af ilanı sebebiyle Konsolosluk bölgesindeki durumun rapor edilmesi istenmiştir. Buna göre Konsolos Cumberbatch, şu bilgileri iletmiştir:

“Kuşadası, Sakız Adası ve Urla'da hapisanelerde Ermeni yoktur. 24 Ocak 1897'de Aydın'daki Konsolosluk ajanının bildirdiğine göre Aydın'da da tutuklu Ermeni yoktur fakat Denizli'de dokuz Ermeni hapidir. Bunlar İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden, geçen yaz İstanbul'da meydana gelen olaylardan sonra getirilmişti fakat ajan, durumda ne gibi değişiklik olduğunu bilmiyordu. Konsolos Cumberbatch, durumu Vali'ye iletmiş, gelen bilgiye göre, Denizli'de sadece hırsızlık suçundan dolayı bir Ermeni tutuklu olduğu öğrenilmiştir.

Midilli'de yedi Ermeni'nin tutukluluğunun devam ettiği bildirilmiştir. Bunlardan biri İslam dinine küfür ettiği, biri hırsızlıktan diğer beşi ise İstanbul'daki olaylara karışmış olma şüphesiyle tutuklandıkları Konsolos Yardımcısı Hadkinson tarafından bildirilmiştir.

⁵⁰³ FO/195.1946.11. Kopya: A. Biliotti'den Holmwood'a, Rodos, 5 Şubat 1896

⁵⁰⁴ FO/195.1946.11. Kopya: Holmwood'tan A. Biliotti'ye, İzmir, 10 Şubat 1896

⁵⁰⁵ Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'e, No: 474; İstanbul, 25 Temmuz 1895, 1896 [C.8108] **Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1894-95, Turkey: 6 (1896) House of Commons Parliamentary Papers**. Londra, 1896, s. 365.

Antalya Konsolos Yardımcısı Keun, Ermeni sorunları başladığından beri sadece bir Ermeni'nin, Hairabet Avédisian'ın, dükkânında çalışan çırağın barut sattığı iddiasıyla tutuklu olduğunu bildirmiştir. Hairabet, Nisan 1894'te hapisten çıkmıştı ancak, Eylül 1895'de kaçak barut satmak suçuyla, siyasi bir suç iddiasıyla tekrar tutuklanmıştır. Konsolos Yardımcısı Keun, Hairabet'in çıkan aflu tutukluluğunun sonlanması için çaba harcamış ancak, Mutasarrıf ve Kadı kabul etmemiştir. Kadı ve Mutasarrıf Hairabet'in siyasi suçlu olmadığını kabul ediyorlardı ancak, Konya Kadısının Antalya'daki teftişi sırasında alınan karara uyuyorlardı, Padişahın Ağustos ayındaki tahta çıkma yıldönümünde bağışlanma istemesini tavsiye ediyorlardı. Daha önce bahsi geçen Rodos Adsına getirilen yedi tutuklu Ermeni'nin hapisten çıkarıldıkları fakat şehirden ayrılmalarına izin verilmediği bildirilmiştir. İzmir'deki tutuklu Ermenilerin serbest bırakıldıkları da 31 Aralık 1896'da 131 numaralı raporla bildirilmiştir⁵⁰⁶.

İmparatorlukta meydana gelen Ermeni olaylarının İzmir Konsolosluğuna yansıyan yönlerini ele almaya devam ettiğimizde; 1895'te İzmir Konsolos Yardımcılığına terfi etmiş, ardından 1895-1896 tarihleri arasında İzmir Başkonsolosu olan Gerald Henry Fitzmaurice'in faaliyetlerine yer vermemiz gerekir. İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması gereğince Anadolu'ya "askeri konsoloslar" atamıştı ancak bu uygulamaya devam edilmedi ve 1880'lerde askeri konsoloslarını çekmeye başladı. 1891'de bunların yerine, asıl görevi doğu vilayetlerinde Ermeni olayları hakkında istihbarat toplamak olan "siyasi konsoloslar" olarak adlandırılan konsoloslar getirildiler⁵⁰⁷. İşte Fitzmaurice bu "siyasi konsoloslar"dan biriydi. Fitzmaurice, 1891'de Levant Servis'te aldığı ilk görevlerini Vekil Konsolos olarak Van, Erzurum ve Trabzon'da gerçekleştirdi. Bölgedeki Ermeni olaylarıyla yakından ilgilendi. Ağustos 1894 ile Mart 1896 yılları arasındaki Ermeni olaylarını incelemekle görevlendirildi. İzmir'deki görevinin ardından Adana Vekil Konsolosu oldu ve Birecik'teki Müslüman olan Ermeniler hakkındaki soruşturmaya İngiliz delegesi

⁵⁰⁶ FO/195.1990.26. "Cumberbatch'tan Currie'ye". İzmir, 17 Mart 1897; bu rapor, 27 Mart 1897'de Dışişleri Bakanlığına iletilmiştir. Bkz. Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, No: 158; 1896 [C.8015] Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1895-96, Türkiye: 3 House of Commons Parliamentary Papers, Londra, 1896, s. 114-115.

⁵⁰⁷ Bkz. D.C.M. Platt. *The Cinderella Service*, s. 130-135.

olarak katıldı⁵⁰⁸. Osmanlı idarecileri Fitzmaurice'in Trabzon'daki görevi sırasındaki siyasi faaliyetlerinden birini rapor etmiştir. Sivas Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta; "Trabzon İngiliz Konsolos Vekili Mösyö Fitzmaurice seyahat amacıyla geçenlerde Karahisar-ı Şarkî'ye giderek Suşehri, Koyulhisar ve Hamidiye kazalarını gezmiştir. Ancak hizmetçisi olan Karanlı bir Ermeni aracılığıyla Hamidiye'de bulunan Ermenilerin durumlarını izlettiği ve nüfus miktarları ile diğer durumlarına ilişkin bazı araştırmalar yaptırdığı anlaşılmıştır. Adı geçen kişi daha sonra Ordu kazasına gitmiştir..."⁵⁰⁹. Daha sonra İzmir Vekil Konsolosu olarak Adana gelen Fitzmaurice'nin faaliyetlerinin tespiti için Osmanlı hükümeti tarafından Mülazım Ata Efendinin görevlendirildiğini görüyoruz. Ata Efendi, konsolosu takip ederek faaliyetlerini rapor olarak sunmuştur⁵¹⁰.

Fitzmaurice, İzmir Konsolos Yardımcısı olarak İzmir'den 10 Şubat 1896 tarihinde, Zeytun'daki Ermeni olaylarını konu alan *confidential* [gizli] bir rapor sundu. Bu raporu, İngiliz Dışişleri Bakanlığının, Zeytun Ermenilerinin durumunu öğrenmek isteği üzerine hazırlamıştı. Zira Fitzmaurice, Mersin'den ayrıldıktan sonra Adana'dan kendisine ulaştırılan mektuba dayalı olarak, Zeytun Ermenilerinin teslim olduktan sonra katliama uğrama ihtimalinin olduğuna inanıyordu.

Fitzmaurice, Adana'da kaldığı süre zarfında hemen her kesimden Müslümanlarla yaptığı görüşmelerden çıkardığı sonuca göre, Müslümanların Hıristiyan reayaya güven duymadığına ve fanatik davranışlarının gittikçe büyük derinliklere ulaştığına dikkat çekmiştir. Ayrıca devlet görevlileriyle de görüşmeler yapmıştı. Onlara, Ermenilerin Müslümanlarca katledilmesinin Avrupa kamuoyunda yaratacağı tepkiyi düşünmeleri gerektiğine işaret etmiş, bazılarının onayladığını, bazılarının ise omuzlarını silkerek "*ne yapalım, Ermeniler ayaklandılar, birkaç yüz Türk askerini parçalara ayırdılar ve diğer binlercesinin öldürülmesine veya ölmesine yol açtılar; bu Zeytun'daki sekizinci isyanları ve hepsinin kökünü kazımalı*" cevabını

⁵⁰⁸ Bkz. G.R. Berridge, **Gerard Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey**, Leyden-Boston 2007, s. 13-33.

⁵⁰⁹ **BOA, Y. PRK. UM, 28/61**. 30 Ekim 1893; Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)**, c.2, Ankara 2004.

⁵¹⁰ **BOA, DH. TMIK.M.**, 1313 Z 19

verdiklerini açıklamıştır. Bunu Müslümanlar arasında, Zeytun Ermenilerinden intikam alma isteğinin kök saldığı şeklinde yorumlamıştır.

Osmanlı idarecilerinin Zeytun Ermenilerini korumayacağına, buna mukabil onları ovalardaki Türk ve Kürt köylerine yerleştirerek, Müslümanların öç alma duygusuyla saldırıya geçmelerine imkân tanınacağına, belki idareciler yardım kuvvetleri talep edecek ama sonuçta, Zeytun Ermenilerinin Türklere saldırdıkları, bunun üzerine savunmaya geçtiklerinin açıklanacağına olan görüşünü dile getirmiştir.

Fitzmaurice, burada sadece aydın kişiliğiyle tanıdığı Halep Valisi Raif Paşa'ya güvenebildiğini; kendisiyle İzmir'den Mersine birlikte yolculuk yaptıkları sırada Zeytun Ermenilerinin korunmasının gerekliliği üzerine Vali'yi etkilediğini ifade etmiştir. Vali, Ermenileri korumak için bütün gücünü seferber edeceğine söz vermişti ancak konsolos, Türkiye'de valilerin her zaman istediklerini yapamadıklarını açıklamıştır. Fitzmaurice, raporunda son olarak İngiliz hükümetinin Zeytun Ermenileri arasında beklenen ilgisinin önemini vurgulamıştır. Ermenilerin güvenliğinin İngiliz hükümetince sağlanması Britanya'nın itibarını zedelemeyecektir ifadesini kullanmıştır⁵¹¹.

İzmir ve çevresinde yaşayan Ermenilerin, doğu vilayetlerinde yaşanan olaylardan dolayı olumsuz etkilenmeleri veya buradaki Ermenilerden birtakım olaylara dâhil olanlara karşı Osmanlı idarecilerinin aldığı tedbirler; Konsolosluk tarafından, Ermenilerin mağdur olduğu, hak ve özgürlüklerinin sağlanamadığı yönünde değerlendirilecek şekilde rapor edilmiştir.

Ermeni evlerinin polis tarafından sudan bahanelerle arandığını ve eğer evinde Ermenice bir milli şiir kitabı, Ermeni vilayetlerini gösteren atlaslar veya tanınmış Ermenilerin fotoğrafları bulunursa o kişi veya kişilerin derhal tutuklandıkları bildirilmektedir. Bundan başka, bu şekilde yaklaşık 20 kişinin tutuklandığını, bu

⁵¹¹ FO/195.1946.11, "Holmwood'dan Currie'ye", İzmir, 10 Şubat 1896

kişilerin altı ay ön duruşma veya basit bir soruşturma olmaksızın tutuklu kalmalarından duyulan rahatsızlık ifade edilmiştir⁵¹².

Benzer bir şikâyet raporu Ermenilerin evlerinde silah araması yapılmasına dairdir. Valiliğe gelen emir üzerine evlerde silah aramaları yapılmıştır. Vekil Konsolos Cumberbatch, bunun özel bir komisyon tarafından *ad hoc* kararlaştırılmış kara olduğuna ve Erzurum'dan başlayarak Anadolu'daki her kasabanın yoklanacağına işaret etmiştir⁵¹³.

Bir başka rapor da Anadolu'daki Ermenilerden bazılarının Kıbrıs'a göç etmeleriyle ilgilidir. Büyükelçilik İzmir Konsolosluğundan konsolosluk bölgesi limanlarından Kıbrıs'a Ermeni muhaciri taşıyan gemilerin kalkıp kalkmadıklarının bildirmesi istenmiştir. Çünkü bu dönemde Kıbrıs, henüz İngiliz yönetimi altına girmişti. Vekil Konsolos Cumberbatch, buradaki kıyı şeridinin değişik noktalarından Konsolosluğa gemilerle ulaşıldığına dair sağlam bilgiler edindiğini bildirmiştir. Ayrıca yıl boyunca Anadolu'dan Kıbrıs'a ciddi miktarda Ermeni göçünün gerçekleştiğini; İstanbul'daki son olaylardan beri Avusturya, Fransız ve Rus gemilerinin Başkentten Suriye sahillerine ve Mısır'a her hafta Ermenileri indirdikleri; bazılarının Kıbrıs'a da gittiklerini ancak tahmini bir sayı vermeyeceğini eklemiştir. Diğer taraftan, Konsolosluk bölgesinden sadece Ermeni muhacirleri taşımak üzere ayrılan "özel" bir geminin hareket ettiğine dair bilgiye sahip olmadığını da ifade etmiştir⁵¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hem nüfus dengelerinin sağlanması hem de kaybedilen topraklardan ve baskılardan kopup gelen Müslüman muhacirlerin yerleştirilmeleri meselesinin çözümünü sağlamak amacıyla alınan tedbirler⁵¹⁵, İngiliz Konsolosluğunu tedirgin etmiştir. Konsolos Vekili Cumberbatch, Ayvalık'taki

⁵¹² FO/195.1899.29. Holmwood'tan Philip Currie'ye, İzmir, 1 Nisan 1895, bu rapor Parlamente'ye sunulan tutanaklarda yer almıştır, bkz. 1896 [C. 074378] **Correspondence respecting Condition of Populations in Asia Minor and Syria, Turkey.**

⁵¹³ FO/195.1946.79. Cumberbatch'tan Herbert'e, İzmir, 6 Ağustos 1896

⁵¹⁴ FO/195.1946.89. Cumberbatch'tan Philip Currie'ye, İzmir, 30 Eylül 1896

⁵¹⁵ Bkz. N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara 1994, s. 155-159; A. Sofuoğlu, "Osmanlı Devletinde Ortaya Çıkan Göç Problemleri ve Türk Göçlerinin Bir Safhası: 1903-1904 (Rumi 1319) Yılında Meydana Gelen Göçler", **Türk Kültürü**, C. XXXIII, No: 383 (Mart 1995): 177-8.

Konsolos Yardımcısı Eliopoulos'tan edindiği bilgiye dayanarak; Osmanlı Devleti'nin bir plan dâhilinde sistematik olarak Müslüman göçmenleri Ermenilerin yoğunlukta olduğu bölgelere taşıdığını iddia etmiştir. Eliopoulos, Bergama'daki Türk idarecilerinin Bulgaristan'dan gelen göçmenleri Ermenilerin yaşadığı bölgelere yerleşmeleri için ikna etmeye çalıştıklarını, giderlerse 50 dönüm bağ ve ev verileceğine söz verildiğini bildirmiştir⁵¹⁶.

1905-1906 yıllarına gelindiğinde, Ermeniler tarafından güvenliği tehdit edici girişim ve olayları konu alan yazışmalar yapılmıştır. Bu, Temmuz 1905'te Padişah II. Abdülhamid'e Yıldız'da düzenlenen suikastın ardından yapılan soruşturmalar ve alınan sıkı tedbirlerin neticesiydi. İzmir ve Manisa'da bazı Ermenilerin evlerinde dinamit ve diğer patlayıcılar ile Yıldız suikastıyla ilgili yazılarla planlar bulunmuştu ki bu Ermenilerden birkaçı İngiliz vatandaşı idi. Ayrıca delil olarak, kutularda bulunan kitap ve kâğıtların bir kısmı, İngiliz Konsolosluğu kavaslarından birinin evinde derinlere gömülü olarak bulunmuştu⁵¹⁷.

Koşuşturmaların yapıldığı ilk dönemden itibaren İzmir Başkonsolosluğu, tutuklanan Ermenilerin durumunu yakından takip etmiştir. İngiliz vatandaşı olan Ermeni kardeşlerin Türk hapisanesinde değil de Konsoloslukta tutuklu kalmalarını sağlamışlardır. Hatta bunlardan Karabet Danielian'ın Türk hapisanesine yerleştirilmesine engel olunmuş, Konsolos tercümanı valiyle görüşerek Konsoloslukta kalmasını sağlamıştır. Konsolosluk, tutukluların mutlaka mahkemeye çıkarılması yönünde Valiliğe baskı yapmıştır⁵¹⁸. Tutukluların sayıları, nerelere, hangi gemilerle, ne zaman gönderilecekleri Büyükelçiliğe bildirilmiştir⁵¹⁹.

Yıldız suikastına bulaşmış Ermenilerin 1905-1906 yılları arasında süren duruşmaları Konsoloslukça yakından takip edilmiştir. Üç İngiliz vatandaşı olan Manisalı Danielian ailesi mensuplarından Hadjatur ve Berteh serbest bırakılmış ancak Karabet Danielian'ın tutukluluğu devam etmiştir. Başkonsolos Cumberbatch;

⁵¹⁶ FO/195.1946.100. "Cumberbatch'tan Philp Currie'e", İzmir, 21 Ekim 1896

⁵¹⁷ FO/195.2209.49. "J. H. Monahan'dan Nicholas O'Connor'a", İzmir, 22 Eylül 1905

⁵¹⁸ FO/195.2209.49. "J. H. Monahan'dan Nicholas O'Connor'a", İzmir, 22 Eylül 1905

⁵¹⁹ FO/195.2209.53. "Nicholas O'Connor'a", İzmir, 10 Ekim 1905

“...bununla birlikte, direnç göstererek mahkeme süresince Karabet’i Konsolosluk hapisanesinde tutmayı başardık” şeklindeki ifadesiyle doğrudan müdahalesini göstermiştir⁵²⁰.

Tutuklular şu faaliyetlerinden dolayı suçlu bulunmuştur:

- A. İskenderiye, Cenevre ve Filibe’de kolları olan suç amaçlı gizli cemiyete üye olmak
- B. Cemiyet üyelerinin İstanbul’da suikast yapmayı planlamak ve ayrıca aynı amaç için İzmir’e kaçak dinamit ve diğer patlayıcıları getirmek
- C. Devlet dairelerini ve umum binalarını bombalamakla genel barışı bozmayı ve toplumun çeşitli kesimleri arasında sıkıntı yaratmayı istemek

Destekleyici deliller:

1. Bomba ve dinamitlerin bulunması
2. Tutukluların kendi itirafları ve
3. Belgeler ve diğer ikinci derece deliller.

İngiliz vatandaşı Karabet Balli Danichan şu faaliyetlerinden dolayı suçlu bulunmuş ve bir yıl hapis cezası verilmiştir:

1. Manisa’daki Komiteye üye olmak
2. Adjem Karabet’ten dinamit ve tüfek temin etmek
3. Cemiyete para kaynağı bulmaya katkı vermek
4. Suç delili olarak kabul edilen evrak evinde bulunmuştur⁵²¹.

Doğu vilayetlerinde Ermeni olaylarının başlamasıyla birlikte Aydın Demiryolunun güvenliğine yönelik olası tehditlere karşı 1895’lerde, bizzat Başkonsolos Holmwood, bölgeyi dolaşmış ve herhangi bir sorun olmadığını rapor etmiştir⁵²². Ancak, bundan on yıl sonra Ermenilerin, İmparatorluğun başkenti başta olmak üzere önemli noktalarda bombalı saldırı ve suikastlar düzenlemeye başlamasıyla Aydın Demiryolunun da bombalı saldırılara uğrayacağına dair bilgiler

⁵²⁰ FO/195.2235.55. “Cumberbatch’tan”, İzmir, 1Ağustos 1906

⁵²¹ FO/195.2235.55. “Cumberbatch’tan”, İzmir, 1Ağustos 1906

⁵²² FO/195.1899.95. “Holmwood’tan Philp Currie’e”, İzmir, 12 Aralık 1895

ortaya çıkmıştır. 19-29 Ağustos 1905 tarihinde, dinamit dolu dört petrol varili İzmir-Aydın demiryolunda bulunmuştur. Bunlardan ikisi Ayasuk'un biraz ilerisinde İzmir'e 50 mil uzaklıktaki köprü altında, diğer ikisi de yine bir köprü altında İzmir'e 59 mil uzaklıkta bulunmuştur. Ayasuluk civarında bulunanlar Vali Kamil Paşa'nın oğlu Said Bey tarafından demiryolunun müdürüne bir Ermeni'nin bomba yerleştirdiği şeklinde ihbar etmesi, diğer ikisinin de bu ihbar sonucu yapılan araştırmalarla bulunduğu ifade edilmektedir⁵²³. Bombalar, suikast bombası ve dinamitlerin bulunduğu ev, birkaç ay önce iki Ermeni tarafından tutulduğu ve bunların İzmir bölgesinde ikamet ettiklerine ilişkin vali açıklamasını Konsolosluk düzeltme ihtiyacını duymuş ve Büyükelçiliğine bildirmiştir. Konsolosluk, bu Ermenilerin, İzmir bölgesinden olmadıklarının üzerinde durmuştur. Delil olarak da İzmir gazetelerinden Ahenk'te 13/26 Ağustos 1905 tarihinde çıkan yazıda iki Ermeni'nin Erzurum'dan geldikleri bilgisi tercüme edilerek gösterilmiştir⁵²⁴.

Diğer taraftan İngiliz hükümetinin Ermeni meselesine yakın ilgi gösterdiğinin, Osmanlı devletinin iç işlerine karşarak Anadolu'daki Ermenilerin hamiliğini üstlenmesinin bir delili de, Ermenilerin İngiliz Büyükelçiliğine teşekkürleriyle açıklanabilir. İzmir Ermeni Topluluğu Üyeleri imzalı bir teşekkür mektubu 5 Kasım 1895'te İngiliz Büyükelçiliğine sunulmuştur. Aynı mektup kopya edilerek Dışişleri Bakanlığına da ulaştırılmıştır. Mektupta, Ermenilerin Osmanlı idaresinde yaşadıkları sıkıntılardan söz edildikten sonra, İngiliz hükümetinin Osmanlıdaki varlığını Tanrı'nın kendilerine sunduğu bir lütuf olarak ifade etmişler ve İngiliz hükümetinin verdiği destek ve rehberliğe ayrıntılı bir şekilde teşekkürlerini sunmuşlardır⁵²⁵.

⁵²³ FO/195.2209.39. "J.H. Monahan'dan Nicholas O'Connor'a", İzmir, 22 Ağustos 1905

⁵²⁴ FO/195.2209.41. "J.H. Monahan'dan Nicholas O'Connor'a", İzmir, 26 Ağustos 1905

⁵²⁵ Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'e. No: 391; İstanbul, 3 Aralık 1895, 1896 [C.7927] **Correspondence relating to Asiatic Provinces of Turkey 1894-95, Turkey: 2 (1896) House of Commons Parliamentary Papers**. Londra, 1896, s. 204-205.

III. 2. 7. Siyasi Mahkûmlar

İngiliz Konsolosluğunun Osmanlı İmparatorluğunda siyasi faaliyet olarak hem istihbarat toplama hem de devletin iç işlerine karıştığı konulardan biri de siyasi mahkûmlar meselesidir. Siyasi mahkûmlar, milliyetçilik mücadelesine giren özellikle gayrimüslim Osmanlı tebaası ile mevcut yönetime veya padişaha muhalif olan Türkleri kapsamaktadır.

İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun siyasi mahkûmlar meselesinde etkin bir rol oynamasında en önemli sebeplerden biri, Osmanlı İmparatorluğu genelinde tutuklanan siyasi mahkûmların daha çok İzmir İngiliz Başkonsolosluğuna bağlı Konsolos Yardımcılıklarından birinin bulunduğu Rodos Adasına gönderilmelerinden kaynaklanmaktadır. Rodos'a gönderilen ve 1881-1896 yılları arasındaki Konsolosluk raporlarında yer alan siyasi mahkûmlar olarak Arnavutlar, Giritliler, Nesturiler ve Dürzîler yer almaktadır. 1896-1914 yılları arasında ise çok sayıda Bulgar, Ermeni ve Türk mahkûmlar ile Dürzî ve Yemenli mahkûmlar görülmektedir. 1896-1914 yılları arasındaki siyasi mahkûm sayısında artış da gözlemlenmektedir.

İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun, 3 Nisan 1881 tarihinde Rodos Konsolos Yardımcılığında aldığı birinde “gizli” ibaresi bulunan iki kopya raporda, Üsküp'ün ileri gelenlerinden 11 Müslüman Arnavut'un tutuklanarak Türk gambotuyla Rodos Adasına getirildiği, siyasi mahkûm olarak herhangi bir yargılama yapılmadan Kale'de hapsedildikleri bildirmiştir. Tutuklanan kişiler; Yaşar Bey, Hacı Mustafa Bey, Cavit Bey, Hacı Abdurrahman Bey, Mehmet Efendi, Şeyh Ali Efendi, Hacı Baki Efendi, Hoca İsmail Efendi, Abdul Ağa, İbrahim Kâhya ve Şeyh (adı tespit edilememiş)'tir. Mahkûmlar, İstanbul'a yazdıkları dilekçenin görüşülmesi için aldıkları davet üzerine İstanbul'a gitmek üzere yola çıktıklarını, ancak, Selanik'te Şakir Bey kumandasındaki “Merik” adlı gambota bindirilerek Rodos'a getirildiklerini ve bunun farkına ancak yolda vardıkları açıklamışlardır⁵²⁶. 13 Nisan 1881 tarihinde “gizli” işaretli ikinci raporda; söz konusu mahkûmların daha sıkı bir nezaret altına alındıkları, kapıda nöbetçilerin bulunduğu kapatıldıkları evden

⁵²⁶ FO/195.1378.16. “Dennis'ten Goshen'e”, İzmir, 18 Nisan 1881, Ek: Kopya, No: 12 “Edmund Calvert'ten Dennis'e”, Rodos, 3 Nisan 1881

çıkamadıkları, kimseyle görüştürülmedikleri bildirilmiştir. Rodos Konsolos Yardımcısı yine Rodos'ta tutuklu bulunan Mareşal Mahmut Paşa'nın, mahkûmların önde gelenlerinden Yaşar Bey'le yapabildiği görüşmeden bu mesele hakkında yeni bilgiler öğrenmiştir. Buna göre, Yaşar Bey ve arkadaşları, İstanbul'a Üsküp'e asker gönderilmesini veya Osmanlı redif deposunda bulunan silahların Müslümanlara dağıtılması konusunda bir dilekçe göndermiştir. Osmanlı idaresi buna cevaben, dilekçeyi imzalayanları, konuyu görüşmek üzere İstanbul'a çağırmış, fakat aynı zamanda da birliklerini Üsküp'e yollamıştır. Ardından da yukarıda açıklandığı şekliyle sözü edilen kişiler Selanik'ten Rodos'a getirilmişlerdir⁵²⁷.

Üsküp'ün ileri gelenlerinin bu şekilde tutuklanarak Rodos'a getirilmeleri, Berlin Antlaşmasıyla Balkanlarda meydana gelen sınır anlaşmazlıklarının önemli bir sonucuydu. Osmanlı Devleti, daha Ayastefanos Antlaşması sırasında Karadağ'ın sınırlarını genişletme faaliyetleri karşısında, Arnavutları kışkırtarak Karadağlıların karşısına çıkarmak istemişti. Ayrıca Avusturya da Sırbistan ve Karadağ'ın yayılma emelleri karşısında Arnavutlarla yakından ilgileniyor ve Arnavutluk'u özellikle Karadağ üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmak istiyordu. Hem Avusturya'nın hem de Osmanlı Devletinin kışkırtmaları sonucunda Arnavutlar 1879 Temmuz ayında merkezi Prizren olan bir "Arnavut Ligi" kurdular. Amacı, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'daki Arnavutları milli birlik içinde toplamaktı⁵²⁸. Berlin Antlaşması'na göre, Arnavutların çoğunlukta oldukları Goussinie ve Plava bölgeleri Karadağ'a verilmişti. Bunun üzerine Karadağ, bölgeye asker sevk edince, Arnavutlarla Karadağ kuvvetleri arasında bir savaş başladı ve Arnavutlar Karadağ kuvvetlerini geri püskürttüler. Arnavut ayaklanması genişleyince, 1880 Haziran ayında Berlin'de bir konferans toplandı. Konferansta Karadağ'a Goussinie ve Plava'nın yerine Dulcigno'nun verilmesine karar verildi. Arnavutlar, Dulcigno'yu da Karadağ'a vermemek için burasını kuşatma altına aldılar. Osmanlı Devleti, işe büyük devletlerinde karışmaya hazırlandıklarını görünce işin ciddiyetini anlayarak,

⁵²⁷ FO/195.1378.16. "Dennis'ten Goshen'e", İzmir, 18 Nisan 1881 içinde **Kopya No: 14 Gizli** "Edmund Calvert'ten Dennis'e", Rodos, 13 Nisan 1881. Ek: Kopya, No: 16 **Çift** "Edmund Calvert'ten Dennis'e", Rodos, 18 Nisan 1881

⁵²⁸ Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, 2. baskı, Ankara 1973, s. 280; Georges Castellan, **Balkanların Tarihi, 14.-20. Yüzyıl**, Çev. Ayşegül Yarman Başbuğu, İstanbul 1993, s. 372-377.

Arnavutluk'a büyük bir askeri kuvvet göndererek, Dulcigno'yu Arnavutlardan alıp Karadağ'a teslim etti ve sorun böylece bir süre için kapandı⁵²⁹.

Berlin Antlaşmasının ardından Balkanlarda Bulgar ve Makedon ayaklanmalarıyla Ermeni olaylarının 1896'dan itibaren tırmanışa geçişi Rodos Adasına gönderilen siyasi mahkûmların sayısında artışa, dolayısıyla da Konsolosluğun yoğun çalışmalarına yol açmıştır. Başkonsolos Holmwood, Rodos Yardımcı Konsolosluğundan aldığı "*Rodos'taki Siyasi Mahkûmlar*" başlıklı şu iki ayrıntılı raporu doğrudan Büyükelçiliğe ilemiştir:

"... Hacı Davut buharlısıyla ayın on üçünde 44 mahkûm Selanik'te gemiye bindirilerek Rodos'a getirilmiştir. Toplayabildiğim bilgilere göre bunlar 13 Bulgar ve aralarına iki rahip, bir doktorun bulunduğu 31 Makedonya yerlisidir. Mahkûmlardan hasta olan biri, dün öldü. Öyle görünüyor ki Makedonya'da meydana gelen olaylarda rol oynamakla suçlanan bu kişiler, kendi istekleriyle, Türk hukuki düzenlemesinin onlara verdiği hakka dayanarak Selanik'teki Mahkemede değil de daha tarafsız olan Rodos'taki Ceza Mahkemesine müracaat etmişlerdir⁵³⁰.

"... göndermiş olduğunuz yazıyı ayın 10'unda aldım ve talimatlarınıza uyarak, Vali'nin, Rodos kalesinde 7 Ermeni mahkûmun varlığından İngiliz Büyükelçiliğinin haberdar olduğunu ve görevimin bunlar hakkında muhtelif zamanlarda İstanbul'daki Büyükelçi'ye rapor etmek olduğunu bilmesini sağladım. Vali, Konsolosluğun Dragomanı aracılığıyla mahkûmlara iyi muamele yapıldığı teminatını verdi. Rodos'taki Vali'nin emriyle Sivas, Yozgat ve Amasya'dan zaptiyeler tarafından hapisanede tutmak için buraya getirildikleri söylenen bu yedi Ermeni mahkûma, askeri mahkemenin onlara istinat ettiği hüküm yakında gönderilecektir.

Bundan başka ayın 16'sında 4 numaralı raporumda bahsettiğim 44 Bulgar ve Makedonyalı mahkûmun duruşmaları açık mahkemede birkaç günden beridir burada başvuru Ceza Mahkemesinde başlamıştır. Mahkeme, mahkûmları savunmak üzere üç avukat atamıştır. Büyük çoğunluğu oldukça genç erkekler olan bu mahkûmlar, Bulgar Devletinin bilgisi ve rızasıyla Osmanlı Devletini Berlin Antlaşmasının 23. maddesini uygulamasını zorlamak üzere Makedonya'da karışıklıkları kışkırtmak için çalışan özel bir komite tarafından polis desteğiyle kaydedildiklerini söylediler. Ayrıca, bazılarının Bulgar ordusundan, diğerlerinin ihtiyat olduğu, silahların Komite tarafından Devletin depolarından alınarak dağıtıldığını; Makedonya sınırını geçtiklerinde, Bulgar ordusu subaylarının emirlerine uymak zorunda

⁵²⁹ Fahir Armaoğlu, a.g.e. s. 280-81.

⁵³⁰ FO/195.1946.15. "Holmwood'tan Currie'ye", İzmir, 29 Şubat 1896, Ek: Kopya, No: 4, "Biliotti'den Holmwood'a", Rodos, 16 Ocak 1896

olduklarını eklediler. Mahkûmlar, Makedonya'daki ne Hristiyanlara ne de Müslümanlara zulüm yaptıklarını kesinlikle inkâr etseler de Rodos Savcısı bu işin doğası gereği bunların suç işlemiş olduklarına dair bağlantı kurmayı başardı. Bununla birlikte, mahkûmlar, Osmanlı birliklerine karşı çarpıştıklarını itiraf ettiler. Kırk dört mahkûm arasında yaklaşık on ikisi yerli Makedon'dur (daha önce rapor edildiği gibi 31 değil) fakat Bulgaristan'da ikamet etmektedirler, iki Avusturya bir Sırp vatandaşı, geri kalanı da Bulgar'dır. Daha önce bir mahkûmun öldüğünü bildirmiştim bundan sonra ikincisi de hastanede öldü⁵³¹”.

İlerleyen tarihlerde Rodos Yardımcı Konsolosluğunun siyasi mahkûmların son durumu ve haklarında alınan kararlarıyla ilgili bilgileri İzmir Başkonsolosluğuna ve oradan da Büyükelçiliğe iletilindiğini görüyoruz. Buna göre, mahkûmlardan ikisinin ölümünün ardından geriye kalan kırk iki mahkûmdan aralarında ikisi hukukçu olan yedisi serbest bırakılmıştır. Diğerleri, Rodos'taki temyiz Ceza Mahkemesini oluşturan beş üyeden ikisinin karşı çıkmasına rağmen idam hükmü almıştır. Karar, onay için İstanbul'a gönderilecektir. Ermeni mahkûmlar hakkında da Rodos limanındaki nezarethanede veya zindanda tutuldukları bilgisi verilmiştir⁵³².

Yine 1896 yılında, 44 Bulgar, 38 Dürzî tutuklunun ayın 18'inde ve 21'inde Rodos'a getirildikleri rapor edilmiştir. Bulgar mahkûmlar Makedonya'da karışıklık çıkarmakla suçlanmaktadırlar. Daha önce hüküm giymiş Bulgar mahkûmlarla aynı kategoride oldukları ifade edildiği bildirilmiştir. Bulgar mahkûmlar zincire vurulmamış halde zindanda veya limandaki merkez hapisanesinde tutuldukları öğrenilmiştir⁵³³. Bulgar ve Makedon siyasi mahkûmlar hakkında devam eden raporlardan biri, bunların serbest bırakılmalarıyla ilgilidir. Bir yıldır Rodos'taki hapisanelerde tutulan bu mahkûmlar 20 Nisan 1897'de İstanbul'dan gelen emirle serbest bırakılmış ve aynı gün Avusturya buharlısıyla sevk edilmişlerdir⁵³⁴.

1908'de Bağımsız Bulgaristan'ın ilanı ile Balkan Savaşlarına kadar sürecek Makedonya'daki olaylar, bölgeden Bulgar, Makedon, Türk ve diğerlerinin

⁵³¹ **FO/195.1946.15.** “Holmwood'tan Currie'ye”, İzmir, 29 Şubat 1896, Ek: Kopya, No: 7, “Biliotti'den Holmwood'a”, Rodos, 17 Ocak 1896

⁵³² **FO/195.1946.24.** “Holmwood'tan Currie'ye”, İzmir, 3 Nisan 1896, Ek: Kopya, No:14, “Biliotti'den Holmwood'a”, Rodos, 1 Nisan 1896

⁵³³ **FO/195.1946.67.** “Shiple'yden Herbert'e”, İzmir, 1 Temmuz 1896, Ek: Kopya, No:17, “Biliotti'den Shiple'y'e”, Rodos, 30 Haziran 1896

⁵³⁴ **FO/195.1990.39.** “Cumberbatch'tan Currie'ye”, İzmir, 23 Nisan 1897

tutuklanarak Rodos'a gönderilmelerinin devamını sağlamıştır. Bu sebeple Selanik'te Hacı Davut şirketine ait "Olimpiya" buharlısına bindirilen 59 mahkûm 23 Aralık 1899'da Rodos'a getirilmiştir. Bunlardan 23'ü Bulgar, 27'si Müslüman, geriye kalan dokuzunun da Çingene olduğu bildirilmiştir⁵³⁵.

8 Kasım 1901'de biri rahip olan 40 Bulgar mahkûm Rodos'a getirilmiştir. Bunların gerçekte Akka'ya götürülmek istendiği, ancak Mersin'e geldiklerinde yetkililerin Akka'ya gidene kadar tutuklulara yer bulamaması sebebiyle Rodos'a getirildikleri öğrenilmiştir⁵³⁶. Ardından da söz konusu Bulgar mahkûmların 1 Aralık'ta Mahrusa buharlısıyla Akka'ya gönderildiği bilgisi ulaştırılmıştır⁵³⁷. Mayıs 1906'da da içlerinden üçü Müslüman olan 40 Bulgar mahkûmun Selanik'ten Rodos'a getirildiği bildirilmiştir. 69 yaşındaki Bulgar mahkûmun Kasoro Vilayetinden Yenimaraş'ın yerlisi Pernosan Veledi Stati'nin Rodos'a sürgün geldiği, kasabanın dışına çıkmasına izin verilmediği bilgisi verilmiştir⁵³⁸. Bundan başka Ocak 1907'de 28 Bulgar 22 Müslüman mahkûmun Selanik'ten Rodos'a gönderildikleri ve burada merkez hapishanesinde hapsedildikleri iletilmiştir⁵³⁹. Aynı yıl, Beyrut'ta hapsedilmiş olan bir Bulgar rahibin Rodos'a getirilerek merkez hapishaneye gönderildiği ve ayrıca, İzmir'den altısı Bulgar olan daha 13 mahkûmun Rodos'a getirilerek merkez hapishaneye gönderildiği bildirilmiştir⁵⁴⁰.

1899 tarihiyle birlikte Konsolosluk raporlarında siyasi mahkûmların arasında Türkleri de görmeye başlıyoruz. Bu, II. Meşrutiyet'e giden Genç Türk hareketinin habercisiydi. İstanbul'dan gelen emir üzerine 30 Ağustosta İzmir'de sekiz Türk'ün tutuklandığı bildirilmiştir. Bunların, Nevzat Bey (avukat ve gazeteci), Memduh Bey (Vilayet tercümanı), Hasan Bey (avukat), Şevki Bey (ileri gelen), Şeyh Nuri Efendi, Ethem Bey (Belediye sağlık görevlisi), Ahmet Efendi (gümrük çalışanı) ve Mustafa Efendi (gümrük çalışanı) oldukları bilgisi de verilmiştir. Ayrıca, tutuklamaların Mustafa Bey adında bir ajanın, onları Paris'teki Genç Türk Komitesiyle bağlantılı

⁵³⁵ FO/195.2090.1. "Cumberbatch'tan O'Conor'a", İzmir, 2 Ocak 1900

⁵³⁶ FO/195.2112.67. "Cumberbatch'tan O'Conor'a", İzmir, 19 Kasım 1901

⁵³⁷ FO/195.2112.71. "Cumberbatch'tan O'Conor'a", İzmir, 16 Aralık 1901

⁵³⁸ FO/195.2235.40. "Cumberbatch'tan O'Conor'a", İzmir, 28 Mayıs 1906

⁵³⁹ FO/195.2266.4. "Cumberbatch'tan Barolay'a", İzmir, 22 Ocak 1907

⁵⁴⁰ FO/195.2266.34. "Cumberbatch'tan O'Conor'a", İzmir, 18 Temmuz 1907

oldukları suçlamasından dolayı gerçekleştirildiği; Nevzat ve Ethem Beylerin Bitlis'e, diğerlerinin Kastamonu'ya sürüldükleri öğrenilmiştir⁵⁴¹.

Aydın Vilayetinde, Genç Türk komitesiyle ilgili görülerek tutuklanıp sürgün edilenlerin sayısı artmıştır. 30 Ağustos'ta tutuklanmış olan Nevzat Beyin iş ortağı olan Agaloponlo İzmir'de, iki Türk avukat Urla'da, Tütün Rejisi Müdürü Mavroyeni Aksan'da ve Manisa'da başka bir avukat tutuklanmıştır. Söz konusu tutuklamaların niçin yapıldığı Konsolosluk tarafından araştırılmıştır. Soru doğrudan Vali'ye sorulmuş, Vali bu konuda hiçbir şey bilmediğini, İstanbul'dan gelen emirlerin kendisine değil, Polis Şefi Şakir Paşa'ya geldiğini açıklamıştır⁵⁴².

3 Ocak 1902'de Rodos'a sürgün gönderildikleri bildirilen 10 Türk siyasi mahkûmdan biri olan Salih Beyin,, Kürt Şefi Bedirhan Beyin oğlu olduğu; Hayfa'da sürgün olan bir akrabasından Hükümete karşı kışkırtıcılık içeren bir mektup almakla suçlu bulunmuştur. Salih Bey, 23 Temmuz'da Rodos'tan Hayfa'ya yollanmıştır. İzmir Başkonsolosluğu bu bilgiyi, Bitlis İngiliz Yardımcı Konsolosundan almıştır⁵⁴³.

II. Meşrutiyet'in ilanına çok az kala İzmir'de yapılan siyasi tutuklamalar bildirilmiştir. Raporda; yedi kişi tutuklanmış, üç kişi serbest bırakılmış ama sonra İstanbul'a gönderilmişlerdir. Bu kişiler; Mehmet Nejdet (İzmir'de Hariciye'de başkâtip), Mithat Efendi (Yunan Basını sansür memuru ve Halk Eğitim Bölümü çalışanı), Temal [Temel veya Cemal] Bey (Belediye çalışanı)'dir. Bunların özellikle Nejdet Beyin Paris Genç Türk Komitesiyle mektuplaştığı ortaya çıkmıştır. Hükümete karşı kışkırtıcı yazılar aldıklarını gösteren deliller olduğu doğrulanmakla birlikte aralarında Türkiye'de teşkil edilmiş bir organizasyon yoktur. Ayrıca Ermenilerin de bu mektuplaşma/haberleşmede yer aldıkları, yurtdışında çalışan Genç Türkler ile Ermeni Komiteleri arasında uzlaşma sağlandığı söylenmektedir⁵⁴⁴.

⁵⁴¹ FO/195.2065.55. "Cumberbatch'tan Currie'ye", İzmir, 6 Eylül 1899

⁵⁴² FO/195.2065.60. "Hampson'dan O'Conor'a". İzmir, 18 Eylül 1899

⁵⁴³ FO/195.2266.32. "Cumberbatch'tan O'Conor'a", İzmir, 4 Temmuz 1907

⁵⁴⁴ FO/195.2300.21. "Smith'ten O'Conor'a", İzmir, 17 Şubat 1908

31 Mart Olayının ardından Askeri Mahkeme tarafından tutuklanan siyasi mahkûmların 22 Haziran 1909'da Mahrusa buharlısı "Şark" ile Rodos'a getirildiği kimlikleriyle bildirilmiştir:

Hüseyin Hasib Bey, Posta ve Telgraf eski Bakanı

Mustafa Paşa, Askeri Nakliye Kolordu Müfettişi

Şeyh Ahmet Efendi, Ulema Heyeti eski Başkanı

Hasan Tahsin, Emeklilik Bürosu Muhasebecisi

Hasan Sabri, Softa

Osman bin Hamit, Softa

Hafız Şakir bin İsmail, Softa

Mehmet Rasim Efendi, İstanbul Gümrüğünde Murakıp

Agâh Bey, Albay, Deniz Mühendisi

Dr. Hüseyin Remzi, Vergi Dairesi Müfettişi

Kürt Ali Haydar

Korgeneral Refik Paşa, Askeri Mahkeme tarafından mahkûm edilmiş, önce Şam'a gönderilmişken Rodos'a transfer olmuştur⁵⁴⁵.

1911'den sonra, Rodos'ta bulunan siyasi mahkûmların şimdiye kadar söz edilmeyen yaşam koşullarındaki olumsuzluklar rapor edilmeye başlanmıştır. Yardımcı Konsolos Biliotti, Ada'daki sürgün edilen 150 kişinin büyük bir endişe verici oranda açlık sınırında tutulmakta olduğunu ifade etmiştir. Bu durum sonuçta, sürgünlerin bireysel olarak Konsolosluklara başvurmalarına yol açmıştır. Anlatılanlar gösteriyor ki Konsolosluklar bu durumdan pek de memnun olmamışlardır. Rodos'taki İngiliz Konsolos Yardımcılığına gelen üç davetsiz misafirden ikisi Konsolosun kendi cebinden verdiği parayla uzaklaştırmış, diğeri gitmeye direnmiştir. Zira mahkûmlara kumanya verilmekle birlikte bu, 25 para değerinde iki küçük somondan oluşmaktadır. Fransız Büyükelçisi hem mahkûmların sefil durumu hem de İngiliz Konsolos Yardımcısı Sir Alfred Biliotti'nin rahatsızlığı ve yaptığı harcamayı Babiâli'ye beyan etmiştir. Rodos'taki İngiliz Konsolosu benzer bir

⁵⁴⁵ FO/195.2331.60. "Barnham'dan Lowther'a", İzmir, 28 Haziran 1909

davranışın İngiliz Büyükelçiliğinden de talep etmiştir⁵⁴⁶. Babîâli muhtemelen konsolosluklardan gelen şikâyetleri değerlendirerek Sultan'a arz etmek üzere bir komisyon tarafından hazırlanan listeye sürgündeki bazı kişilere yönelik genel af uygulamaya karar vermiştir. İngiliz Konsolosluğuna sığınan ve buradan gönderilmeye karşı direnen mahkûm, Nizamiye tabur kâtibi muavini Mustafa Agâh Efendi'nin hikâyesi bu af haberiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Yaklaşık altı aylık bir sürede Konsoloslukta sığınmacı olarak kalan Mustafa Agâh Efendi ile Konsolos Sir Alfred Biliotti arasında kurulan dostluk ve Agâh Efendinin muazzam dürüstlüğü ve Biliotti'nin ailesine olan sevgisine dayanarak Biliotti'nin Agâh Efendi için kendi Büyükelçiliğinden affa tabi tutulması için ricada bulunmasına yol açmıştır. Sir Alfred Biliotti, geçmişte ne olmuşsa olmuş, Agâh Efendi'nin bundan sonra siyasette belirleyici bir rol oynayamayacağına, dolayısıyla da af listesinde adının yer almasının bir değişiklik yaratmayacağına dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Konsolosluğa sığınmış olması yetkililerin bunu cezasını artırıcı bir sebep olarak görmelerine yol açabileceğini işaret etmiştir. Agâh Efendiden başka bir aylık bir süredir Fransız Yardımcı Konsolosluğuna sığınan ve ömür boyu sürgün cezası alan Çermikli Hoca Mehmet Efendi için de ricada bulunulması talep edilmiştir⁵⁴⁷.

Üst düzey devlet görevlileri arasında Rodos'ta tutuklu bulunan mahkûmlar da Konsolosluk raporlarında yer almıştır. Bunlardan biri, Rıdvan Paşa'nın⁵⁴⁸ öldürülmesiyle ilgili bulunan Danıştay üyesi Bedri Bey ile İstanbul Askeri İdadisi Müdürü Fuat Paşa'nın Rodos'a sürgün gönderilmesiyle ilgili rapordur. Bedri Bey'e

⁵⁴⁶ FO/195.2383.59. "Smith'ten Lowther'a", İzmir, 8 Ağustos 1911

⁵⁴⁷ FO/195.2383.25. "Barnham'dan Lowther'a", İzmir, 24 Şubat 1912

⁵⁴⁸ Rıdvan Paşa (1855-1906), Matbuat Müdürü Mehmed Nüzhet Bey'in oğludur. İstanbul'da doğdu. Kaymakamlık, savcılık gibi idari görevlerden sonra mabeyin başkâtipliği ve dâhiliye müsteşarlığı yapmıştır. II. Abdülhamid kendisine paşalık ve vezirlik görevleri vermiştir. Daha sonra şehremini olmuş ve 16 yıl bu görevde kalmıştır. Tepebaşı'nda kışlık ve yazlık tiyatro yaptırmış. Avrupa'dan tanınmış grupların gelmesine yardımcı olmuştur. Bir yol yapımı nedeniyle Rıdvan Paşa ile Abdülrezzak Bey'in arası açılmış, Ali Şamil Paşa'nın adamları tarafından trenden inip arabasına binerken öldürülmüştür. Şehreminliği (belediye başkanı) sırasında 1893 yılında İstanbul kolera salgınına uğradı. Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da birer tephirhane açıldı. Kentte hıfzıssıhha ve baytar müfettişlikleri ihdas olundu.

kasaba dışına çıkmaya izin verilmezken Fuat Paşa kasaba dışına çıkabilmektedir. Bedri Bey adaya 12 Nisan 1906'da getirilmiştir⁵⁴⁹.

Türkler arasından özellikle devlet memurlarından sürgüne gönderilenlere karşı İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun son derece dikkatli olduğu görülmektedir. Bu meseleye dair Başkonsolos Holmwood, Büyükelçiliğe uyarıcı bir rapor sunmuştur:

“Türk buharlılarının daimi olarak İstanbul'dan İskenderiye, Beyrut, Trablusgarp ve diğer limanlara çeşitli sebeplerle yapmış oldu servisler arasında, disiplini bozan veya sadakatinden şüphe duyulan devlet memurlarının sürgün yerlerine taşıma işi yer almaktadır. Bu kişiler bir fırsatını bulduklarında Konsolosluğa yaklaşıp koruma talep etmektedirler. Genelde, saraydan verilen gizli bir emirle boğdurulacaklarını veya ilk fırsatta bertaraf edileceklerini ileri sürmektedirler”⁵⁵⁰.

Fakat Başkonsolos Holmwood, bunlara inanmamakta ve görevlendirildiklerini düşünerek mütemadiyen müdahale etmesinin imkânsızlığını açıklamıştır. Büyükelçiliğe göndereceğine söz vermiş olduğu durumları ilginç görünen iki örnek üzerinden bir araştırma yapılabileceğine dikkat çekmiştir. Bu kişilerin gittikleri yerde bulunan İngiliz Konsolosluk görevlilerinin onları takip etmesini salık vermiştir. Söz konusu iki örnek şunlardır: Levazım Dairesinden Yüzbaşı Hasan halka liberal görüşler açıkladığı gerekçesiyle İstanbul'da kısa süre önce hapsedilmiş ve Beyrut'a gidecek ve özel serviste çalışması için emir verilmiştir. Haydarpaşa Hastanesinde çalışan baş eczacı Mustafa Abdullah (Rus kökenli) İskenderun üzerinden Ermeni mahallesinde duvarlara karışıklık çıkartacak dövizleri asmak üzere özel bir görevle Bağdat'a gidecektir. Her ikisinin de Perşembe günü İskenderun'da Cumartesi günü Beyrut'ta olması gereken Türk buharlısı “Mürvet” ile yolculuk yaptığı bildirilmiştir⁵⁵¹.

Rodos'a tutuklu bulunan veya sürgüne gönderilmiş Nesturi ve Dürzîler, İngiliz hükümetinin konsoloslukları aracılığıyla takibe aldığı Osmanlı tebaası idi. İngiliz hükümeti özellikle Hıristiyan bir topluluk olan ve Doğu-Güneydoğu

⁵⁴⁹ FO/195.2235.28. “Cumberbatch'tan O'Conor'a”, İzmir, 23 Nisan 1906

⁵⁵⁰ FO/195.1946.5. “Holmwood'tan Currie'ye”. İzmir, 13 Ocak 1896

⁵⁵¹ FO/195.1946.5. “Holmwood'tan Currie'ye”. İzmir, 13 Ocak 1896

Anadolu'da yaşayan Nesturilerin, tıpkı Ermeniler için talep edilen reformlarla durumlarının iyileştirilmesine çalışmaktaydı⁵⁵². Bu sebeple, 24 Ocak 1891 tarihinde Başkonsolos Holmwood, Rodos Yardımcı Konsolosluğundan aldığı, ayın dokuzunda Nesturi Şefi ve sekiz adamının Avusturya buharlısıyla Suriye'den Rodos'a getirildiğini bildiren raporu Büyükelçiliğe iletmiştir. Raporda; Osmanlı idaresinin Nesturi Şefi Havaş Bey ve adamlarına Rodos adasından yer verilmesi teklifi yapılmış ancak, Nesturi Şefi bu teklifle tatmin olmadığı, bunun üzerine Osmanlı idarecileri, Havaş Beye, İstanköy (Kos) adasına yerleşmesini veya Rodos'ta sürgün kalmayı seçmesini istediği bildirilmiştir⁵⁵³.

Suriye'nin Hawran bölgesinden bir Dürzî aşiretine mensup 14 kişinin Rodos'a sürgünü Konsolosluk raporuna konu olmuştur. 14 Dürzî'nin iki yıldır adada sürgünde oldukları, fakat adada son derece geniş bir serbestiye sahip oldukları, tüm ihtiyaçlarının Vali'nin emriyle sağlandığı bildirilmiştir⁵⁵⁴. Benzer bir şekilde 1896 yılında 38 Dürzî'nin bölgelerinde karışıklık çıkarmada kışkırtıcı davrandıkları suçlamasıyla Rodos'a getirildiği, hapisanede tutulmadıkları, ancak kasabanın dışına çıkmalarına izin verilmediği bildirilmiştir⁵⁵⁵.

Muhtemelen Yemen'de İmam Hamidüddin liderliğindeki isyanlar sebebiyle 1891'de 1897-98 tarihlerinde düzenlenen askeri harekâtla ilgili olarak 198 Yemenli, 9 Ocak 1900'de Rodos'a getirildiği, bunlardan 40'ının Rodos'ta hapisanede değil de bir çeşit sürgün olarak kalacağı, diğerlerinin Trablusgarp'a gönderildiği rapor edilmiştir⁵⁵⁶.

Siyasi olmayan herhangi bir suçtan dolayı tutuklanmış olan gayrimüslim mahkûmlar da Konsolosluk tarafından takip edilmiştir. Bu da İngiltere'nin gayrimüslimler üzerinde kurulmak istediği nüfuz siyasetinin bir parçasıydı. Mesela

⁵⁵² İngiltere'nin Nesturilerle ilgili siyaseti için bkz.

⁵⁵³ FO/195.1770.42. "Holmwood'tan White'a". İzmir, 24 Ocak 1891, Ek: Kopya, No: 6, "Jones'tan Holmwood'a", Rodos, 16 Ocak 1891

⁵⁵⁴ FO/195.1732.2. "Cumberbatch'tan Francis Clare Ford'a", İzmir, 3 Ekim 1892, Ek: Kopya. No: 30. "Jones'tan Cumberbatch'a", Rodos, 26 Eylül 1892

⁵⁵⁵ FO/195.1946.67. "Shiple'yden Herbert'e". İzmir, 1 Temmuz 1896, Ek: Kopya. No: 17 "Biliotti'den Shiple'y'e". Rodos, 30 Haziran 1896

⁵⁵⁶ FO/195.2090.3. "Cumberbatch'tan O'Conor'a", İzmir, 13 Ocak 1900

1886'da Rodos'ta sekiz yıldır mahkûmiyetleri devam eden Kıbrıslıların tahliye edilmeleri için İngiliz Büyükelçiliği seferber olmuştur. Kıbrıs'ın 1878'de İngiliz idaresine geçmesinin ardından mahkûmlar, Rodos'a taşınmış, sekiz yıldır devam eden mahkûmiyetlerinin sona ermesi için de İngiliz Büyükelçiliğine bir dilekçeyle müracaat etmişlerdi. Dilekçede imzası bulunan sekiz kişi şunlardı: Kıbrıslı Kâni bin Kâmil Bulgurî, Kıbrıslı Zenci Nasib bin Abdullah, Kıbrıslı Karakulakoğlu Yusuf bin Salih, Kıbrıslı Sakallıoğlu Ali bin Yusuf, Kıbrıslı Sofokle veled Yassinni, Kıbrıslı Mikail veled Nicola, Kıbrıslı Muzirioğlu Ali bin Ahmet (Ali Recepoğlu) ve dilekçenin verilmesinden bir ay sonra serbest bırakılan Hüseyin Recepoğlu⁵⁵⁷. Kendilerine yapılan müracaata yönelik olarak Rodos'taki Konsolosluğa, mahkûmların İstanbul'a Adalet Nezaretine, Türkçe bir dilekçe yazmalarını sağlaması görevi verilmiştir. Bunun üzerine Konsolos Yardımcısı Calvert, dilekçeyi ve imzaları temin ederek İzmir Başkonsolosluğuna yollamıştır⁵⁵⁸.

1889 yılında Girit'teki yerel hapisanede tutuklu bulunan üçü Müslüman 12 mahkûm 14 Ekim tarihinde Rodos'a getirilmişlerdi. Bunlar siyasi mahkûm değillerdi ancak, içlerinden Russus Christdulakis adlı kişinin özgürlüğüne kavuştuktan sonra diğer mahkûmlara yönelik yaptığı konuşma önemlidir. Christdulakis, hayatını bu adadaki İngiltere Konsolosluğunun girişimine borçlu olduğunu açıklamamıştır. Rodos'taki Konsolos Francis Jones, bundan sonra diğer mahkûmların da aynı gayretli muameleyi kendilerinden beklediklerine işaret etmiştir. Aynı raporda, Girit'ten daha 150 mahkûmun Rodos'a getirileceği bildiriliyordu ki bu da Konsolosluğa başka bir siyasi faaliyet alanı yaratacaktır⁵⁵⁹.

⁵⁵⁷ FO/195.1547.26. "Dennis'ten Thornton'a", İzmir, 21 Ağustos 1886, Ek: Kopya, No: 16, "Calvert'ten Dennis'e", Rodos, 17 Ağustos 1886

⁵⁵⁸ FO/195.1547.29. "Dennis'ten White'a", İzmir, 8 Kasım 1886

⁵⁵⁹ FO/195.1656. "Jones'tan White'a", Rodos, 17 Ekim 1889

III. 2. 8. Valiler ve Diğer Yerel İdareciler

Osmanlı topraklarında konsolosların özellikle İngiliz konsolosluklarının, daha on dokuzuncu yüzyılın başlarında, buldukları bölge ve idarecileri üzerinde bir hayli nüfuz sahibi oldukları; dönemin devlet adamlarının şikâyetlerinde⁵⁶⁰ ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti'ndeki yabancı baskısını ve idaresindeki basiretsizlik iddiasını açıklamada, günümüz tarih yazımında da yer almıştır⁵⁶¹.

Münferit tespitlerde dikkat çeken bu durum, başlangıçta da ifade edildiği üzere, 1878 Berlin Antlaşması'yla yeni bir boyuta taşınmıştır. Konsolosların bölgelerindeki statülerini arttıracak, ellerini kuvvetlendirecek ve daha da önemlisi faaliyetlerine yasal imkân sağlayacak yeni bir aşamaya geçilmiştir. Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Anadolu'da reform yapmakla yükümlü kılınyordu. Reform paketi, üç ana konuya işaret etmekteydi; asayişin sağlanması, adaletin yönetimi ve gelir toplama. Reform paketinin gerçekleştirilebilir olmasının önündeki engellerden en önemlisi, Osmanlı Devleti'nin yeterli sayıda yetişmiş bürokrat ve kolluk kuvvetlerinden yoksun olması ve ayrıca bunları finanse edecek gücünün olmamasıdır. Ayrıca Anadolu'daki nüfusun homojen bir yapı göstermemesi, Hıristiyan nüfusun hemen her yerde Müslüman nüfusa göre azınlıkta kalması, reformun, mesela daha önce benzer uygulamaların başlatıldığı Lübnan, Girit veya Sakız adalarında elde edilen sonuçlara yaklaşılmamasının bir hayli zor olacağını göstermekteydi. Dışişleri Bakanı Salisbury'nin Büyükelçi Henry Layard'la yaptığı yazılı görüşmede; Anadolu'da yapılmasını istedikleri reformun yukarıda ifade edilen

⁵⁶⁰ 1837'de Suriye Valisi Süleyman Paşa, "her konsolosun kendi bölgesinde bağımsız bir hükümdar" olduğundan şikâyet etmiştir; 1870 yılında Hariciye Nazırı Ali Paşa, konsolosların top atışıyla selamlanmasına son veren talimatnameler yayınlamış, dragomanların hukuk ve ceza mahkemelerinde arz-ı endam etmesini önlemeye çalışmıştır; Ziya Paşa, "Amma taşra memurlarından birisi konsolosların daire-i vazifelerinden hariç umura müdahaleden men edecek olursa derhal sefarete şikâyet ve sefaretten dahi Babîali'ye şikâyet olunup azledildiğinden ve memur dahi Babîali'ye beyan-ı hal etse istima olunmayıp, sefaretin takriri hakkaniyete mukaddem tutulduğundan memur-ini mahalliye, konsolosların kavasları hükmünde kaldılar..." ifadesiyle yerel idarecilerin konsolosluklar yanında düştikleri küçültücü duruma dikkat çekmiştir. Bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 64 ve 210. Ayrıca 1853 yılında birkaç ay İzmir Valiliği yapmış olan Tanzimat döneminin simge sadrazamlarından Âli Paşanın, bu görevi sırasında konsolosların bölge idaresine yönelik müdahalelerini bizzat yaşaması sebebiyle daha sonra kapitülasyonların kaldırılması taraftarı olmuştur. Bkz. Hayrettin Pınar, "Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âli Paşa'nın İzmir Valiliği", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2): 135-154.

⁵⁶¹ Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul 1960, s. 48.

karşılaşacak engellerin aşılmasında ve reformların dürüstçe yürütülmesinde Valilere yönelik büyük bir beklenti içine girmişlerdir. Vali seçiminin Sultan'ın en önemli yetkisi olduğu, Büyükelçi'nin, valilerin ve diğer idari görevlilerin seçimi konusunda Sultan'ı etkilemekte başarısızlığa uğranmamsının önemine vurgu yapılmıştır⁵⁶². Dolayısıyla, Berlin Antlaşması'yla resmen kabul edilen reformların uygulanması için İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti üzerinde kurmak istediği baskının Anadolu'daki sorumlusu valiler ve diğer idareciler, onların reformları uygulamadaki istek ve başarının denetleyicisi de konsololar olacaktır. İngiliz siyasetinin beklentilerini gerçekleştirecek valiler ve diğerleri *iyi idareci* sıfatına layık görülecektir.

Bu bağlamda İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun, yetki alanına giren bölgede, başta İzmir Valisi olmak üzere tüm mülki, adli ve askeri idareciler hakkında İstanbul'daki Büyükelçiliğe istihbarat toplaması, şikâyetlerde bulunarak görevden alınmalarına sebebiyet verilmesi, ayrıca çeşitli meseleleri, karışıklıkları kullanarak iç işlerine karışma çabası Konsolosluğun siyasi faaliyetleri kapsamında değerlendirilebilecek önemli bir konudur.

İzmir'de görev yapan valilerin davranışları, kişiliği ve en önemlisi idareciliği yakından takip edilmiştir. İzmir Valiliğine atama veya valilikten azil edilme durumlarına Konsolosluğun görüş ve değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Bu değerlendirmelerden yola çıkarak, Konsolosluğun, hem İzmir'in idaresinde hem de idarecilerin kaderindeki rolünü tayin edebiliriz.

İngiliz Başkonsolosluğu, 5 Şubat 1878'de görevinden alınmış olan Sabri Paşa'nın, tekrar göreve getirilmesi talebinde bulunmuştur⁵⁶³. Sabri Paşa, özellikle Çerkez muhacirlere ve bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan zeybeklere karşı Vilayette sağladığı asayiş sebebiyle Konsolosluk tarafından teşekkürle layık görülmüştü⁵⁶⁴. Sabri Paşanın ardından göreve getirilen Vezir Ahmet Hamdi Paşa'nın

⁵⁶² Salisbury'den Layard'a, Dışişleri Bakanlığı, 8 Ağustos 1878, 1878-79 [C. 2202] **Correspondence respecting Reforms in Asiatic Turkey**, Londra, 1878, s. 2-4.

⁵⁶³ FO/195.1161.6. "Read'den H. Layard'a", İzmir, 8 Şubat 1878

⁵⁶⁴ FO/195.1161.16. "Joly'den H. Layard'a", İzmir, 8 Mayıs 1877

Şubat 1879'da görevden alınarak Bağdat valiliğine tayin edilmesi “dehşet” ifadesiyle dile getirilmiştir. Vezir Ahmet Hamdi Paşa'nın gitmesiyle bölgede istikrarsızlığı arttıracak endişesi dile getirilmiştir. İzmir'deki İngiliz tüccarının, diğer yabancı konsoloslukların ve Müslümanların Sultan'a telgrafla Hamdi Paşa'nın görevde kalması için çaba harcayacakları, İngiliz Büyükelçiliğinin de bu çabayı desteklemesi talep edilmiştir⁵⁶⁵. Bu durumda Sultan, Hamdi Paşa'nın eski görevinde, İzmir valiliğinde kalmasına karar vermiştir⁵⁶⁶. Ahmet Hamdi Paşa'dan sonra İzmir valisi olan Mithat Paşa'nın; Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi meselesiyle ilgili görülmesi üzerine tutuklanarak görevden alınmak istenmesi, Konsoloslukların meseleye doğrudan müdahil olmasıyla sonuçlanmıştır⁵⁶⁷. Bu durum, Paşa'nın kaçarak⁵⁶⁸, Fransız Konsolosluğuna sığınması ve İzmir'deki tüm yabancı temsilciliklerden yardım dilemesiyle meydana gelmiştir. Mithat Paşa'nın kaçtığı ve Fransız Konsolosluğuna sığındığı haberi hemen, 17 ve 18 Mayıs'ta gönderilen telgraflarla Büyükelçiliğe ulaştırılmıştır⁵⁶⁹. 19 Mayıs'ta gönderilen raporda, Mithat Paşa'nın Fransız Konsolosluğuna saklandığının Osmanlı yetkililerince henüz daha bilinmediği, Fransız Konsolosluğunun onu korumaktan vazgeçmesi durumunda daha güvenli bulacağı başka bir Konsolosluğa gidebileceği ifade edilmiştir. Osmanlı Ancak, Mithat Paşa'nın Fransız Konsolosluğunda saklandığı öğrenildikten ve etrafi askerlerce sarılmasından sonra diğer konsoloslukların onu koruma isteğini sona erdirmiştir. Bundan sonra, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın Mithat Paşa'ya can güvenliğinin garanti altına alındığını, kendisinin İzmir'e gelerek bizzat ilgileneceğini telgrafla bildirmesi, yabancı temsilcilikleri herhangi bir uluslararası soruna yol

⁵⁶⁵ FO/195.1240.6. “Read'den H. Layard'a”, İzmir, 7 Şubat 1879

⁵⁶⁶ FO/195.1161.7. “Read'den H. Layard'a”, İzmir, 8 Şubat 1879

⁵⁶⁷ Mithat Paşanın tutuklanma sürecinin Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak incelemesi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mithat ve Rüşti Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar**, 2. baskı, Ankara 1987; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mithat Paşa ve Taif Mahkûmları**, 3. baskı, Ankara 1992.

⁵⁶⁸ Mithat Paşanın İngiliz muhibbi olduğu halde İngiliz konsoloshanesine gitmemesi bir rivayete göre konsolos Dennis'in sayfiyede bulunmuş olmasından ve Mithat Paşanın zevcesi Naime Hanımın rivayetine göre ise Paşa İngiliz Konsoloshanesine gitmek istemişse de Paşanın adamlarından biri “İngiliz Konsolosu ihtiyar bir adamdır, belki sizi muhafaza edemez oraya gideceğinize Fransız konsoloshanesine gidiniz” dediğinden dolayı Mithat Paşa da Fransız konsoloshanesine gitmiş. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, **Mithat ve Rüşti Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar**, s. 19.

⁵⁶⁹ FO/195.0000.Telgraf. “Dennis'ten”, İzmir, 17 Mayıs 1881; FO/195.0000.Telgraf, “Dennis'ten”. İzmir, 18 Mayıs 1881

açmadan bu işten yakalarını kurtulacakları bir umut olmuştur⁵⁷⁰. Başkonsolos Dennis, Mithat Paşa'nın tutuklanmasının ve azlinin uluslararası teessüf yarattığını ve Vilayet'te üzüntüyle karşılandığını ifade etmiştir. Mithat Paşa idaresinde İzmir'in birçok meselesinin aşıldığı; güvenlik, eğitim, sağlık imkânlarının geliştiği ve adaletin sağlandığı yönünde uzun bir bilgilendirme yapmıştır⁵⁷¹.

Mithat Paşa meselesinde İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun müdahalesi konusunda ileri sürülen bir konu da Paşa'nın eşi ve çocuklarının İngiliz Konsolosluğunca saklandığıdır. Hilmi Paşa'dan 1 Haziran tarihiyle Harbiye Nezaretine çekilip halledilen bir şifreli telgrafta "*Mithat Paşa'nın teslim olmazdan evvel çocuklarını İngiliz Konsolosuna tavsiye ettiği ve bu çocukların şimdi konsoloshanede buldukları mevsûkan tahkik kılınmış olduğu*" bildirilmiştir. Fakat bu çocuklar bizzat konsoloshane bulunmayıp başka bir mahalde, İngilizlerin himayesi altında buldukları, İzmir'de İngiliz konsolosu Dennis'e bir konaktan yazılan J. Smith imzalı tarihsiz olan tezkireden anlaşılmıştır:

*"Azizim Mösyö Dennis, Çocuklar sıhhat ve afiyet üzere olup vukuattan hiç haberleri yoktur; fakat pederleri zikrettiğimiz keyfiyetten dolayı bu gün hiçbir şey yazmamaklığımı münasip görüyor"*⁵⁷².

Mithat Paşa'nın azlinin ardından İzmir Valiliğine atanan Ali Paşa'nın iki yıllık idaresi, İngiliz Başkonsolosluğunca başarısız bulunmuş ve azledilmesi memnuniyetle karşılanmıştır. Başkonsolos Dennis, Ali Paşa'nın azledilmesiyle ilgili en önemli gerekçenin Paşa'nın kötü idaresini göstermiş, bunu da Vilayette artan ve kontrolden çıkan eşkıyalık olaylarının etkili olmasıyla açıklamıştır. Eşkıyalara yönelik alınan tedbirleri beğenmeyerek Mithat Paşa idaresindeki tedbirlerle karşılaştırma yaparak göstermeye çalışmıştır⁵⁷³. Tekrar Ali Paşa'nın azledilmesini konu alan başka bir raporda, eşkıyalık olaylarının dışında Paşa'nın görevden alınmasında rol oynayan diğer gerekçeler de ileri sürülmüştür. Bunlardan biri, İzmir

⁵⁷⁰ FO/195.0000.21. "Dennis'ten Goschen'e", İzmir, 19 Mayıs 1881 ayrıca FO/78.3314.21-23'te ek olarak Adliye Nazırı Cevdet Paşanın Mithat Paşa'ya gönderdiği mektubun Osmanlıca ve Fransızca kopyaları.

⁵⁷¹ FO/195.0000.23. "Dennis'ten Goschen'e", İzmir, 27 Mayıs 1881 ve FO/78.3314.23

⁵⁷² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 29. Bu konuda İngiliz arşivlerinde bir belge bulamadık.

⁵⁷³ FO/195.1454.20. "Dennis'en Wyndham'a", İzmir, 31 Mayıs 1883 FO/195.1454.24. ek: Dennis'ten Dışişleri Bakanlığına", İzmir, 25 Mayıs 1883

vilayetinin geliri üzerine valilik ile İstanbul idaresi arasında yaşanan anlaşmazlık olmuştur. Devlet, vilayetin brüt gelirin yüzde yetmişini almakta ısrar etmiş, sadece yüzde otuzunu vilayet sandığına, bölgenin ihtiyaçlarının karşılanması için bırakmasını Ali Paşa protesto etme girişiminde bulunmuş, bu da onun makamından azline yol açmıştır. Diğer bir sebep olarak Lord Dufferin'in⁵⁷⁴ Ali Paşa'yı azlettirme girişimi gösterilmiştir. Başkonsolos Dennis, duyduğuna göre, Lord Dufferin İstanbul'a döndükten sonra Sultan ile görüşmüş ve bazı tatsız gerçekleri Sultan'a iletmiş. Bu da Ali Paşa'nın düşüşünü sağlamıştır⁵⁷⁵.

İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun İzmir valileri arasında memnuniyetlerini gösterdiklerinden biri de Halil Rıfat Paşa'dır. Paşa'nın Dâhiliye Nazırlığı'na atarak İstanbul'a ayrılmasının neredeyse tüm milletler tarafından üzüntüyle karşılandığı ifade edilmiştir. Halil Rıfat Paşa'dan önce valilik görevini yapan Rıza Paşa ile karşılaştırması yapılmış ve Halil Rıfat Paşa; nezaketi, fanatizmden yoksun olmasıyla övülmüş, Rıza Paşa ise inatçı, bağnaz bir karakter olarak tasvir edilmiştir. Halil Rıfat Paşa'nın Konsoloslukla daima samimi bir ilişki kurduğuna dikkat çekilmiştir. İmparatorluğun değişik yerlerinde; Selanik, Sivas, Manastır ve Tuna'da valilik yapmasına dikkat çekilerek, onun iyi bir Dâhiliye Nazırı olması gerektiği yönünde bir değerlendirme yapılmıştır. Diğer taraftan Halil Rıfat Paşa'nın hoş gitmeyen bir yönü de açıklanmıştır, o da Paşa'nın rüşvet yiyici bir kişi olduğudur⁵⁷⁶.

İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun en fazla taraf ve desteğini kazanmış, on iki yıl gibi uzun bir süre⁵⁷⁷ İzmir valiliği yapmış olan, eski sadrazam Kamil Paşa'dır. Kamil Paşa ile Konsolosluk arasındaki ilişki, karşılıklı yardım ve dayanışmayı gösteren bir nitelik göstermektedir. Özellikle Paşa'nın Saray karşısında düştüğü zor durumlarda Konsolosluk destek sağlamakta geri kalmamıştır. Bunlardan biri, Saraya Kamil Paşa hakkında jurnallerde bulunan Vali Muavini Hasan Bey'den duyulan

⁵⁷⁴ İstanbul İngiliz Büyükelçisi, 1881-1884.

⁵⁷⁵ FO/195.1454.24.Gizli, "Dennis'ten Wyndham'a", İzmir, 8 Haziran 1883

⁵⁷⁶ FO/195.1732.65. "Wratislaw'dan White'a", İzmir, 7 Eylül 1891

⁵⁷⁷ Abdülhamit Kırmızı, II. Abdülhamit dönemini, taşra imparatorluğunu yöneten valiler de dâhil olmak üzere üst düzey devlet adamlarının görev süreleri bakımından en istikrarlı zaman olarak değerlendirmiş ve örneklerinden birin de Kamil Paşanın, 1895-1907 yıllarını kapsayan İzmir Valiliğidir. Bkz. A. Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri**, 2. basım, İstanbul, 2008.

rahatsızlıktır. Hasan Bey Mâbeyn'e "*İngiltere konsolosuna yardımamak maksadına mebni*" olarak Kamil Paşa'nın İngiliz şirketlerine haksız ticaretlerinde yardımcı olduğunu yazmıştır. Hasan Bey valinin İngiliz başkonsolosuyla sohbetini saraya gönderirken, sanıldığı gibi aksine İngilizlerin onu sevmediği yorumunu da ekleyerek, adeta padişahın İngilizleri hoş tutmak için onun varlığına mahkûm kalmamasını salık verecek⁵⁷⁸ bir değerlendirmede bulunmuştur. Vali Muavini Hasan Bey'in görevden alınmasında Konsolosluğun doğrudan rol oynayıp oynamadığını belirleyemiyoruz. Ancak, Hasan Bey'in görevden alınarak Trablusgarp valisi olarak atandığını bildiren "gizli" raporda; Hasan Bey'in Sarayın bir casusu olduğu, Saraya gönderdiği yalan haberlerle özellikle Kamil Paşa'nın başta İngilizler olmak üzere yabancılarla olan ilişkisini çarpıttığı⁵⁷⁹ iddiasından anlaşılacağı üzere, İngilizler, Hasan Bey'in varlığından rahatsız idiler. İzmir İdare Meclisi üyelerinin Hasan Bey'in bulunduğu bir idarede toplantılara katılmayı ret etmeleri, bunun Sulta'nın Yaveri Şakir Paşa tarafından araştırılmasıyla sonuçlanan azli, "*ahlaksızlık iddialarının ispatlanıp ispatlanmadığının bilinmediği*", değerlendirmesiyle iletilmiştir⁵⁸⁰.

Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin; postane, demiryolu imtiyazı ve Ermeni olayları sebebiyle çıkmaza girdiği ve İngiliz savaş gemlerinin Osmanlı sularına gönderilmesinin söz konusu olduğu bir dönemde; Başkonsolos Cumberbatch, Büyükelçisine, Kamil Paşa'nın tavsiye ve yardımlarını dikkate almasını salık vermiştir⁵⁸¹. Bu gelişmeler sırasında Kamil Paşa'nın İngiltere'ye bağlılığı, Büyükelçilik tarafından takdire şayan görülmüştür. Kamil Paşa meselelerin İngilizlerin beklentileri doğrultusunda "*barışçıl*" çözüme gidilmesini sağlamakla geri kalmamış, Sarayla yapmış olduğu yazışmaları Konsolosluk ve dolayısıyla Büyükelçilikle paylaşarak onlara gizli bilgilendirmelerde bulunmuştur. Kamil Paşa, Mâbeyn başkâtibinden gelen telgrafi Konsolos Cumberbatch'a okumuş, bir kopyası da İstanbul Büyükelçiliğine gönderilmiştir. Ayrıca, meselenin sonucunu bildiren, yine Saraydan aldığı telgrafi Konsolosluğa yollamıştır. Bu telgrafın Konsolosluğun

⁵⁷⁸ A. Kırmızı, a.g.e., s. 205.

⁵⁷⁹ FO/195.2090.31.Gizli. "Cumberbatch'tan O'Connor'a", İzmir, 19 Mayıs 1900

⁵⁸⁰ FO/195.2090.31.Gizli. "Cumberbatch'tan O'Connor'a", İzmir, 19 Mayıs 1900

⁵⁸¹ FO/195.2112.Kapalı şifreli telgraflar. "Cumberbatch'tan telmih talimat ileti", İzmir, 23 Mayıs 1901; "Cumberbatch'tan", İzmir, 25 Mayıs 1901

elini geçmesiyle meselenin hallolduğunun öğrenilmiş, bundan sonra da Konsolos Cumberbatch, “*onun arabuluculuğuna gerek kalmamıştır*” açıklamasını yapmıştır⁵⁸².

İngiliz Konsolosluğu ile Kamil Paşa arasındaki dayanışma, nihayet Paşa'nın, Rodos'ta zorunlu ikametini emreden telgrafın Saraydan gelmesiyle, Paşa'nın 13 Ocak 1907'de İngiliz Konsolosluğuna sığınmasıyla doruk noktasına ulaşacaktır. Bu durum Paşa'nın Rodos'a değil de İstanbul'a gitmesiyle sonuçlanacak, gün içinde birden fazla yazışmanın yapılacağı beş günlük yoğun mesai ve çabayı gerekli kılmıştır.

Kamil Paşa'nın Konsolosluğa sığındığı haberi, Paşa'nın, Büyükelçiliğin olaya müdahale etmesi veya arabuluculuk yapması isteğiyle bildirilmiştir. Kamil Paşa'nın, Rodos'a değil de hiç olmazsa memleketi Kıbrıs'a gitmesine izin verilmesinin sağlanmasını istemiştir. Ayrıca kendisini ve Sarayla olan daha önceki ilişkisini iyi bilen Mösyo Block adlı kişinin, Paşa'nın neden görevden alındığını öğrenmesi de talep edilmiştir⁵⁸³. Aynı gün gönderilen bir başka şifreli telgrafta, Kamil Paşa'nın, Sultan'ın kendisini azletme kararında, Sultan'a karşı tahtan indirilmesine yönelik bir girişimde bulunduğu şüphesinin, başkalarının kışkırtmasıyla ekili olabileceği endişesi taşıdığı bildirilmiştir. Paşa Rodos'a giderse, Mithat Paşa'nın kaderinin kendisini bekleyebileceği korkusu taşıdığı, bu kez de İzmir'de kendi evinde veya Beyrut'ta kalmak istediği bildirilmiş; İngiliz dostluğuna güvendiği, bu sebeple de Büyükelçiliğin Sultan'ın kararını etkilemesi talebi tekrar dile getirilmiştir. Şayet Rodos'a gitmeye zorlanırsa bunun etrafa yayılacak bir infiale sebep olacağının bilinmesi gerektiği uyarısı yapılmıştır⁵⁸⁴.

Bu uyarı ve istek etkili olmalı ki, II Abdülhamid, Kamil Paşa'nın İstanbul'da, kendisine tahsis edilecek bir evde ikamet etmesi şeklinde yeni bir teklifte bulunacaktır. Bundan sonra Kamil Paşa, İstanbul'la sıkı bir pazarlığa girişecektir. Kendisinin ve oğullarının can güvenliklerinin ve özgürlüklerinin garanti edilmesi istenmiştir. Bu isteğin, aile mensuplarının gizli polis ve askerlerce tutuklanmış

⁵⁸² FO/195.2112.Kapalı ve özel şifreli telgraf, “Cumberbatch'tan”, İzmir, 26 Mayıs 1901

⁵⁸³ FO/195.2266.Kapalı şifreli telgraf, “Cumberbatch'tan”, İzmir, 13/14 Ocak 1907

⁵⁸⁴ FO/195.2266.Kapalı şifreli telgraf, “Cumberbatch'tan”. İzmir, 13/14 Ocak 1907

olması, bazı kişisel isteklerinin geri çevrilmesinden kaynaklandığı açıklaması yapılmıştır⁵⁸⁵.

Büyükelçiliğin İstanbul'daki yoğun temasları neticesinde, Kamil Paşa'nın kendisi ve özellikle oğullarından Said Paşa'nın can güvenliğinin garanti edilmesiyle İstanbul'a ulaşması sağlanmıştır. Paşa, İzmir'den ayrılmadan önce yardımlarından dolayı Konsolos Cumberbatch'a bir teşekkür mektubu sunmuştur⁵⁸⁶.

Kamil Paşa'nın 12 Ocak'ta Sadrazamdan aldığı, görevinden azledildiği ve Rodos'ta zorunlu ikameti emredilen sert ve kısa telgrafla başlayıp 17 Ocak'ta İstanbul'a gitmesiyle sonuçlanan gelişmeler topluca ve bazı değerlendirmelerle son bir raporda sunulmuştur. Bu raporda telgraflardan farklı olarak, Kamil Paşanın, kendisini sadece görevden alınması değil sürgün edilmesi yönünde II. Abdülhamid'in kışkırtıldığının ve bunun iki sebebe dayandığı iddiasına yer verilmiştir. Birinci sebep, II. Abdülhamit'in tahtan indirerek yerine şehzade Reşad'ın getirilmesiyle sonuçlandırılmak istenen bir plan olduğu ve Kamil Paşanın da bu planda yer aldığına dair Padişah'ın ikna edildiğidir. İkinci sebep ise Konsolos'a daha gerçekçi gelen, Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın Kamil Paşa karşıtı siyasetidir. Kamil Paşa, Ferit Paşa'nın, kendisinden öğ almaya çalıştığını, onu devirmek için Vilayetteki eşkıyalarla işbirliğinden faydalandığını, Kamil Paşa'nın en gözde oğlu Amiral Said Paşa'nın üzerine askeri yetkilileri musallat ettiği yönündeki iddiadır. Konsolos Cumberbatch, bu iddiayı gerçekçi bulmakla beraber, Paşanın oğlu Sait Paşa'nın görevini kötüye kullanan özelliğinin görmezden gelinemeyeceğine de dikkat çekmiştir⁵⁸⁷.

Her ne kadar İngilizler, kendileriyle uyumlu çalışacak Valileri destekleme, görevde kalmalarını sağlama, diğerlerini Vilayetten uzaklaştırma çabasıyla bir şeyler elde etseler de 1878 Berlin Antlaşmasıyla İmparatorlukta kurmak istedikleri düzenin çok uzağındaydılar. 1905 yılına gelindiğinde bu durum uzunca bir raporda resmedilmeye çalışılmıştır. Vilayetin idari ve iktisadi durumuna dair bu

⁵⁸⁵ FO/195.2266.Kapah şifreli telgraflar, "Cumberbatch'tan", İzmir, 15 ve 16 Ocak 1907

⁵⁸⁶ FO/195.2266. Şifreli telgraflar (4 adet), "Cumberbatch'tan", İzmir, 17 Ocak 1907

⁵⁸⁷ FO/195.2266.3.Gizli. "Cumberbatch'tan Barclay'a", İzmir, 18 Ocak 1907

değerlendirmede; memnuniyet duyulmayan durumu ortaya çıkaran üç temel sebep tespit edilmiştir: gelirlerinin boşaltılması, yüksek idareci çevrelerde yolsuzluğun giderek artması ile can ve mal güvenliğinin kalmaması. Söz konusu uzun raporda; tespit edilen sorunların da merkezî idareden kaynaklandığı, merkezin keyfi hareketi, mülki ve askeri idareciler arasındaki uyumsuzluk ve bu uyumsuzluktan da merkezin istifade etmesi gösterilmiştir⁵⁸⁸.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki gelişmelerle, Britanya hükümetinin konsoloslukları aracılığıyla Valiler ve diğer idareciler üzerinden elde etmek istediği nüfuz ve dönüşüm çabası daha da çıkmaza girmiştir. İttihatçı Valilerin ve diğer idarecilerin Osmanlı İmparatorluğu için yapmak istediği, kurmak istediği düzen, İngiliz istekleriyle çelişir nitelik göstermiştir. Bu dönemin idarecileri ve idaresi hakkında Büyükelçiliğe iletilen raporlar, İttihatçı idarecilerin yeni anlayışı, İttihatçılar ile Hürriyet ve İtilafçı idareciler arasındaki çatışmaları konu almıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İzmir'deki genel durumu bildiren raporda; *"İzmir İttihat ve Terakki Cemiyeti hukuk dışı bir iş yapma konusunda istekli değildir daha sonra anayasaya aykırı hareket ettiklerine dair bir söylenti çıkmaması için yetkililere müdahale etmeme taraftarıdır. Buna karşın Hükümet de Cemiyetin bilinmeyen istekleriyle çatışabilir endişesiyle bir şey yapmaya korkmakta, sonuç olarak hiçbir şey yapılmaz bir durum ortaya çıkmıştır. Cemiyet bütün gücü ele geçirmişse de "Anayasa" yüzünden bu gücü kullanmayı reddetmektedir"*⁵⁸⁹ şeklindeki anlatımla İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hükümet arasındaki belirsizliklerin İzmir'deki durumu bildirilmiştir.

Liberal Parti [Hürriyet ve İtilaf Partisi] üyesi olan Aydın Mutasarrıfı Neşat Bey'in görevden alınması, buna halkın tepkisi ayrıntısıyla aktarılmıştır. Neşat Bey'in görevden ayrılmasında İttihat ve Terakki Partisi üyesi Vali Galip Bey'in rolüne dikkat çekilmiştir⁵⁹⁰. Eşkîyalık olaylarının bir hayli yaygın olduğu bölgede siyasi çekişmeler sebebiyle meydana gelen diğer azil ve atamalarla yapılan değişikliklerden

⁵⁸⁸ FO/195.2209.15.Kapalı ve gizli. "Cumberbatch'tan O'Connor'a", İzmir, 28 Mart 1905

⁵⁸⁹ FO/195.2300.100. "Smith'ten Lowther'a", İzmir, 25 Eylül 1908

⁵⁹⁰ FO/195.2331.20.Gizli. "Barnham'dan Lowther'a", İzmir, 22 Mart 1909

duyulan memnuniyetsizlik veya yeni gelenlere duyulan güvensizlik sık sık dile getirilmiştir⁵⁹¹.

⁵⁹¹ **FO/195.2300.116.** “Barnham’dan Lowther’a”, İzmir, 19 Kasım 1908; **FO/195.2331.20.Gizli.** “Barnham’dan Lowther’a”, İzmir, 22 Mart 1909; **FO/195.2331.24.** “Barnham’dan Lowther’a”, İzmir, 1 Nisan 1909; **FO/195.2331.48.** “Barnham’dan Lowther’a”, İzmir, 22 Mayıs 1909; **FO/195.2331.69.** “Smith’ten Lowther’a”, İzmir, 20 Temmuz 1909; **FO/195.2331.87.** “Smith’ten Lowther’a”, İzmir, 4 Eylül 1909; **FO/195.2360.21.** “Barnham’dan Lowther’a”, İzmir, 5 Nisan 1910; **FO/195.2360.98.** “Barnham’dan Marling’e”. İzmir 30 Kasım 1910

III. 2. 9. Gayrimüslim Tebaa ve Mahmilik Uygulaması

Levant ve Uzak Doğu konsolosluk hizmetlerinin, genel konsolosluk hizmetlerinde olmayan hariç-ez memleket (extraterritoriality) görevleri gelmekteydi. Bu görev, konsolosların doğrudan bir siyasi faaliyet alanını ortaya çıkarmaktadır. Levant'taki hariç-ez memleket uygulaması antik dönemlerden kalma bir hak olarak modern dönemlere aktarılmıştı. Uzak Doğu'da ise bu uygulama, daha çok devletlere uygulanan baskı sonucu elde edilmiş ödünlerden biriydi.

On altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa devletlerine tek taraflı ve “dostluk ve iyi niyet (ihdas)” gereği olarak ahitnamelerle verilen ayrıcalıklar, özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, iyice ileri boyutlara ulaştı. Söz konusu ahitnamelerin yabancılara, *extraterritoriality* (ülke dışılık-“hâric ez memleket”) hakkı bahşetmesi, yani buldukları ülkenin yasa ve mahkemelerine tâbi olmama ayrıcalığı tanınması ve bunun giderek Osmanlı tebaasından kişi ve gruplara da yaygınlaştırılmasıydı. Bu ayrıcalıklar daha sonra gerek kendi uyrukları, gerekse Osmanlı tebaasından olup da yabancı ülkelerin diplomatik koruması altına giren kişi ve grupların haklarını savunmak bahanesiyle, yabancı devletleri Osmanlı devletinin içişlerine müdahale noktasına getirdi. Özellikle Osmanlı devletinde İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning ile başlamak üzere, İstanbul'daki büyükelçiler konsolos ve konsolos yardımcılara destek oldular. Büyükelçilik, konsoloslarının kapitülasyonlardan kaynaklanan yetkilerini ve yargılama haklarını elden geldiğince genişletmek için, yasa ve yönetim ile ilgili önlemleri geliştirmeye hız verdi⁵⁹².

Konsolosluklardan sağlanan, berat veya koruma patentası adındaki belgelerle mahmi sınıfı ortaya çıktı. İlgili kişiye verilen patent veya berat belgesi ile o kişi daha az vergi ödüyor, ek ticari haklar kazanarak bazı adli ayrıcalıklardan dahi faydalanabiliyordu. Osmanlı tebaası arasında Avrupa devletlerinden berat veya patent belgesi alanlar, *drogman* denilen ve genellikle gayrimüslimlerden seçilen tercümanlar olmuştur. Zaman içinde tercümanlar için verilmiş kişisel olan bu ayrıcalıklar, konsoloslukta çalışan konsolos, konsolos yardımcısı, elçilerin

⁵⁹² U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 24.

hizmetkârları ve en sonunda konsoloslukta çalışan tüm fertlere kadar genişletilmişti. Zengin Osmanlı tebaasına bu korumanın sağlanması ise konsoloslukların geliştirdiği, satışla elde edilen koruma patenti ile mümkün olmuştu. Koruma patenti sadece patenti satın alan kişi için değil, tüm aile üyeleri için geçerli olup, belli bir süresi yoktu. En önemli özelliklerinden birisi de kalıtımsal olmasıydı⁵⁹³. Parayla sağlanan bu koruma zamanla parasız olarak da sağlanmaya başladığı için koruma kavramının yabancı devletler tarafından siyasi güç sağladıkları bir maşa olduğundan söz etmek hiç de yanlış olmayacaktır⁵⁹⁴.

Koruma kavramı genel olarak üç gruba ayrılmıştır; birinci grupta yabancı koruma yer almaktadır. Yabancı bir devlet Osmanlı Devletinde ticaret yapan başka devlet vatandaşlarını da koruyabiliyordu. Zamanla kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin sayısının artması üzerine özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda yaban koruma önemini yitirdi. İkinci grupta, dinî koruma yer almaktaydı. Papalık tarafından korunan manastırlar, bunlara ait kilise, okul hastane ve dini topluluklar bu sınıfa giriyordu. Bu topluluklar, iktisadi ve adli ayrıcalıklardan istifade ediyorlardı. Özellikle gümrük vergisi alanında getirilen bazı ayrıcalıklar bu sınıf için önemli bir yer tutuyordu. 1740 Fransız kapitülasyonunun 33 üncü maddesinde yer alan gümrük muafiyetinin içine kilise ve diğer dini kuruluşlar için getirilen eşyalar ve bu topluluklarda çalışan kişilerin ihtiyacı olan eşyalar giriyordu⁵⁹⁵. Adli ayrıcalıklar ise, Osmanlı Devletinde dini bir topluluğa mensup kişi göreviyle ilgili bir suç işlediği zaman, dini topluluğun korumasından, dini göreviyle ilgili olmayan bir suç işlediğinde ise uyruğu olduğu konsolosluk tarafından korunuyordu⁵⁹⁶.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda önemini kaybetmesine rağmen, yabancı korumaya yönelik, İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun incelediğimiz döneme ait iki ayrı girişimini tespit ettik. Yabancıların İngiliz hükümetinin korumasına

⁵⁹³ Cemaleddin Halil ve Asador Hırand, **Ecanibin Memâlik-i Osmaniye’de Haiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliye**, Dersaadet 1331, s. 533 alıntı Belkıs Konan. “Osmanlı Devletinde Protégé (Koruma) Sistemi”. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2009: 169-188, s. 172.

⁵⁹⁴ Belkıs Konan, **a.g.m.**, s. 172.

⁵⁹⁵ Philip Marchall Brown, **Foreigners in Turkey: Their Juridical Status**. Londra 1914, s. 94-95 alıntı B. Konan, **a.g.m.**, s. 174.

⁵⁹⁶ B. Konan, **a.g.m.**, s. 174.

alınmasında İstanbul'daki Büyükelçilik, İzmir'de Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlarına yönelik bir çalışma başlatmıştır. İzmir İngiliz Konsolosu Cumberbatch, konsolosluk bölgesinde hem cüzi miktarda Amerikan vatandaşı bulunduğunu hem de Birleşik Devletlerin İzmir'de konsolosluğunun var olduğunu, talep edildiğinde Amerikan konsolosuna ve vatandaşlarına yardımda geri kalmadıklarını örnekleriyle bildirmiştir. Verilen örnekler arasında kayda değer olan; Edirne, Akhisar, Selanik, Ankara ve Erzurum'da Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin yerleşmesinde İzmir İngiliz Başkonsolosunun Amerikan vatandaşlarına verdiği desteği açıklamasıdır⁵⁹⁷.

Doğrudan siyasi amaçlı bir yabancı koruma hadisesi, 1897 yılında meydana gelen Türk-Yunan Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Gerçekte bu, yabancı koruma kapsamına girecek bir durum değildir. Zira 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması üzerine pek çok Rum'un Yunan vatandaşlığına girdiği bilinmektedir. Yabancı konsoloslukların korumaya almak istedikleri Yunan uyrukluların büyük bir kısmı, çifte pasaport taşıyan Osmanlı tebaası Rumlardı ve sayıları bir hayli fazlaydı⁵⁹⁸.

Savaş sırasında Yunanlarla Türkler arasında gerginlikler yaşanması durumunda diğer yabancı konsolosluklar gibi İngiliz konsolosluğu da Yunanlılara koruma şemsiyesi açmayı bir görev addetmiştir. Savaş süresince kendilerini güvende bulmayan Yunan uyruklarına koruma sağlanmalıydı. Aslında, Yunanlıların kendilerini güvende hissetmemelerine yol açan durum savaşın kendisinin olmadığı, Anadolu'da yaşayan sadece Yunan uyrukları değil, Osmanlı uyruğu Rumların savaşta taraflı faaliyetlerinin etkili olduğu, konsolosluk raporlarında ortaya çıkmaktadır.

Anadolu'da ve adalarda yaşayan Yunanlıların veya Rumların, savaşa gönüllü asker olarak katıldıkları, buharlı gemilerin çok sayıdaki bu gönüllüleri Yunan

⁵⁹⁷ FO/195.1547.22. "Dennis'ten E. Thronton'a", İzmir 29 Mart 1889

⁵⁹⁸ Özellikle Rusya ve Yunanistan, Osmanlı tebaasına koruma patenti vermek dışında vatandaşlık tanıma yoluna gittiği bildirilmektedir. Bkz. G. Pelissie Rausas, **Le Regime des Capitulations dans l'Empire Ottoman**, Paris 1902, s. 34 alıntı B. Konan, **a.g.m.**, s. 179.

limanlarına taşıdıkları bildirilmiştir. Daha da önemlisi, Yunanlıların, el altından bazı Archipelago adalarına⁵⁹⁹ ve Anadolu'ya silahla cephane gönderdiklerinin ifade edilmesidir. Ayrıca bu silahların hangi amaçla kullanıldıklarının tam anlaşılmadığı; tahminlere göre, bu silahlar, Türk idaresine karşı hemen her yerde kargaşa çıkarması istenen Yunan gönüllü komitelerine veya özel spekülâtlere, Müslümanlarla çıkabilecek çatışma ihtimaline yönelik olarak silahlandırılmaları için Rum reayaya gönderilmekteydi⁶⁰⁰. Başlangıçta Rum gönüllülerin Yunanistan'a asker olarak kaçıp gitmelerine engel olmayan Türk idarecileri⁶⁰¹, konunun 10 Nisan'da yerel gazetelerden Hizmet'te yer almasıyla harekete geçtikleri bildirilmiştir. Türk yetkilileri, özellikle Midilli Adasında sıkı tedbirler almaya başlamıştır. Limana gemilerin giriş çıkışları denetlenmiş, adaya İzmir'den bir askeri birlik getirilmiştir. Bu durumun, hiç şüphesiz Türklerle Yunanlar arasında gerginlik yaratacağı endişesi bildirilmiştir⁶⁰².

Yunanlıların gönüllü askerlik ve silah, cephane transferleri Türkler arasında onlara yönelik güvensizlik duygusunu arttırırken; özellikle İzmir, Urla, Kuşadası gibi yoğun Rum nüfusunun bulunduğu yerlere Türk askerlerinin gönderilmesi, seferberliğin başlaması bölgedeki Yunan uyruklu veya Osmanlı reayası Rumları korku içinde yaşamaya sevk etmiştir⁶⁰³. Bu durumda İzmir İngiliz Başkonsolosu Cumberbatch, konsolosluk bölgesindeki Yunanlıların İngiliz koruması altına alınması yönünde Büyükelçiliğine bir talepte bulunmuştur. Başlangıçta İngiliz kurum ve firmalarında çalışan Yunan uyruklarına koruma sağlanmasına çalışılmıştır⁶⁰⁴. Korunması talep edilen Yunanlılar iki kategoriye ayrılmıştır. Birinci kategoride, *Evangelical School* [Evangelik Okul], *the Fire Brigade* [İtfaiye Birliği], *the Scotch Mission* [İskoç Misyon], *the British Seamen's Hospital* [Britanya Denizciler Hastanesi], *the Sailor's Rest* yer almış ve bu İngiliz kurumlarında çalışan Yunan uyrukluların görevleriyle isim listesi İzmir Valiliğine bildirilmiştir. İkinci kategoride,

⁵⁹⁹ *Island of the Archipelago*: Rodos, Midilli, Sakız ve Limni adalarından oluşan Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti.

⁶⁰⁰ FO/195.1990.23. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 12 Mart 1897

⁶⁰¹ FO/195.1990.23. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 12 Mart 1897

⁶⁰² FO/195.1990.33. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 12 Nisan 1897

⁶⁰³ FO/195.1990.37. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 22 Nisan 1897

⁶⁰⁴ FO/195.1990.37. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 22 Nisan 1897

İngiliz konsolosluk hizmetlerinde konsolosluk acente ve firmalarında çalışanlar yer almıştır. Aynı şekilde bu kişilerin görevleriyle isim listesi hazırlanarak Vilayete bildirilmiştir. Koruma izninin ivedilikle elde edilmesinin önemine, Majestelerinin Konsolosluğunda temsil edilen, aralarında acente Whittall'ın da bulunduğu 50 Yunan'ın Bayındır'dan çıkarılarak tutuklu olarak İzmir'e getirildikleri, daha sonra serbest bırakılarak geri gönderildikleri haberi verilerek dikkat çekilmek istenmiştir. Sadece İngiliz konsolosluğunun değil, Fransız ve Rus konsolosluklarının da Yunan uyrukluları veya Rumları korumaya almaya hazırlandıkları bildirilmiştir⁶⁰⁵. Osmanlı idaresi, büyük devlet konsoloslarının bu girişimini "Müslümanlara itham ve iç işlerine müdahale" olarak değerlendirmiştir⁶⁰⁶. Sonuçta, her üç ülkenin Büyükelçiliklerinden gelen destekle bölgedeki Yunanlar bu üç gücün ortak koruması altına alınmıştır⁶⁰⁷. Yunanlıların koruma altına alınmasını sağlayacak "tezkere"lerin bölgenin her tarafında verilmesi için de Konsolosluk Yardımcılıklarına genelgeler gönderilmiştir⁶⁰⁸. Bunun ardından, Yunan uyruklularına yönelik üç büyük devletin koruması Aydın Vilayeti dışında, Konya ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetlerini kapsamaması kararı alınmıştır. Konsoloslukların dragomanlarından oluşan karma komisyon, İzmir Fransa Başkonsolosu Monsieur Rougon önderliğinde çalışmalarına başlamıştır⁶⁰⁹. Türk idarecilerinin, özellikle mutasarrıf düzeyindekilerin Yunanlıların koruma kapsamına alınmalarına çıkardıkları engeller, Büyükelçiliklere rapor edilmiştir⁶¹⁰.

Savaş sırasında uygulanan bu korumanın sadece Yunan uyruklularının can güvenliğine yönelik olduğu düşünülmemelidir. Konsolosluklar elde ettikleri "geçici koruma" yetkisiyle söz konusu vilayetlerde Yunan uyruklularından alınan vergilere müdahale etmeye kadar varan faaliyetlerde bulunmuşlardır⁶¹¹. Üç büyük devletin

⁶⁰⁵ FO/195.1990.41. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 26 Nisan 1897

⁶⁰⁶ Y.EE..KP..7/635: 1314L 01

⁶⁰⁷ FO/195.1990. Şifreli Telgraf"Cumberbatch'ten ", İzmir 4/5 Mayıs 1897

⁶⁰⁸ FO/195.1990.46. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 6 Mayıs 1897

⁶⁰⁹ FO/195.1990.75. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 16 Temmuz 1897

⁶¹⁰ FO/195.2030.72. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 15 Kasım 1898

⁶¹¹ FO/195.2060.81. "Cumberbatch'ten P. Currie". İzmir 30 Kasım 1899

Yunan uyruklarını korumaya almaları, savaşın bitimiyle özellikle Yunan Konsoloslukların var olduğu yerlerde sona ermiştir⁶¹².

Konumuz açısından en önemlisi, yerli koruma idi. Yerli korumalar, Osmanlı tebaası olmakla birlikte yabancı devletlerin korumasını sürekli ve kalıtımsal olarak kazanan kişilerdi. Bazı devletler özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren para karşılığında, hatta bazen parasız bir şekilde “berat” belgeleri vererek koruması altına alıyorlardı.

Aslında Osmanlı hükümetinin onayına ve yasal herhangi bir kaynağa dayanmayan berat belgesi konsolosların bulmuş olduğu bir yoldu. Bu belge, sadece adına verilen kişiyi değil, aynı zamanda onun ailesini de kapsıyordu. Yabancı güçlerin, korumalarını Osmanlı tebaasını kapsayacak biçimde genişletmeleri üzerine Amerikalı hukukçu Westlake’in “*Birçok nedenden dolayı karşı çıkılabilecek bir uygulama. Batı ülkelerine; kendi bayrağı altında ülkesiyle çok az bir bağı olan fertler kazandırıp ülke içinde ticari ayrıcalık ve ülke sakinleri arasında gereğinden fazla etki sahibi olma şansı verip bir devletin vatandaşlarının ülke kontrolünden kolayca uzaklaşabilmelerine yol açtı*” şeklindeki yorumu koruma sisteminin ne derece kötüye kullanıldığını göstermektedir⁶¹³.

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve “patente” adı verilen bir çeşit himaye kâğıdını yabancı devlet büyükelçiliklerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devletinde bir beratlı sınıfın doğmasına yol açtı. Sadece Avusturya’nın Boğdan’da 200.000, Eflâk’ta 60.000 beratlısı vardı. Kırım Savaşı sırasında İstanbul’daki İngiliz Konsolosu, aralarında, İngiliz korumasında olanları “bir milyondan biraz az” olarak belirlemiştir. Bir Amerikan diplomatı ise sadece İstanbul’da 50.000 beratlı olduğunu yazmıştı. Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz korumasına geçmişti⁶¹⁴.

⁶¹² FO/195.2060.81. “Cumberbatch’ten P. Currie”. İzmir 30 Kasım 1899

⁶¹³ B. Konan, a.g.m., s. 176.

⁶¹⁴ Bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 140-141.

Yerli koruma kapsamına giren Osmanlı tebaası; elçilik ve konsoloslukta çalışan Osmanlı mahmiler (korumalar), koruma patenti elde edenler ve nihayet yabancı uyruğuna girenlerden oluşmaktaydı.

Yerli mahmiler, Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasında görüş birliği ve Osmanlı hükümeti tarafından verilen izin sonucunda bir başka devletin Osmanlı tebaası arasından seçtiği, Osmanlı tabiiyetinden olan, *vice-consul* ve *agent consularie* adı verilen görevlilerden oluyordu. Bu kişiler, meslekten yetişmiş olmayan konsoloslar olarak ifade edilmişlerdir. Bunun dışında elçilik ve konsolosluklarda tercüman veya kavaslık yapan kişiler ile ruhani yerler ve manastırlarda çalışan tercüman ve müstahdemler Osmanlı mahmisi sayılırdı. Kadrodan olmayan konsolos, konsolos yardımcısı, tercümanlar ve kâtipler ve muhafızlar (yasakçı ve kavas) gibi konsolosluk çalışanları, adına çalıştıkları devlet vatandaşlarının ayrıcalıklarına sahiptiler. Babiâli'nin izniyle elçi ve konsoloslar tarafından verilen beratta adı yazılı kişinin koruma altında olduğu belirtilirdi. Konsolos veya konsolos yardımcılarının Osmanlı tebaası arasından seçileceğine dair bir kapitülasyonlarda bir hüküm bulunmamasına rağmen bu uygulamanın var olması, ilk dönemlerden elçilik ve konsolosluklarda Türkçeyi iyi bilen olmamasıyla ilgiliydi. Yerliden konsolos atamayı ilk kez Fransa uygulamış, zamanla İngiltere, Hollanda ve Rusya bu uygulamayı izlemiştir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılda, söz konusu devletlerin, hiç vatandaşları olmayan yerlerde yerlilerden konsolosları aracılığıyla temsilcilikler oluşturmaya başlamaları, Osmanlı Devletini rahatsız etmeye ve bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Berat sahiplerinin önceleri cizye, daha sonra diğer vergilerden de muaf olmaları ve adli ayrıcalıkları, özellikle gayrimüslim Osmanlı tebaasına çekici geldiğinden bu belgeler konsolos ve elçilerce satılmaya başlanmıştır. Berat satın alanların çoğunu Osmanlı uyruğu zengin gayrimüslim tüccarlar oluşturmaktaydı. Bunun dışında önemli görevlerde bulunan Osmanlı devlet adamları da “tedbir olarak” berat satın alabiliyorlardı. Berat satma, elçilikler açısından önemli bir gelir kaynağı olsa da bazen siyasi nüfuz sağlama veya önemli bilgilerin sızdırılması için parasız olarak da berat dağıtılmıştır. 1793 yılında Halep Valisi, Halep'te ticaretle uğraşan ve vergiden muaf olan 1500 konsolosluk tercümanı

olduğunu Babıâli'ye bildirmiştir. İstanbul'dan gelen komisyonun incelemesi sonucunda 1500 kişi içinde sadece 6 kişinin gerçekten tercüman olduğunun belirlenmesi, koruma sisteminin suiistimal edildiğinin bir göstergesi olmuştur⁶¹⁵.

Yabancı elçiliklerin Osmanlı tebaasına para karşılığı sattıkları veya bazen parasız verdikleri koruma patentleri, on sekizinci yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Tercümanlık beratının çıkarılması için Osmanlı hükümetinin izni gerektiğinden yabancı elçilikler koruma belgesi patentiyle Osmanlı tebaasına bir anlamda kendi devletlerinin korumalarını sağlıyorlardı⁶¹⁶. Koruma patentlerinin hukuki bir dayanağı olmayıp elçi ve konsoloslar tarafından düzenlenen keyfi belgelerdi. Yabancı elçilik ve konsolosluklar kimi zaman maddi gelir elde etmek, kimi zaman da siyasi güç kazanmak amacıyla patent dağıtmışlardır⁶¹⁷.

1891 yılına ait bir rapordan, İzmir İngiliz Başkonsolosluğu bölgesinde konsolosluğun İngiltere doğumlu, vatandaşlığa kabul edilenler ve koruma altında olmak üzere sorumlu olduğu nüfus miktarı hakkında bilgi edinebiliyoruz. Buna göre İngiltere doğumlu 1093 kişi, vatandaşlığa kabul edilen 33, koruma altında olanlar ise 103 kişi olarak İzmir İngiliz Başkonsolosluğu bölgesinde yaşamaktadır⁶¹⁸.

⁶¹⁵ Salahi Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğunda Koruma Sistemi ve Kötüye Kullanılması", **Bellekten**, C. 79, sayı 212 (Nisan 1991): 359-370, s. 360.

⁶¹⁶ Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler Kapitülasyonlar - Avrupa Tüccarları Berath Tüccarlar - Hayriye Tüccarları (1750 - 1839)**, Ankara, 1998, s. 30-35.

⁶¹⁷ B. Konan, **a.g.m.**, s. 176.178-179.

⁶¹⁸ **FO/195.1732.11.** "Holmwood'dan", İzmir 24 Nisan 1891

Britanya vatandaşlığına kabul edilen ve koruma altında olanların listesi:

<u>Bölge</u>	<u>Vatandaşlığa Kabul edilenler</u>	<u>Koruma</u>
Başkonsolosluk, İzmir	28	5
Konsolos Yardımcılığı, Kuşadası	0	9
Konsolos Yardımcılığı, Antalya	0	7
Konsolos Yardımcılığı, Ayvalık	0	12
Konsolos Yardımcılığı, Sakız ve Çeşme	5	19
Konsolos Yardımcılığı, Rodos	bilgi yok	51
<hr/>		
Toplam	33	103

İzmir İngiliz Konsolosluk hizmetlerinde çalışan ve bu durumda berat sahibi olan Osmanlı tebaasından özellikle Rumları tespit edebiliyoruz. Konsolosluğun yerli Rumlardan yana bir tercihte bulunmasının en önemli sebebi, bölgede bu görevi yerine getirecek herhangi bir Britanya vatandaşının bulunmamasıdır. Konsolosluk, ilk tercilerini Britanya vatandaşlarından yapmaktan yana bir tutum izlemişlerdir. Mesela, Midilli Adasında İngiliz Konsolos Yardımcısı Charles Roboly'nin vefatı üzerine İzmir Başkonsolosu Dennis, bu göreve İngiliz uyruğu Frederick Hadkinson'un atanmasını uygun görmüş, diğer adayları İngiliz olmadıkları için en başta elemiştir⁶¹⁹.

Özellikle konsolosluk acentelerine ve dragomanlıklara yerlilerden atama yapıldığına tanık oluyoruz. Mr Scarlapulo'nun Sakız Adası konsolos yardımcılığında ikinci Dragoman olarak atanması için Babiâli'den berat talep edilmiştir. Adı geçen şahıs Osmanlı uyruğudur ve müteveffa Mr Carida'nın yerine önerilmektedir⁶²⁰. Akhisar'da (Axar) konsolos ajanı olarak Mr Clado'nun, Kuşadası'ndaki Konsolos

⁶¹⁹ FO/195.1547.7. "Dennis'ten E. Thronton'a", İzmir 9 Mart 1886

⁶²⁰ FO/195.1161.14. "Stefhan Joly'den (Vekil Konsolos) William Jocelyn'e", İzmir 21 Nisan 1877

Yardımcılığında tercüman(dragoman) olarak Mr Zeva'nın atanması için Osmanlı hükümetinden berat talep edilmiştir⁶²¹.

Aynı şekilde; Manisa'da İngiliz Konsolos ajanı olarak görev yapan Mr. Velasti'nin vefatı üzerine Mr. Constantine Palamidha'nın atanması talep edilmiştir. Mr. Palamidha Yunan uyruğundandır. İngilizce iletişim kurabilmektedir. Vekil Konsolos Joly, Manisa'da İngiliz vatandaşı bulunmadığını ancak, Manisa'nın kendileri için önem arz ettiğini ifade etmiştir. Manisa'ya, İzmir'e yaklaşık 50 mil uzaklıkta olması, İzmir-Kasaba demiryolu hattının birleştiği yer olması bakımından sık sık özellikle art bölgede ticari çıkarları olan Britanya vatandaşları uğramaktadır. Bu sebeple konsolosluk, bölge hakkında değerli bilgiler edinebilir, Mr Palamidha'nın konsolos ajanı olarak atanması için gerekli olan izin belgesinin alınması önem arz etmektedir⁶²².

Mr. Palamidah'nın Britanya hükümetini temsilen konsolos ajanı olarak atanması meselesi, Kasım ayında tekrar gündeme gelmiştir. Başkonsolos Reade, konsolos vekili Joly'nin Haziran ayında Büyükelçiliğe gönderdiği yazıya kendi özel mektubunu ekleyerek yeniden talepte bulunmuştur. Bu özel mektupta, Manisa'da uzun yıllardan beri konsolos temsilciliklerinin var olduğunu, Fransa, Avusturya, İtalya ve Yunanistan'ın ise burada resmi temsilciliklerinin bulunduğu dikkat çekerek Manisa'nın önemine vurgu yapmıştır. Aynı zamanda, Mr. Palamidha'nın İngilizce konuşup yazabildiğini, kendisinin Fransa ve Yunanistan tarafından Konsolos Vekili olarak görevlendirildiğini, bu durumda en uygun kişi olduğu bildirilmiştir⁶²³.

Urla'da Britanya konsolos acenteliğine bir Yunan uyruğu olan Mr Crindiropunlo'nun atanması talep edilmiştir. Mr Crindiropunlo, yerel idareciler onaylamasına rağmen 1860'lardan beri Urla'daki konsolos ajanlığı görevini ifa etmiştir. Konsolos, Crindiropunlo'nun, İngiliz filosu Urla'ya geldiğinde yaralı hizmetlerde bulunduğunu, ileride limanın işgali/yerleşimi söz konusu olduğunda

⁶²¹ FO/195.1161.18. "Read'den H. Layard'a", İzmir 13Nisan 1878

⁶²² FO/195.1161.27. "Stefhan Joly'den (Vekil Konsolos) H. Layard'a", İzmir 23 Haziran 1877

⁶²³ FO/195.1161.27. "Read'den H. Layard'a", İzmir 15 Kasım 1877

şüphesiz kendisinden fayda sağlanacağını, bu düşüncenin sadece kendisinin değil, Hornby ve Sir John Commerell gibi amirallerin ve diğer donanma görevlilerince teyit edildiğini bildirilmiştir. Mr Crindiroponlo sağlık elemanı olarak Karantina Kurumunda çalışmaktadır, Türk hükümeti tarafından kendisine düzenli ödeme yapılmadığı için Konsoloslukla çalışmasının bir sakıncası olmadığı da ifade edilmiştir⁶²⁴. Yine Urla'daki konsolosluk acentesinde dragoman olarak görev yapmak üzere ise Osmanlı uyruklu Hagi Gaspar Dirtadian adına berat alınması talep edilmiştir⁶²⁵.

23 Mart 1878 yılında Büyükelçilik tarafından, İngilizce ve Doğu dillerini bilen, İzmir Başkonsolosluğu yetki alanı içinde ikâmet eden ve gerekirse kendilerinden tercümanlık hizmeti alınacak kişilerin isimleri istenmiştir. Bunun üzerine, Başkonsolos Reade, birinci ve ikinci sınıf olarak iki liste hazırlamıştır. Birinci sınıf listesinde Doğu dillerinde ve geleneklerinde derinlemesine bilgili kişiler yer almıştır. İkinci sınıf listesinde de iyi tercümanlara yer verilmiştir, ancak sözlü ifadede daha sınırlı bir yeteneğe sahiptirler. Eğer ihtiyaç duyulursa, ikinci sınıf listesine, İngilizce yerine Fransızca ve Türkçe bilen daha 30 veya 40 kişiyi tercüman olarak ekleyebileceğini de bildirmiştir⁶²⁶. Birinci sınıf listesinde yer alan 5 adaydan ikisi İngiliz vatandaşı, diğerleri Ermeni'dir.

⁶²⁴ FO/195.1161.12. "Read'den H. Layard'a", İzmir 28 Şubat 1878

⁶²⁵ FO/195.1307.4. "Dennis'ten H. Layard'a", İzmir 13 Şubat 1880

⁶²⁶ FO/195.1161.15. "Read'den H. Layard'a", İzmir 30 Mart 1878

Osmanlı İmparatorluğunda Tercüman olma özelliklerine sahip olanlar
Birinci Sınıf listesi

Adayların adı	Milliyeti	Diller	Açıklamalar
William Maltass	İngiliz	İngilizce, Fransızca, Türkçe, Yunanca ve İtalyanca	Konsolos Holmes ile Kırım Savaşı sırasında bu istisnai durumda Diyarbakır'da çalıştı. Birkaç yıl sonra, Diyarbakır Konsolosluğunun asıl sorumlusu olarak çalıştı. Sadece Türkçe konuşmuyor, okuyabiliyor ve Anadolu'nun yerli nüfusu tarafından tanınmaktadır.
Jeremiah James Murphy	İngiliz	İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Türkçe ve Arapça	İzmir'deki Konsolosluğun cerrahı Dr. Mr. Crais'in yeğeni. Türk telgraf hizmetlerinde baş yabancı diller uzmanı olarak şu anda İstanbul'da çalışmaktadır, gerekli görülürse iletişime geçilebilir.
Agop Vemian	Ermeni	İngilizce, Fransızca, Türkçe Ermenice, Yunanca ve İtalyanca	Türkçe konuşma ve yazması akıcıdır. İleri gelen İngiliz tüccarlarınca hararetle tavsiye edilmektedir.
Meghirditch Carabetian	Ermeni	İngilizce, Türkçe, Fransızca, Yunanca, Ermenice ve İtalyanca	Nubar Paşanın yeğeni. Mükemmel derecede Türkçe bilgisi var ve her yönden tavsiye edilebilir.
Charles Dedeivan	Ermeni	İngilizce, Türkçe, Fransızca, İtalyanca, Yunanca ve Ermenice	Dil profesörü ve son derece saygıdeğer.

İkinci sınıf tercümanlar için yapılan daha kalabalık olan listede de çok sayıda Osmanlı tebaası gayrimüslim yer almıştır⁶²⁷.

⁶²⁷ FO/195.1161.15. "Read'den H. Layard'a", İzmir 30 Mart 1878

İzmir Başkonsolosluğuna atanan Konsolos Dennis, Anthony Eumorphopulo'nun Aydın'da Britanya Konsolos Ajanı olarak atanması için izin belgesinin temin edilmesi talebinde bulunmuştur. Anthony Eumorphopulo Yunan uyrukludur ve bu göreve atanmasında sorunlar ortaya çıkmıştır. Aydın'ın yerel idarecileri bölgede yaşanan bir eşkıyalık olayından dolayı kendisinin bu göreve atanmasına onay vermemektedirler⁶²⁸. Bu durum iki yıl daha devam etmiştir. Osmanlı yetkileri Eumorphopulo'yu İngiliz temsilcisi olarak tanımayı reddetmiştir⁶²⁹.

Başkonsolos Dennis, 1885 yılında Bergama'da da konsolos yardımcılığı düzeyinde bir İngiliz temsilciliğinin açılmasını önermiştir. Bölgede Ayvalık'ta İngiliz Konsolos Yardımcılığı mevcuttur ancak, artan ticari faaliyetler sebebiyle Dikili, Ayvalık'ı geçmeye başlamıştır. İzmir-Ayvalık arasında, Dikili'yi de kapsayacak şekilde Bergama'da ikinci bir İngiliz temsilcinin bulunmasının önemi açıklanmıştır. Ayrıca, Osmanlı idari teşkilatlanmasında Ayvalık Karesi Sancağına bağlıyken, Bergama Aydın Vilayetine bağlıdır. Şayet Bergama'da bir İngiliz temsilciliği oluşturulursa, Ayvalık'taki konsolosluğun her iki Osmanlı idarecisiyle bağlantı kurma sıkıntısını ortadan kaldıracaktır. Özellikle Konsolos Dennis, bu göreve, Rum asıllı Eliopulo'yu en uygun aday olarak takdim etmiştir⁶³⁰. Konsolos Dennis'in bu önerisi Dışışleri Bakanlığında değerlendirilmiş ve maslahatgüzar Wyndham Bergama'da konsolos yardımcılıının açılması ve Eliopulo'nun atanması için Osmanlı hükümetine başvuruda bulunmuştur⁶³¹.

İngiliz Konsolosluk hizmetlerinde dragoman olarak çalışan kişilerden birinin Osmanlı idarecileri tarafından İngiliz vatandaşı olarak addedilmesi meselesine konsolosluk, Babıâli'den gönderilen listede İngiliz vatandaşı olarak bildirilen Yanico Karanico'nun adlı kişinin İngiliz vatandaşı olmadığı, ancak bu kişinin

⁶²⁸ FO/195.1307.4, "Dennis'ten H. Layard'a", İzmir 13 Şubat 1880

⁶²⁹ FO/195.1417.5, "Dennis'ten Dufferin'e", İzmir 9 Şubat 1882

⁶³⁰ FO/195.1518.2, "Dennis'ten Dışışleri Bakanlığına", İzmir 7 Ocak 1885

⁶³¹ FO/195.1518.17, "Joly'den", İzmir 19 Haziran 1885

Ayvalık'taki Konsolos Yardımcılığında Dragoman olarak Jean Carayaniki adıyla uzun yıllar görev yaptığı bildirilmiştir⁶³².

Özellikle Dragoman olarak İngiliz konsolosluk hizmetlerinde çalışan yerliler, zaman zaman şikâyet konusu olmuşlardır. Babiâli'den Rodos Adasındaki Konsolosluk Yardımcılığında Dragoman Elia Acavi'nin görevden alınması yönünde istekler yapmıştır. Adada İngiliz Konsolos Yardımcısı olan Calvert, Babiâli'den yapılan ithamların adı geçen Dragomanın karakterine yönelik olduğu ve bu ithamların kim tarafından, tam olarak neye dayandırılarak söylendiğinin belli olmadığına işaret ederek suçlamaları kabul etmemiştir. Ayrıca Dragomana yönelik ithamların kanıtlanması, aksi takdirde bir daha ifade edilmesine müsaade edilmemesini rica etmiştir. Konsolos Dennis de Mayıs 1884'de Rodos'a yaptığı ziyarette konuyla ilgili bir tahkikatta bulunduğunu ve bazı Yahudi kasapların Acavi'ye yönelik temelsiz ithamlarda bulduklarını, tüm bunların sadece ticari kıskançlıklardan ileri geldiğini ifade ederek Elia Acavi'nin İngiliz Konsolosluk hizmetlerinde görev almasını desteklemiştir⁶³³.

İngiliz konsolosluk hizmetlerinde görev verilen Yunan veya Osmanlı uyruklu kişilerin bölgede iktisadi alanda önemli menfaatler elde ettikleri ve bu duruma gelmelerinde Britanya hükümetinden sağladıkları korumanın büyük rol oynadığı görülebilmektedir. Mesela İzmir'deki Başkonsoloslukta Dragoman Marinitch krom madeni işletmecisidir ve Osmanlı hükümetinin getirdiği düzenlemelerden dolayı karşılaştığı sorunlara Başkonsolos Reade müdahale etmiş, Vali Hamdi Beyle görüşerek tavsiyeler almıştır⁶³⁴. Midilli İngiliz Konsolos Yardımcı Hadkinson, Pamfila köyünde bir yağ fabrikası sahibidir ve kendisi gibi diğer İngiliz vatandaşlarından Osmanlı yerel yetkililerinin almak istedikleri vergiyi ödemeyi reddetmiştir, bu konuda Başkonsolosluk, Büyükelçiliğine Osmanlı yetkilileri hakkında şikâyette bulunmuştur⁶³⁵.

⁶³² FO/195.1586.59. "Dennis White'a", İzmir 15 Aralık 1887

⁶³³ FO/195.2065. Gizli ve resmi olmayan "Cumberbatch'tan N. O'Connor'a", İzmir 8 Temmuz 1886

⁶³⁴ FO/195.1240.1. "Reade'den Layard'a", İzmir 10 Ocak 1879

⁶³⁵ FO/195.1650.50. Çift nüsha "Başkonsolos Vekili Barnham'dan White'a", İzmir 22 Eylül 1888

Ayvalık'ta ikamet eden Michael Savesto'nun Osmanlı yerel idarecilerinin kendisine kızlarına ait olan ev ve diğer taşınmaz malların gayr-i resmi yollarla satıldığına dair şikâyeti, Konsoloslukça Büyükelçiliğe bildirilmiş ve yardım talep edilmiştir⁶³⁶. Ayvalık İngiliz Konsolos Yardımcısı Eliopulo, ticaretle işğal etmektedir. Gümrük yetkililerinin kendisine gelen malları vermeyi reddetmesi, ancak mallarını kontrol edildikten ve vergi ödedikten sonra alabilmesi, Eliopulo'nun yetkilileri Başkonsolosluğa şikâyet etmesiyle sonuçlanmıştır. Başkonsolos durumu Büyükelçiliğe ileterek acilen duruma müdahale edilmesini talep etmiştir⁶³⁷. Muhtemelen Eliopulo'nun lehine bir sonuç elde edilmişti ki başka meselelerde de Eliolulo yardım istemekte gecikmemişti. Zira Konsolos Yardımcısı Eliopulo'nun sorunları bitmek bilmemesi, Vekil Başkonsolos Barnham tarafından da ifade edilmiştir. Ancak, tüm sorunlarına rağmen kendisinin bölgede İngiliz temsilcisi olması değerli bulunmaktadır. Barnham, sorunların da bölgede Eliopulo'nun güçlü ve zengin düşmanları olmasına bağlamaktadır. Barnham, Büyükelçilikten, Osmanlı yetkililerinin Eliopulo'nun sahip olduğu araziyle ilgili meselede verdikleri aleyhte kararın İstanbul'daki yetkililerce düzeltilmesi için yardım talebinde bulunmuştur⁶³⁸. Büyükelçiliğin müdahalesi Eliopulo'nun lehine karar alınması ve Babıâli'den yerel yetkililere bir muhtıra verilmesiyle sonuçlanmıştır. Başkonsolos Holmwood, bu sonucu memnuniyetle karşılamış ve bunun Britanya bayrağının, Britanya vatandaşlarının veya korumasında olanların saygınlığını arttıran milli bir dava olduğuna dikkat çekmiştir⁶³⁹. 27 Kasım 1888 tarihli bir raporda, tekrar Eliopulo'nun Türklerle arazi meselesi, Yörüklerin çıkardığı sorunlarla gündeme gelmiştir. Başkonsolosluk, Babıâli tarafından Bergama Kaymakamının ve diğer yerel güçlerin uyarmasının sağlanmasını talep etmiştir⁶⁴⁰. Mesele, Eylül 1889'a kadar devam etmiş⁶⁴¹ ve Eliopulo'yu tatmin edecek bir netice ulaşılmıştır⁶⁴². Yardımcı Konsolos

⁶³⁶ FO/195.1518.34. "Vekil Konsolos Joly'den White'a", İzmir 20 Ekim 1885

⁶³⁷ FO/195.1547. 5. "Dennis'ten White'a", İzmir 13 Şubat 1886

⁶³⁸ FO/195.1650. 53. **Gizli ve çift nüsha.** "Barnham'dan White'a", İzmir 3 Ekim 1888;

⁶³⁹ FO/195.1650. 63. **Çift nüsha.** "Barnham'dan White'a". İzmir 7 Kasım 1888; FO/195.1650. 64. **Çift nüsha.** "Barnham'dan White'a". İzmir 8 Kasım 1888

⁶⁴⁰ FO/195.1650. 67. "Holmwood'dan White'a", İzmir 27 Kasım 1888

⁶⁴¹ Bkz. FO/195.1656. 6. "Holmwood'dan White'a". İzmir 21 Şubat 1889; FO/195.1656. 23. "Holmwood'dan White'a". İzmir 30 Mayıs 1889; FO/195.1656. 26. "Holmwood'dan White'a". İzmir

Eliopulo'nun bir başka tartışmalı arazi meselesi de bu kez Türklerle değil, Yunan uyruklu Todaroki Eliopulo (İlyopulos) ile olmuş, Osmanlı Dâhiliye Nezareti meselenin hallini yerel idarecilerden istemiştir⁶⁴³.

İngiliz konsolosluk hizmetlerinde konsolos yardımcısı olarak görev yapan Keun ise palamut işiyle işigal etmektedir⁶⁴⁴.

Mahmi sınıfından kişilerin Konsoloslukça savunulması, sadece bu kişilere bir menfaat sağlamamış, Konsolosluğa da Osmanlı yetkilileri ve toplumu karşısında güç ve nüfuz elde etmelerine yol açmıştır. İzmir Belediye Başkanı Yahya Efendinin görevden alınmasına sebep olan olay, Yahya Efendiyle İngiliz konsolosluğuna ait İtfaiyenin Müdürü ve İngiltere korumasında olan Anastasi Vouturopulu ile aralarında geçen kavga ve İtfaiye Müdürünün daha önce de Belediye başkanından şikâyetleri sonucu Konsolos Reade'in müdahalesi gerçekleşmiştir. Konsolosun Vali Hamdi Paşa'ya yaptığı baskı ve Büyükelçi Layard'ın Babıâli nezdinde müdahaleleri, Yahya Efendinin görevden alınmasıyla sonuçlanmıştır. Konsolos Reade, bu sonucun; "*küstah ve buyrukçu*" olarak nitelendirdiği Türk yetkililerine bir ders olacağını, tüm Avrupalıların ve Hıristiyanların Türklerden saygı göreceğini ve Büyük Britanya'nın şimdiye kadar elde ettiği en önemli nüfuz olduğunu memnuniyetle ifade etmiştir⁶⁴⁵.

Başkonsolosluk, Britanya hükümetinin koruması altında olanların sadece iktisadi menfaatlerini gözetmekle kalmamış, sosyal meselelerde de arkalarında durmuştur. Mesela Sakız Adasında İngiliz Konsolosluğundan patent sahibi olan Yunanlıların Katoliklere yönelik olumsuz davranışları şikâyet konusu olmuştur. Şikâyet, Sakız Mutasarrıfına yapıldığı gibi, İngiliz Konsolosluk Yardımcısı

17 Haziran 1889; **FO/195.1656. 29**. "Holmwood'dan White'a", İzmir 1 Temmuz 1889; **FO/195.1656. 40**. "Holmwood'dan White'a", İzmir 13 Eylül 1889

⁶⁴² **FO/195.1656. 40**. "Holmwood'dan White'a", İzmir 13 Eylül 1889

⁶⁴³ **DH. MUI. 106/62. 1328B 17**

⁶⁴⁴ **FO/195.1693. 27**. "Holmwood'dan White'a", İzmir 18 Ekim 1890

⁶⁴⁵ **FO/195.1241. 43**. "Reade'den Layard'a", İzmir 9 Ağustos 1879; **FO/195.1241. 47**. "Reade'den Layard'a", İzmir 21 Ağustos 1879; **FO/195.1241. Telgraf**. "Reade'den Layard'a", İzmir 23 Ağustos 1879; **FO/195.1241. 49**. "Reade'den Layard'a", İzmir 26 Ağustos 1879

Anamissaki'ye de bildirilmiştir. Bu durumda Başkonsolos, patent sahiplerinin kimler olduğunu öğrenene kadar patent belgelerini vermeyeceğini bildirmiştir⁶⁴⁶.

⁶⁴⁶ **FO/195.1770.34.** "Cumberbatch'tan F. Clare Ford'a", İzmir 26 Ağustos 1892

SONUÇ

Konsolosluk kurumu, yüzyıllarca süren iktisadi ve siyasi ilişkilerin seyrine uygun gelişim ve değişim geçirerek, hem temsil ettikleri hem de temsil edildikleri ülkelerin tarihinin şekillenmesinde rol oynamışlardır. Akdeniz uygarlığının Osmanlı İmparatorluğu'na bir mirası olan konsolosluklar, bölgede iktisadi ve siyasi ilişkiler geliştirmek isteyen tüm devletlerin vazgeçilmez kurumlarından, önemli temsilcilerinden biri olmuştur. İngiltere'nin, on altıncı yüz yıl itibariyle Akdeniz ticaretinde ve Avrupa siyasetinde varlığını hissettirmeye başlamasıyla gelişen Osmanlı-İngiliz ilişkileri, beraberinde Osmanlı topraklarında İngiliz konsolosluk hizmetlerini yerleştirmiştir. İktisadi, siyasi ve yapısal değişimlerin şekillenmesiyle on yedinci yüzyılda bir liman şehri olarak yükselen İzmir, yirminci yüz yılın başlarına kadar bölgedeki ticaret akışının merkezi olarak, başta İngilizler olmak üzere tüm devletlerin ilgi odağı olmuştur. İngiliz ilgisinin ayrılmaz bir kurumu olan konsolosluk hizmetleri, ticaret tekeli elinde tutan Levant Kumpanyası kontrolünde, 1620'lerden itibaren İzmir'de yerini almıştır.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'na, içine düştüğü zayıflıklar sebebiyle Avrupa devletleri tarafından, artık yıkılması ve ele geçirilmesi gereken bir hazine olarak bakılmaya başlanmıştı. Ancak, söz konusu hazinenin paylaşımından kaynaklanan ve adına "Doğu Sorunu" denilen gerçek, İmparatorluğun çöküşünü uzatırken; farklı niyette de olsa Osmanlı devlet yönetiminin de dâhil olduğu büyük bir değişim programının yolunu açmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti modern ve merkezî devlet yapısına evrilirken, aklı hazinenin ele geçirilmesinde olan Avrupa devletleri de pay kapmada, başlangıçta daha çok iktisadi yönü görülen ama sonuç itibariyle yirminci yüzyılın siyasi, toplumsal, demografik ve "insanlık" meselelerini ortaya çıkaracak dolaylı bir yol izlediler. Devletler paylarını tahsil etmede, İmparatorluğun gayrimüslim tebaa üzerinde nüfuz elde etme mücadelesini başlattılar.

İngiltere, Sanayi Devrimi'nin öncüsü olması sebebiyle Çin, Osmanlı ve Güney Amerika'da "resmi olmayan İmparatorluğu"nu oluşturdu. İktisadi çıkarları

İngiltere'ye, öncelikle Osmanlı idaresi üzerinde nüfuz elde etmeyi ve İmparatorluk topraklarını koruma siyasetini reva gördü. 1850'lerden itibaren sanayileşmede artık rakipsiz kalmamaya başlayan İngiltere, 1870'lere gelindiğinde değişen koşullara uygun yeni siyasetler izlemeye başladı. Ayrıca, Avrupa devletlerinin gayrimüslim tebaa üzerinde uyguladıkları siyaset, yine 1850'lerden itibaren Osmanlı'da toplumsal değişimin verilerini ortaya çıkardı ve devletlerin emperyal mücadelesiyle nüfuz mücadelesi birlikte, kayda değer bir hız aldı. 1870'lerde Balkanlarda meydana gelen olaylarda özellikle Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun etkinliği, İngiltere'ye Osmanlı siyasetini gözden geçirmesine hatta değiştirmesi gerektiğine dair uyarıcı bir vazife gördü. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefenos Antlaşması, İngiltere'yi harekete geçirdi ve Berlin Antlaşması ile yeni siyasetini ortaya koydu. Osmanlı idaresini destekleme ve toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden çekilmeye başladı. 1880'lerde Osmanlı idaresinin tamamen Alman nüfuzuna girmesiyle de idare üzerindeki nüfuzunu tamamen kaybedince, Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmalarda ifadesini bulan, İmparatorluğun kontrollü paylaşımına razı geldi. Birinci Dünya Savaşı'na gelene kadar, Osmanlı topraklarında; kimi bölgelerde işgal, kimilerinde millî devletlerin teşekkülü, kimilerinde de Osmanlı'dan kopmuş yeni millî devletlerin Osmanlı aleyhine genişlemesine yönelik nüfuz mücadelesi yürüttü.

İngiliz siyasetinin 1878'den sonra aldığı yeni anlayışın, uygulamada başarıya ulaşılması beklentisi, siyasi aktörlerin gözlerini, 1825'ten itibaren yapısal değişime tabi tutulan, ama hâlâ istenilen düzeye ulaştığı söylenemeyen Levant konsolosluk hizmetlerine çevirdi. Levant konsolosluk hizmetleri; hizmet içi eğitimlerle daha profesyonel bir yapıya kavuşturulurken, konsoloslarına da diğer sorumluluklarını geride bırakan siyasi görev ve sorumluluklar yüklendi. Siyasi görev ve sorumlulukların neler olduğu ve nasıl bir yöntem izleneceği meselesinin çözümüne yönelik 1879-1882 yılları arasında askeri konsolosluk *pilot* uygulaması, sivil konsoloslara devredildi.

Artık tanımlanabilir olan siyasi faaliyet kavramı şu eylemleri kapsıyordu: Osmanlı ülkesindeki millî ve etnik hareketleri izlemek ve bunlara karşı İngiltere

hükümetinin zaman zaman vereceği talimatlar doğrultusunda politikalar geliştirmek, İngiliz çıkarlarına zararlı hale gelebilecek yabancıların girişim ve entrikalarına karşı mukabil önlemler almak ve çeşitli toplumsal sınıfların nüfus durumunu incelemek, vilayetlerin nasıl yönetildiğini izlemek, yargı ve yürütmeye meydana gelen yolsuzluklar konusunda ilgili makamlara itiraz ve protestolar yöneltmek, halkın durumunun iyileştirilmesi için alınan önlemleri izlemek ve ülkenin yönetimine doğrudan müdahale etmeden gerekli yardım ve tavsiyelerde bulunmak; Osmanlı ordusunun örgütlenişini, yönetimini ve birlik hareketlerini izlemek ve bu ülkede bir savaş olması durumunda İngiliz hükümetinin işine yarayabilecek her türlü topografik ve istatistikî bilgi toplamak.

On yedinci yüzyılda üstlendiği dünya ticaretinin transit noktalarından biri olarak önem kazanan ve yükselen İzmir, on dokuzuncu yüzyılda, dünya ticaretine hinterlandının hem sahip olduğu hem de ürettikleriyle katılmaya başlamış, bununla da dünya çapında kapitalist gelişmenin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. İngiltere, Levant Kumpanyasından kalma, İzmir ve Batı Anadolu'yu kapsayan geniş idari alanıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en eski ve en etkin konsolosluğu, İzmir Başkonsolosluğu ile bölgedeki bu gelişmenin önemli aktörlerinden biri olmuştur.

İngiltere'nin İzmir'de on yedinci yüzyıla uzanan güçlü varlığı, on dokuzuncu yüzyıl boyunca bölgede yaşanan gelişmelerin meydana gelen koşullar ile Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin genel meseleleri, İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun, zorunlu siyasi faaliyet alanını oluşturmuştur.

İngiliz Konsolosluğunun siyasi faaliyetleri üç ana başlıkta tanımlandı. Bunlar istihbarat toplamak; genellikle gayrimüslim tebaanın adli, sosyal ve diğer haklarını bahane ederek yerel idarecilerin iç işlerine karışarak İngiliz nüfuzunu artırmak ve İngiltere'nin bölgedeki mevcut nüfuzunu koruma ve genişletmek için Büyükelçilik kanalıyla Dışişleri Bakanlığına ve hükümete öneri veya uyarılarda bulunmaktır.

İncelenen konsolosluk belgelerinden söz konusu meseleleri ve uygulamaları içerenler tespit edildi ve bunlara dayanarak İzmir İngiliz Başkonsolosluğunun siyasi faaliyetlerini; askerî istihbarat, tarih ve arkeoloji araştırmaları, köle ticaretinin ve

köleliğin engellenmesi, ulaşım ve demiryolu, eğitim kurumları ve Rum Evangelik Okulu, Ermeni Meselesi, siyasi mahkûmlar, valiler ve diğer yerel idareciler ile gayrimüslim tebaa ve mahmilik uygulaması konu başlıklarında, kendi tarihsel gelişimleriyle bağlantılı olarak ayrı ayrı ancak, anlam bütünlüğünü bozmadan ortaya çıkarıldı.

Meseleler dizisi halinde bölgede yaşanan gelişmelerin, İngiltere'nin bölgede, İzmir İngiliz Başkonsolosluğu aracılığıyla yürüttüğü siyasi faaliyetlerini adeta tazeleyen dinamik bir yapı kazanmasını sağlayan fırsatlara zemin hazırladığı, bunun da bölgede İngiliz nüfuz ve baskısını sağlandığı görüldü. Bunlardan en yaygın uygulama biçimi, diplomatik kanalların Babıâli'nin politikasını etkilemek amacıyla kullanılmasıydı. Strateji, Osmanlı hükümetini önce kısıtlayıcı sonra yasaklayıcı emirler çıkarmaya ikna etmek ve daha sonra da konsolosluklar ağı ile bu emirlere uyulup uyulmadığını gözlemeye dayanmıştır. İhlaller büyükelçiliğe ve Dışişleri Bakanlığına bildiriliyor, bunların sonucunda Babıâli'ye var olan emirlerin uygulanması için önlem alınmasını isteyen protestolar gönderiliyordu. Protestolar ihlalin ağırlık derecesine bağlı olarak Osmanlı hükümetine iki düzeyde uygulanmaktaydı. Ağır ihlallerde, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İstanbul Büyükelçiliği, Hariciye Nazırı veya Sadrazam düzeyi, hafif durumlarda, Dışişleri ve Büyükelçiliğin haberdar edilmesiyle, konsolos, vali veya konsolos, kaymakam düzeyi devreye giriyordu.

Sonuç itibarıyla 1878-1914 yılları arasında İzmir ve Batı Anadolu'da nüfuz elde etme bakımından hemen hemen rakipsiz durumda olan İngiltere, bu durumunu, İmparatorluğun kontrollü paylaşımına geçildiği dönemde, bölgenin Yunan Devleti'nin, dolaylı olarak kendi kontrolüne girmesini sağlayacak zemini oluşturduğunu söylenebilir.

at least all the districts of the Vice-
Consuls and Consular Agents under my
jurisdiction. Thus, it will include portions
of the Vilayets of Aidin, Karassi, Koniah,
and of the Archipelago, together with the
Principality of Samos.

The Vilayet of Aidin comprises the sandjaks
of Smyrna, Aidin, Magnesia, Denizli, and
Menteche; in all, except the last, British
Consular authorities are stationed. The
Consular districts are those of Smyrna,
Thyra, Aidin, Magnesia, Caesaba, Ak-
hisar, Kourla, Cheomé, Scala Nuova.

Of the Vilayet of Karassi, a newly formed
Vilayet, one sandjak alone, that of Karassi,
is within my Consular district, a British
Vice-Consul being stationed at Aivali. The
rest of the Vilayet is, I believe, within the
Vice-Consular district of the Dardanelles.

In the Vilayet of Koniah also, the
Sandjak

110

sandjak of Tekke alone is within my jurisdiction, as it contains the Vice-Consular district of Adalia.

The Vilayet of the Archipelago comprises all the Turkish islands, Samos excepted, which lie off the West Coast of Anatolia, from Mitylene in the north to Scarpanto and Kassos in the south. It is composed of the sandjaks of Lemnos, which is not within my Consular jurisdiction, and also of those of Scio, Mitylene, and Rhodes, in each of which islands a British Vice-Consul is stationed. In Samos, which is a distinct and autonomous Principality, tributary to Turkey, Her Majesty is represented by a Consul under my jurisdiction.

Consular Agencies. Vilayet of Aidin.
I begin with the Consular Agencies as they all lie on the mainland.
Aidin. Aidin, in the sandjak of Aidin. This district includes the sandjaks of Aidin and

and Denizli.

Thyra or Tsch, in the sandjak of Smyrna, comprises the caza of Thyra, including the town of that name and 74 villages, being bounded on the north by the caza of Baidir, on the east by that of Eudemish, on the west and south-west by that of Scala Nuova, and on the south by the sandjak of Aidin.

Vourlah, in the sandjak of Smyrna.

This district is supposed to extend from the Gulf of Smyrna, including all its islands, on the north, to Siglijik and Serri-hissar, in the south, and from San Giorgio in the east to Gul-batché in the west, both on the shores of the Gulf. In the latter direction the district of Vourla confines with that of Chesme.

Magnesia, in the sandjak of Magnesia.

This district is understood to include 20 villages in the plain of the Hermus, and

To

Thyrea.

to extend along the Railway from Horoz-Keui in the west to Chobánissa in the East.

Cassabā.

Cassabā, in the Sandjak of Magnesia. The Agent cannot specify the extent of his district, only naming 43 villages it contains; but it must comprise the cazas of Cassabā, Salikli, and Alascheir, that is, as far as the railway extends beyond Cassabā.

Ak-hissar.

Ak-hissar, or Axar, in the sandjak of Magnesia. The Agent claims the caza of Ak-hissar, which contains 38 villages, and also the Mudirlik of Marmara, with its five villages, as within his jurisdiction.

Vice-Consulates. Vilayet of Aidin.

Chesmé

Chesmé, in the Sandjak of Smyrna. The Berat marks its limits as confined to the Peninsula of Erythra, including all its villages, save those on the northern extremity of the headland of Karabournisi, which

1111 9 0 0
1777

which are dependent immediately on Smyrna. This Vice-Consular district, therefore, comprises the caza of Chesme, or the southern portion of the Peninsula, lying west of a line drawn from Voula southward to Sighajik.

Scala Nuova, or Konch-Adassi, in the Sandjak of Smyrna. Besides the caza of Konch-Adassi, the Berat extends the jurisdiction of this Vice-Consulate to the caza of Sokia, and along the coast as far south as the headland of Geronda.

Vilayet of Karassi.

Aivali, in the sandjak of Karassi. The boundaries of this district are not specified in the Berat, but it is understood to extend from Audjilar in the Gulf of Adramyti along the coast southwards to Dikeli, comprising inland the

Sandjak

of Aivali, and also the caza of Pergamos, in the sandjak of Smyrna.

Vilayet of Koniah.

Adalia - Adalia, in the sandjak of Tekke, which extends from Kalamaki Bay in Lycia, along the coast of Pamphylia eastward almost to Cape Anemour, and northward as far as the lakes of Kestel göl and Bei Shehr in Pisidia.

Vilayet of the Archipelago.

Mitylene. Mitylene, in the sandjak of the same name. The Berat specifies the island of Mitylene, together with the islet of Mosconisi, lying between the island and the mainland, as the district of this Vice-Consulate.

Scio. Scio forming the sandjak of Scio. The Berat given in 1874 attaches the small islands of Osara and Spalmatore to the

the district of Scio, but since the seat
of Government of this Velayet has been
transferred from Rhodes to Scio, the
Vice-Consular district is understood to
comprise all the small islands which
are not attached to Mitylene or Rhodes.
These are divided into five cajas, that
of Boara and Spalmatore; that of Nikaria;
that of Leros, with Patmos, Lipsos, and
Fourni; that of Calymnos and Astypalea,
with about twenty islets; and that of
Kos, Nisiro, and four neighbouring
islets.

Rhodes, in the sandjak of Rhodes. Rhodes.

The Berat cannot at the present moment
be found; but, in M. Calvert's Commission
as Her Majesty's Vice Consul, the district
under his jurisdiction is spoken of as
that of Rhodes. Yet the Ottoman authorities
always

Samos.

always regard the islands of Symi, Halki, Telos, Scarpanto, Cassov, and Castellorizo, which are comprised in this sandjak, as also included in the Vice Consular district of Rhodes.

Principality of Samos.

Samos.

This Consulate is confined to the limits of the Principality, and the islets immediately off its shores.

II. The alterations that have been effected of late in the subdivisions of the Vilayet of Aidin are the following:-

In 1870 the Cazās of Pergamo and Kirkagatch, and in 1879 that of Suma, were detached from the Vilayet of Broussa, and incorporated with that of Aidin.

The caza of Pergamo is now attached to the sandjak of Smyrna, and the other two to that of Magnesia.

In 1883, a new sandjak, that of Denizli, was formed of the Cazas of Denizli, Boulondan, and Serai-Keui, all previously belonging to the sandjak of Aidin, and the caza of Dawas, belonging to the sandjak of Menteche, or Moughla. This alteration was made in consequence of the inconvenient distance of these cazas from Aidin, the former seat of Government.

Besides these alterations in the Vilayet of Aidin, another within my Consular district was effected in 1881. The sandjak of Baluk-hissar, with its dependencies of Bogaditch, Aivalik, Panderna, Artak, and Biga, was separated from the Vilayet of Bronosa, and raised into a new Vilayet under the name of Karaced, with its seat of Government at Baluk-hissar.

These are the only alterations made

within my Consular district of late years.

III. As regards the question if any serious inconvenience is likely to result from the refusal of the Sublime Porte to grant an additional Berats to any Consuls or Vice-Consuls Her Majesty's Government may wish to appoint, I have the honour to observe that in the newly created Vilayet of Karassi, it may be deemed advisable to name some additional Consular officer to reside at Baluk-hissar, the seat of Government; and although I am of opinion that as the British interests in that quarter are of no great importance, it will be sufficient, for the present at least, to leave all questions that may arise at Aivali, or elsewhere on the coast of the new Vilayet, and that may require
reference

reference to the Governor General, to be dealt with by the British Vice Consul stationed at Aivali.

The question, it appears to me, is not affected by the recent subdivisions in the southern portion of the Vilayet of Adin, as our commercial intercourse with those districts is at present very limited. But British enterprise and capital are gradually making way in that direction, opening up new markets along the coasts of Caria and Lycia, and it may ere long be found necessary, for the protection of our commerce to appoint Consular authorities in certain localities. At present along the entire coast between Scala Nuova and Adalia, a direct distance of nearly 300 miles, though the great natural wealth of the country, and the numerous arms of the sea and sheltered harbours offer strong invitations

invitations to commercial enterprise,
Her Majesty's Government are not
represented by a single Consular officer,
and among the islands only by the
Vice-Consul at Rhodes.

I have the honour to be,

My Lord,

Your Lordship's

most obedient

humble servant,

Geo. Dennis

P. S. I append a skeleton map to
illustrate the extent of my Consular district;
the names of the Vice-Consulates and
Consular Agencies are marked in red
ink.

GD

No: 42
Sent in Duplicate

My Lord (The Right Honourable the Earl of Dufferin K.C.B. H.M. Ambassador Constantinople),

I have the honour to submit to Your Lordship the following reply to your circular despatch of 5th July last, in which I am instructed to supply in formation respecting the extent of my Consular district as well as of the respective Vice Consulates and Consular Agencies under my jurisdiction, and to report a my alterations or subdivisions that have been recently made in the Vilayet of Aidin, and where they were affected.

I. As regards the extent of the Consular district of Smyrna, my Berat is

silent, but I take for granted that it comprises at least all the districts of the Vice Consuls and Consular Agents under my jurisdiction. Thus, it will include portions of the Vilayets of Aidin, Karassi, Koniah, and of the Archipelago, together with the Principality of Samos.

The **Vilayet of Aidin** comprises the sandjacks of Smyrna, Aidin, Magnesia, Denizli, and Menteché; in all, except the last, British Consular districts are those of Smyrna, Thyra, Aidin, Magnesia, Cassaba, Akhissar, Vourla, Chesmé, Scala Nuova.

Of the **Vilayet of Karassi**, a newly formed Vilayet, one sadjak alone, that of Karassi, is within my Consular district, a British Vice-Consul being stationed at Aivali. The rest of the Vilayet is, I believe, within the Vice-Consular district of the Dardanelles.

In the **Vilayet of Koniah** also, the sadjak of Tekke alone is within my jurisdiction, as it contains the Vice-Consular district of Adalia.

The **Vilayet of the Archipaelago** comprises all the Turkish islands; Samos excepted which lie off the West Coast of Anatolia, from Mitylene in the north to Scarpanto and Kassos in the south. It is composed of the sadjaks of Semnos, which is not within my Consular jurisdiction, and also of those of Scio, Mitylene, and Rhodes, in each of which islands a British Vice-Consul is stationed. In Samos, which is a district and autonomous Principality, tributary to Turkey, Her Majesty is represented by a Consul under my jurisdiction.

AIDIN: Consular Agencies Vilayet of Aidin I begin with the Consular Agencies as they all lie on the mainland. Aidin, in the sadjak of Aidin. This district includes the sadjaks of Aidin and Denizli.

Thyra or Tireh, in the sadjak of Smyrna, comprises the caza of Thyra, including the town of that name and 77 villages, being bounded on the north by the caza of Baidir; on the east by that of Eudemish, on the West and South west by that of Scala Nuova, and on the south by the sadjak of Aidin.

Vourlah, in the sadjak of Smyrna. This district is supposed to extend from the Gulf of Smyrna, including all its islands, on the north, to Sighajik

and Sevrihissar, in the south, and from San Giorgio in the east to Gul-batché in the west, both on the shores of the Gulf. In the latter direction the direction the district of Vourla confines with that of Chesme.

Magnesia, in the sadjak of Magnesia. This district is understood to include 20 villages in the plain of the Hermus, and to extend along the Railway from Horoz-Keui in the west to Chobanissa in the East.

Cassaba, in the sadjak of Magnesia. The Agent cannot specify the extent of his district, only naming 43 villages it contains; but it must comprise the cazas of Cassaba, Salikli, and Alascheir, that is, as far as the railway extends beyond Cassaba.

Ak-hissar, or **Axar**, in the sadjak of Magnesia. The Agent claims the caza of Ak-hissar, which contains 38 villages, and also the Mudirlik of Marmara with its five villages, as within his jurisdiction.

Vice-Consulates Vilayet of Aidin

Chesme, in the sadjak of Smyrna. The Berat marks its limits as confined to the Peninsula of Erytre, including all its villages, save those on the northern extremity of the headland of Karabournuon which are dependent immediately on Smyrna. This Vice-Consular district, therefore, comprises the caza of Chesme, or the southern portion of the Peninsula, lying west of a line drawn from Vourla southward to Sighajik.

Scala Nuova, or **Kouch-Adassi**, in the sadjak of Smyrna. Besides the caza of Kouch-Adassi, the Berat extends the jurisdiction of this Vice-Consulate to the caza of Sokia, and along the coast as far south as the headland of Geronda.

Vilayet of Karassi

Aivali, in the sadjak of Karassi. The boundaries of this district are not specified in the Berat, but it is understood to extend from Audjilar in the Gulf of Adramyti along the coast southwards to Dikeli, comprising inland the of Aivali, and also the caza of Pergamos, in the sadjak of Smyrna.

Vilayet of Koniah

Adalia, in the sadjak of Tekke, which extends from Kalamaki Bay in Lycia along the coast of Pamphylia eastward almost to Cape Anemour, and northward as far as the lakes of Kestel Gol and Bei Shehr in Pisidia.

Vilayet of the Archipelago

Mitylene, in the sadjak of the same name. The Berat specifies the island of Mitylene, together with the islet of Mosconisi, lying between the island and the mainland, as the district of this Vice-Consulate.

Scio forming the sadjak of Scio. The Berat given in 1874 attaches the small island of Psara and Spalmatore to the district of Scio, but since the seat of Government of this Vilayet has been transferred from Rhodes to Scio, the Vice-Consular district is understood to comprise all the small island which are not attached to Mitylene or Rhodes. These are divided into five cazas, that of Psara and Spalmatore; that of Nikaria; that of Leros, with Patmos,

Sipsos, and Fourni; that of Calymnos and Astypalea, with about twenty islets; and that of Kos, Nissiro, and four neighbouring islets.

Rhodes, in the sadjak of Rhodes. The Berat cannot at the present moment be found; but, in Mr. Calvert's Commission as Her Majesty's Vice-Consul, the district under his jurisdiction is spoken of as that of Rhodes. Yet the Ottoman authorities always regard the islands of Symi, Halki, Telos, Scarpanto, Cassos, and Castellorizo, which are comprised in this sadjak, as also included in the Vice-Consular district of Rhodes.

Principality of Samos

This Consulate is confined to the limits of the Principality, and the islets immediately off its shores.

II. The alterations that have been effected of late in the subdivisions of the Vilayet of Aidin are the following:

In 1870 the Cazas of Pergamo and Kiragatch, and in 1879 that of Suma, were

detached from the Vilayet of Broussa, and incorporated with that of Aidin. The caza of Pergamo is now attached to the sandjak of Smyrna, and the other two to that of Magnesia.

In 1883, a new sandjak, that of Denizli, was formed of the cazas of Denizli,

Bouloudan, and Serai-Keui, all previously belonging to the sandjak of Aidin, and the caza of Dawas, belonging to the sandjak of Menteche, or Moughla. This alteration was made in consequence of the inconvenient distance of these cazas from Aidin, the former seat of Government.

Besides these alterations in the Vilayet of Aidin, another within my Consular

district was effected in 1881. The sandjak of Baluk-hissar, with its dependencies of Bogaditch, Aivalik, Panderma, Artak, and Biga, was separated from the Vilayet of Broussa, and raised into a new Vilayet under the name of Karassi, with its seat of Government at Baluk-hissar.

These are the only alterations made within my Consular district of late years.

III. As regards the question if any serious inconvenience is likely to result

from the refusal of the Sublime Porte to grant additional Berats to any Consuls or Vice-Consuls Her Majesty's Government may wish to appoint, I have the honour to observe that in the newly created Vilayet of Karassi, it may be deemed advisable to name additional Consular officer to reside at Baluk-hissar, the seat of Government, although I am of opinion that as the British interests in that quarter are of no great importance, it will be sufficient, for the present at least, to leave all questions that may arise at Aivali, or elsewhere on the coast of the new Vilayet, and that may require reference to the Governor General, to be dealt with by the British Vice-Consul stationed at Aivali.

The question, it appears to me, is not affected by the recent subdivisions in the southern portion of the Vilayet of Aidin, as commercial intercourse with those district is at present very limited. But British enterprise and capital are gradually making way in that direction, opening up new markets along the coasts of Caria and Lycia, and it may ere long be found necessary for the protection of our commerce to appoint Consular authorities in certain localities. At present along the entire coast between Scala Nouva and Adalia, a direct distance of nearly 300 miles, though the great natural wealth of the country, and the numerous arms of the sea and sheltered harbours offer strong invitations to commercial enterprise, Her Majesty's Government are not represented by a single Consular officer, and among the island only by the Vice-Consul at Rhodes.

Consul Dennis

PS: I append a skeleton map to illustrate the extent of my Consular district; the names of the Vice Consulates and Consular Agencies are marked in red ink.

KAYNAKÇA

A. Birincil Kaynaklar:

I. Arşiv Belgeleri

1. İngiltere

The National Archives (TNA), Londra

FO_78/2850, 2875, 2992, 3019, 3137, 3159, 3314, 3340, 3416, 3423, 3533, 3539, 3642, 3651, 3775, 3782, 3910, 4011, 4018, 4019, 4120, 4122, 4214, 4221, 4289, 4368, 4430, 4492, 4496, 4552, 4556, 4638, 4643, 4687, 4734, 4739, 4833, 4835, 4940, 4987, 5009, 5070, 5135, 5137, 5206, 5283, 5350, 5417

FO 195/1240, 1241, 1307, 1378, 1417, 1454, 1488, 1518, 1547, 1586, 1650, 1656, 1693, 1732, 1770, 1808, 1850, 1896, 1899, 1925, 1946, 1986, 1990, 2026, 2030, 2060, 2065, 2090, 2112, 2134, 2158, 2169, 2184, 2209, 2235, 2266, 2299, 2300, 2331, 2360, 2383, 2396, 2453, 2458, 2460.

Cab. 37/3, 1880 No 63.

2. Türkiye

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

**BOA, A.} MKT. MHM. 658/37, 1313 Z 03.
BOA, A.} MKT. MHM. 752/47, 1312 Ca 04
BOA, DH. TMIK. M.. 7/50, 1314 M 07
BOA, DH. TMIK.M., 1313 Z 19
DH. MUİ. 106/62. 1328B 17**

II. Basılı Belgeler

House of Commons Parliamentary Papers Online:

Treaties and Other Documents relating to the Black Sea, The Dardanelles, and the Bosphorus: 1535-1877 (Translations.) Londra 21 Ocak 1878.

Accounts and Papers, State Papers, LXVII (1861), Reports Received from Her Majesty's Consuls Relating to the Condition of Cristians in Turkey, 1860.

Accounts and Papers, State Papers, Reports Received from Her Majesty's Consuls Relating to the Condition of Cristians in Turkey, 1867.

Accounts and Papers, State Papers, LXXXIV (1876), Turkey No: 2, 1876.

Accounts and Papers, LXXX: Turkey No: 10 Correspondence Respecting the Conditions of the Population in Asia Minor and Syria, Londra 1879.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893). 4 Cilt. Ankara 2004.

B. İkincil Kaynaklar

Kitap ve Makaleler

Adıyeke, Ayşe Nükhet. Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), Ankara 2000.

Altundağ, Şinas. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve İsyanı Mısır Meselesi (1831-1844) I. Kısım. Ankara 1988.

Armaoğlu, Fahir. Siyasi Tarih (1789-1960). 2. baskı, Ankara 1973.

Avcıoğlu, Doğan. Türkiye'nin Düzeni. C. I. Ankara 1987.

Bailey, Frank E. "The Economics of British Foreign Policy, 1825-50", The Journal of Modern History, C.12, No. 4 (Aralık 1940): 449-484.

_____, British Policy and the Turkish Reform Movement. Cambridge 1942.

Bağış, Ali İhsan. Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler Kapitülasyonlar - Avrupa Tüccarları Berathlı Tüccarlar - Hayriye Tüccarları (1750 - 1839). Ankara 1998.

Barbour, Violet. Capitalism in Amsterdam in the 17th Century. Michigan 1963.

Bartle, G.F. "Bowring and the Near Eastern Crisis of 1838-1840", English Historical Review, 79 (1964): 761-774.

Baykara, Tuncer. İzmir Şehri ve Tarihi, İzmir 1974.

Beales, D. From Castleagh to Gladstone, 1815-1885. Londra 1971.

Bent, J. Theodore. "The English in the Levant", English Historical Review, 5 (1890):654-64.

- Berridge, G.R. **Gerard Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey**, Leyden-Boston 2007.
- Bourne, K. **The Foreign Policy of Victorian England, 1830-1902**. Oxford 1970.
- Bolsover, G. H. "Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)", **Slovanic and East European Review**, 13 (1934-1935): 98-118.
- _____, "Palmerston and Matternich on the Eastern Question in 1834", **The English Historical Review**, Cilt 51, No. 202 (Nisan 1936).
- _____, "David Uguhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", **The Journal of Modern History**, Cilt 8, No. 4 (Aralık 1936): 444-467.
- Bozkurt, Gülnihal. **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996.
- Braudel, Fernand. **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1**. İstanbul 1989.
- _____, **II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1994.
- Brown, Philip Marchall. **Foreigners in Turkey: Their Juridical Status**, Londra 1914.
- Byrd, Peter. "Regional and Functional Specialization in the British Consular Service", **Journal of Contemporary History**, 7:1/2 (1972:Ocak/Nisan).
- Georges Castellan, **Balkanların Tarihi, 14.-20. Yüzyıl**. Çev. Ayşegül Yarman Başbuğu, İstanbul 1993.
- Cipolla, Carlo M. **Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000-1700**. New York 1976.
- Clapham, Cf. J. H. **An economic history of modern Britain, I**. Cambridge. 1926.
- Cunningham, A.B. "The Journal of Christophe Aubin: A Report on the Levant Trade in 1812", **Archivum Ottomanicum**, VIII, s. 5-130.
- Davis, John R. "The British Sonderweg: The peculiarities of British free trade, 1845-80", **Diplomacy & Statecraft**, (Kasım 1997): 68-90.
- Davis. Ralph. "English Foreign Trade, 1660-1700", **The Economic History Review**,

- c. 7, No: 2 (1954):150-166.
- _____, "Earnings of Capital in the English Shipping Industry, 1670-1730", **The Journal of Economic History**, c. 17, No: 3, (Eylül 1957): 409-425.
- _____, "English Foreign Trade, 1700-1774", **The Economic History Review**, c. 15, No: 2 (1962): 285-303.
- _____, **The Rise of the Atlantic Economies**, Ithaca ve New York 1973.
- _____, **The Industrial Revolution and British Overseas Trade**. Leicester 1979.
- Dereli, Hamit. **Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler**. İstanbul 1951.
- Dickie, John. **The British Consul** New York 2008.
- Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, 1973.
- Epstein, M. **The Early History of the Levant Company**. New York 1968.
- Erdem, Y. Hakan. **Slavery in Ottoman Empire and Its Demise 1800-1900**. New York, 1996 (Türkçesi için bkz. **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2004)
- Süreyya Faroqhi. **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2004.
- Ferguson, Niel. **Empire How Britain Made the Modern World**. Londra 2009.
- Fisher, F. J. "London's Export Trade in the Early Seventeenth Century", **The Economic History Review**, c. 3, No: 2 (1950): 151-161.
- Frangakis-Syrett, Elena. "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti (18. Yüzyılın İkinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına)". **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde. Haz. Çağlar Keyder, Faruk Tabak. Çev. Zeynep Altok. İstanbul 1998. s. 101-118.
- _____, **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)**. Çev. Çiğdem Dikmen. İzmir 2006.
- Gallagher, John ve Robinson, Ronald. "The Imperialism of Free Trade", **Economic History Review**, VI (1953):1-15.
- _____, **Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism**, Oxford 1961.
- Gauld, W.A. "The 'Dreikaiserbündnis' and the Eastern Question, 1877-8", **The**

- English Historical Review**, Cilt 42, No. 168 (Ekim 1927): 560-568.
- Goffman, Daniel. **Osmanlı İmparatorluğunda İngilizler 1642-1660**, Çev. Ayşe Başcı-Sender. İstanbul 2001.
- Graves, Philip P. **İngilizler ve Türkler Osmanlıdan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)**. Çev. Yılmaz Tezkan, Ankara 1999.
- Griswold, William J. **Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611**. Çev. Ülkün Tansel. İstanbul 2002.
- Halil, Cemalettin ve Hırand, Asador. **Ecanibin Memâlik-i Osmaniye'de Haiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliye**, Dersaadet 1331.
- J. Haslip, **Bilinmeyen sultan II. Abdülhamid**, İstanbul 2002.
- Heller, Joseph. **British Policy Towards the Ottoman Empire**. Londra 1983.
- Horniker, Arthur Leon. "Anglo-French Rivalry in the Levant From 1583 to 1612", **The Journal of Modern History**, XVIII (Aralık 1946):289-305.
- Horowitz, Richard S. "International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century", **Journal of World History**, Cilt 15, No. 4 (Aralık 2004): 445-486.
- Israel, Jonathan I. **Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740**. Oxford 1989.
- İnalçık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)**. 7. Basım, İstanbul 2006.
- _____, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**. İstanbul 2009.
- _____, "İmtiyazat". **Encyclopaedia of Islam**. C.III, Londra 1971.
- _____, "The Economic Mind and Aspects of the Otoman Economy", **Studies in the Economic History of the Middle East**. 1970, s. 207-18.
- İpek, N. **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**. Ankara 1994.
- Kalças, Evelyn Lyle. **Gateways to the Past**. İzmir 1983.
- Karal, E. Ziya. **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, V. Cilt, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal. "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 3, No.3 (Temmuz 1972):

243-281.

_____, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**. Çev. Dilek Özdemir. Ankara 2006.

Kasaba, Reşat. "İzmir", **Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)**, içinde. Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul 1994, s. 2-23.

_____, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları**. Çev. Banu Büyükkal. İstanbul 2005.

Kaufmann, Chaim D. ve Pape, Robert A. "Explaining Costly International Moral Action: Britain's Sixty-year Campaign Against the Atlantic Slave Trade", **International Organization**, C.53, No: 4 (Sonbahar, 1999): 631-668.

Kaya, Barış. "Kıbrıs'ın İşgalinden Bağdat Demiryolu Projesine İngiltere'nin Ortadoğu Politikası", <http://www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/5/52.pdf>

Kırmızı. Abdülhamit. **Abdülhamid'in Valileri**. 2. basım, İstanbul 2008.

Kocabaşoğlu, Uygur. **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)**. İstanbul 2004.

Kodaman, Bayram. **Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi**, Ankara 1998.

Belkis Konan, "Osmanlı Devletinde Protégé (Koruma) Sistemi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2009: 169-188.

Kurat, Akdes Nimet. **Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**. Ankara 1953.

Kurat, Yuluğ Tekin. **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**. Ankara 1968.

Kurmuş, Orhan. **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**. 3. Basım. Ankara 1982.

Küçükcalay, A. Mesud. **Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839**, İstanbul 2007.

Kütükoğlu, Mübahat S. **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1838-1850)**, Basılmamış doçentlik tezi, İstanbul 1972.

_____, **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1838)**. Ankara 1974.

Mason, Paul. **Histoire du Commerce Français dans le Levant Au XVII Siecle**. New York, 1967.

- McGowan, Bruce. **Economic Life in Ottoman Europe**. Cambridge 1981.
- Medlicott, W.N. **The Congress of Berlin and After A diplomatic History of Near Eastern Settlement 1878-1880**. Londra 1938.
- _____, **Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe**. Londra 1956.
- Meram, Ali Kemal. **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**. İstanbul 1969.
- Nef, J.U. "The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640", **The Economic History Review**, c. 5, No: 1 (Ekim 1934): 3-24.
- North, Douglass C. ve Thomas, Robert Paul. **The Rise of the Western World; A New Economic History**. New York 1973.
- Ortaylı, İlber. "19. yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra", **Osmanlı İmparatorluğunda Askeri ve Sosyal Değişim Makaleler** içinde. Ankara 2000, s. 173-182.
- _____, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar", **Osmanlıda Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu Seçme Eserler II** içinde, İstanbul 2008.
- _____, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. 29. Baskı, İstanbul 2009.
- _____, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, İstanbul 2006.
- Ovkalı, A. Şevket. "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu Siyaseti", **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan** içinde; Editör Ersin Embel, Ankara 2008, s. 249-284.
- Owen, Roger. **The Middle East in the World Economy**, Londra, Methuen 1981.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**. İstanbul, 2005.
- Paris, Robert. **Histoire du commerce du Marseille, De 1660 à 1789, Levant**. Cilt V, Paris 1957.
- Parlatır, İsmail. **Tanzimat Edebiyatında Kölelik**. Ankara 1987.
- Parry, Vermon J. "Osmanlı İmparatorluğu 1566-1617", **Tarih İncelemeleri Dergisi** IV. Çev. N. Ülker. İzmir (1988): 171-172.
- Pınar, Hayrettin. "Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âli Paşa'nın İzmir Valiliği", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9 (2): 135-154.

- Platt, D.C.M. **Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy, 1815-1914**, Oxford, 1968.
- _____, **Cinderella Services British Consuls since 1825**. Connecticut 1971.
- _____, "Further Objections to an 'Imperialism of Free Trade', 1830-1860", **Economic History Review**, 33 (Şubat 1980): 77-91.
- Price, Jacob M. "What Did Merchants Do? Reflektions on British Overseas Trade, 1660-1790", **The Journal of Economic History**, c. 49, No: 2, (Haziran 1989): 267-284.
- Porter, G.R. **Progress of the Nation**. Londra 1939.
- Poole, Stanley Lane. **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Çev. Can Yücel. 2. basım, Ankara 1988.
- Ramsay, William M. **The Historical Geography of Asia Minor**, Londra 1890, yeniden basım 2005.
- Rapp, Richard T. "The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution," **The Journal of Economic History**, Cilt. 35, No.3 (Eylül, 1975):499-525.
- Rausas, G. Pelissie. **Le Regime des Capitulations dans l'Empire Ottoman**. Paris 1902.
- Rowland, A. Lidsay. **England and Turkey: The Rise of Diplomatic and Commercial Relations**. Philadelphia 1924.
- Reed, Clyde G. "Transactions Cost and Differential Growth in Seventeenth Century Western Europe," **Journal of Economic History**, XXXIII (Mayıs, 1973): 177-190.
- Shannon, Richard. **The Crisis of Imperialism 1865-1915**. Paladin, Londra 1976.
- Sofuoğlu, A. "Osmanlı Devletinde Ortaya Çıkan Göç Problemleri ve Türk Göçlerinin Bir Safhası: 1903-1904 (Rumi 1319) Yılında Meydana Gelen Göçler", **Türk Kültürü**, C. XXXIII, No: 383 (Mart 1995): 177-8.
- Sonyel, Salahi. "Osmanlı İmparatorluğunda Koruma Sistemi ve Kötüye Kullanılması", **Bellekten**, C. 79, sayı 212 (Nisan 1991): 359-370.
- Soy, H. Bayram. **Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**. Ankara 2004.

Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıralarım**, haz. Ali Vehbi Bey, Fransızcadan Çeviren: H.Salih Can, İstanbul, 1974.

Steensgaard, **The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade**. New York 1974.

Temperley, H.W.V. **The Foreign Policy of Canning, 1822-1827. England, The Neo-Holy Alliance and the New World**. Londra 1925.

_____, **The Victorian Age in Politics, War and Diplomacy**. Cambridge 1928.

Tezel, Yahya Sezai. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**. İstanbul 1994.

Toledano, Ehud R. "Slave Dealers, Women, Pregnancy, and Abortion: The Story of a Circassian Slave-Girl in Mid-Nineteenth Century Cairo", **Slavery and Abolition**, 1980, 2 (1): 53-68.

_____, **The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890**, Princeton, 1982 (Türkçesi için bkz. **Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890**, Çeviren: Y. Hakan Erdem, İstanbul, 1994).

_____. "The Imperial Eunuchs of Istanbul: From Africa to the Heart of Islam", **Middle Eastern Studies**, 1984 20 (3): 379-390.

_____. **State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt**, Cambridge, 1990.

_____. "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", **Poetics Today**, C. 14, No: 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I (Sonbahar, 1993): 477-506.

_____. **As If Silent and Absent Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East**, Yale, 2007 (Türkçesi için bkz. **Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları**, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul, 2010).

Tukin, Cemal. "Girit Maddesi", **İslâm Ansiklopedisi**. c. IV

Uçarol, Rifat. **Siyasi Tarih (1789–1994)**. İstanbul 1995.

Uries, Jan De. **The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750**. Cambridge 1976.

Uzunçarşılı, İ.H. "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar" **Belleten** XIII/51 (Temmuz 1949): 583.

_____, **Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar**. 2. baskı, Ankara 1987.

_____, **Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları**. 3. baskı, Ankara 1992.

Ülker, Nemci. “XVII. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir’in Rolü ve Önemi”, **XVII.-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I** içinde, s. 44-56. İzmir 1994.

Wallerstein, Immanuel. **The Modern World-System; Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century**. New York 1974.

Washburn, George. **Fifty years in Constantinople and Recollections of Robert College**. Boston ve New York 1909.

Willan, T.S. “Some Aspects of English Trade with the Levant”, **The English Historical Review**, c. 70, No: 276 (Temmuz, 1955): 399-410.

Wood, A.C. **A History of the Levant Company**. Oxford 1935.

Yeğen, Erdoğan. “XIX. Yüzyılın Sonçeyreğinde Girit Olayları ve Osmanlı-Yunan ve Büyük Devletler’in İlişkileri”, **III. Askeri Tarih Semineri**, s. 278-295.

Yerasimos, Stefenos. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2-Tazimattan I. Dünya Savaşına**. İstanbul 2001.